

„Et ai estat en Ongri' et en Franssa” / „És valék úgy Magyar-, mint Franciaországba.”



„És valék úgy Magyar-, mint Franciaországba.”

PILISI GÓTIKA II. ANDRÁS FRANCIA KAPCSOLATAI

**PILISI
GÓTIKA**

**II. ANDRÁS
FRANCIA
KAPCSOLATAI**

PILISI GÓTIKA

II. ANDRÁS
FRANCIA
KAPCSOLATAI

A Ferenczy Múzeumban, Szentendrén megrendezett,
2016. május 16. és június 30. közötti kiállítás katalógusa

szerkesztette **BÁRÁNY ATTILA, BENKŐ ELEK, KÁRPÁTI ZOLTÁN**

DEBRECEN – SZENTENDRE 2016

MEMORIA HUNGARIAE 3

Sorozatszerkesztő BÁRÁNY ATTILA

A MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport kiadványa.

MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, LP2014–13/2014.

Kutatócsoport-vezető BÁRÁNY ATTILA • memhung.unideb.hu

Felelős kiadó FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM, Szentendre • muzeumicentrum.hu

GULYÁS GÁBOR igazgató

Együttműködő partner MTA BTK RÉGÉSZETI INTÉZET • ri.btk.mta.hu

Könyvterv KELEMEN RICHÁRD • be.net/kelemenrichard

ISBN 978 963 508 837 9

ISSN 2498 7794

© 2016, MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport

© Bárány Attila © Benkő Elek © Györkös Attila © Kiss Gergely © Novák Ádám

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva.

A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával

nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Printed in Hungary

Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

Tartalomjegyzék

- 7 — Előszó – Gulyás Gábor
- 11 — III. Béla (1172–1196) nyugati kapcsolatai – Bárány Attila
- 12 — II. András, az európai uralkodó – Bárány Attila
- 17 — Magyar főpapok a „párizsi egyetemen” (Studium Parisiense) és a magyar királyi kancellária – Kiss Gergely
- 25 — Francia származású főpapok II. András uralkodása idején – Kiss Gergely
- 39 — Főpapi pecsétek II. András korában – Novák Ádám
- 47 — II. András pecsétjei – Novák Ádám
- 53 — A keresztes hadjárat és a Latin Császárság – Bárány Attila
- 63 — Jolánta királyné és a Courtenay-familia – Bárány Attila
- 71 — Courtenay Róbert Magyarországon (1220–1221) – Bárány Attila
- 77 — Anjou Izabella magyar királynéi pecsétjei – Novák Ádám
- 81 — A középkori pecsétek 3D modellezéséről – Novák Ádám
- 83 — A ciszterci rend – Györkös Attila, Benkő Elek
- 87 — A ciszterci rend a középkori Magyarországon.
A pilisi monostor – Györkös Attila, Bárány Attila, Novák Ádám
- 99 — A pilisi monostor alapítása és építéstörténete – Benkő Elek
- 113 — Temetkezések a középkori pilisi apátságban – Benkő Elek
- 123 — A pilisi lovagi sír a káptalanteremben – Bárány Attila – Benkő Elek
- 133 — A pilisi ciszterci monostor könyvtárának régészeti maradványai – Benkő Elek
- 141 — Összefoglalás
- 147 — Bibliográfia



Gulyás Gábor

Előszó

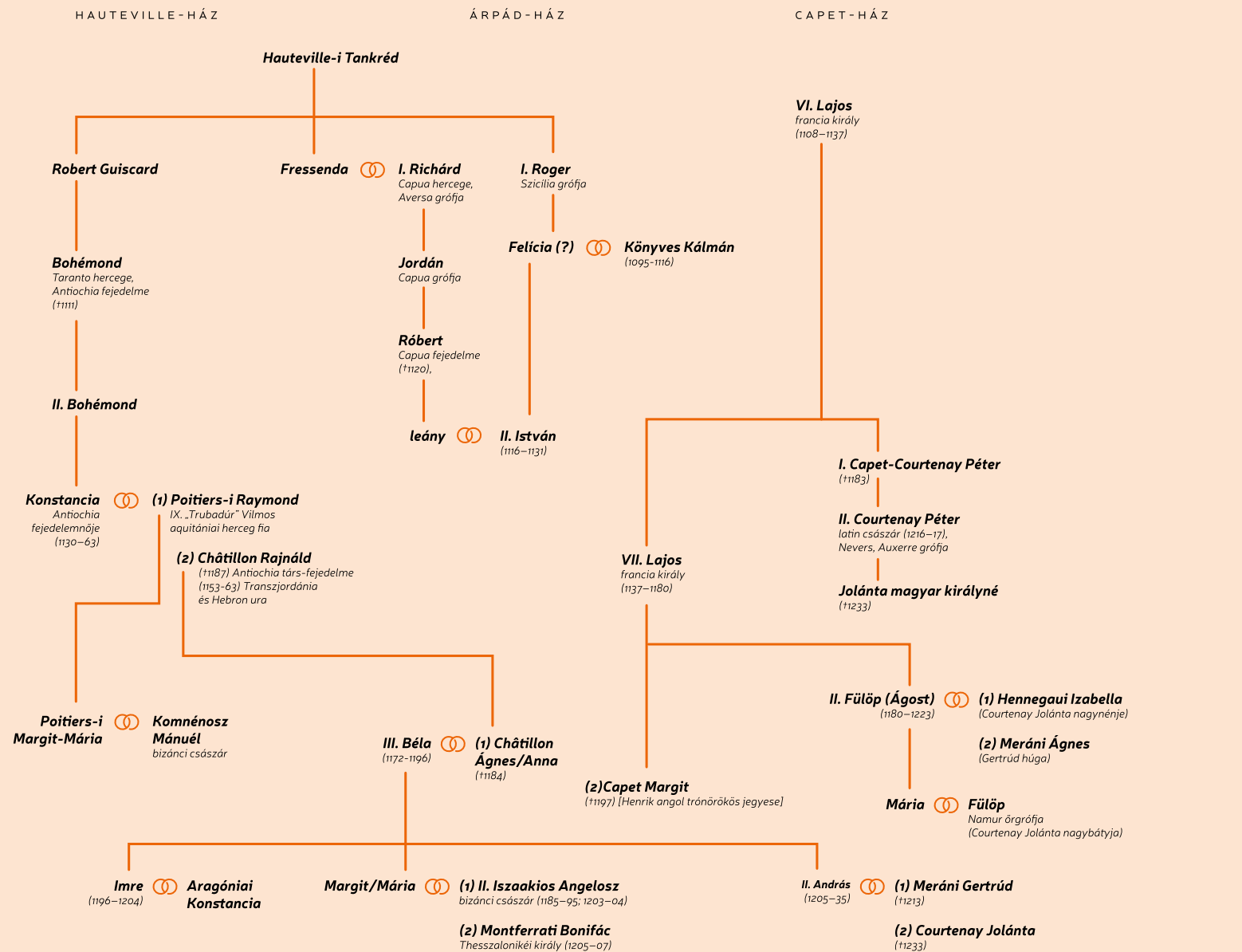
Nem régóta, mindössze Giorgio Vasari híres könyvének megjelenésétől kezdve nevezzük az úgynevezett „érett középkor” művészetét gótikának. A *goticó*, azaz a *barbár* megjelölés sokáig pejoratív volt, mint ahogyan a „sötét” középkorról is jóideig lesajnáló módon volt szokás nyilatkozni. Jellemző, hogy széles körben képes volt hatást elérni egy olyan teória, amely szerint a 7., a 8. és a 9. századot a történészek csak utólag iktatták be a történetírásba, valójában nem is voltak ilyen századok... A német Heriberg Illig: *Kitalált középkor* című, magyarul tizenöt évvel ezelőtt kiadott könyve abból indult ki, hogy mivel XIII. Gergely pápa 1582-es naptárreformja hibás volt, három évszázadot kénytelenek voltak beleírni a történelembe. Ezt a feltételezést sokan, sokféleképpen támadták – de minden kétséget kizáróan cáfolni csak egyetlen diszciplína tudta: a régészet. A fennmaradt és előkerült tárgyi emlékek egyértelműen bizonyítják Illig állításának képtelenségét.

Nincsenek „jelentéktelen” korok: a középkor ugyanolyan izgalmas és fontos időszak volt az emberi történelemnek, mint az antikvitás és az újkor. Ugyanakkor a művészi értékei kevésbé ismertek, ami főként a reneszánszsal útjára indult új művészeti korszakparadigmáknak köszönhető. A nyugati művészet története azóta az antikvitással kezdődik, amelynek a világot a középkor kétségkívül nagyon kevésbé örökítette tovább. Ebben semmi különös nincs: minden új korszak az előző tagadásaként, nem pedig folytatásaként tételezi magát.

Miközben a magyar államalapítást követő évszázadok történelmünk legsikeresebb időszakai közé tartoznak, a kulturális örökségben ez nagyon kevésbé jelenik meg. Gótika Magyarországon? Olyan domináns módon, ahogyan Franciaországban vagy Angliában, mifelénk nem volt. Ráadásul a ciszterciek által épített templomok jelentős része a török hódoltság alatt megsemmisült. A visegrádi vár, a Mátyás-templom vagy a kassai dóm világviszonylatban is figyelemre méltó épület, a Kolozsvári-testvérek Sárkányölő György-szobra, a lőcsei szárnyasoltár és a győri Szent László herma is jelentős, született néhány európai szintű miniatúra (leginkább a Képes Krónikába), de ezeken túl alig valami... A kései értelmezőnek könnyen

az lehet az érzése, mintha a gótika mifelénk csak mutatóban jelent volna meg. Ez hamis lát-
szat. Ahogyan hatalmpolitikai szempontból a középkori magyar királyság Európa jelentős
tényezője volt, úgy a korabeli magyar „magaskultúra” is szinkronban volt a nyugati telje-
sítményekkel. Azt, hogy ez miképpen jelent meg a mindennapokban, legplasztikusabb
módon a régészet képes felmutatni. Egy régészeti kiállítás ambíciója aligha lehet más, mint
hogy ezt ne csupán a szakmai érdeklődőknek tegye meg, hanem az úgynevezett művelt
nagyközönségnek is. A *Pilisi gótika* című kiállítás egy egész világot rekonstruál – látványos
módon, de az előkerült tárgyi emlékek kiállításával hitelesítve. A kövek mögött felsej-
lik egy gondolkodásmód, amely egyszerre volt földhöz ragadt és égbe törő, egyszerre épít-
tett a személyes élményekre és a transzcendenciára. Ez utóbbit az égbolt fölött vélte megta-
lálni: emberalakot formáló szobrai jórészt fölfelé néznek s az épületek is a magasba törnek.
Legnagyobb témája mégis – Isten és a hit enigmáján túl – a *halál* volt. Azt hiszem, soha nem
volt olyan meghatározó része a kultúrának a halállal való számvetés, mint a középkorban.
A kiállítás ezt a gondolkodásmódot is megidézi, amikor a tárlat leghangsúlyosabb helyére
egy sír rekonstrukcióját helyezi. Ki feketett ott? Hogy került oda? Igazi középkori rejtély,
amit – Umberto Eco *A rózsza neve* című remekműve óta tudjuk – rettentő nehéz felfejteni.
Itt fikciók is vannak, nem csupán tények, mint a szigorú tudományban – ezért is lehet külö-
nösen érdekes a látogatók többségének.

A Pilis mindig is izgalmas hely volt – sötét titkok, legendák, emlékezetes történetek kötőd-
nek hozzá. A kiállítás egy olyan időszak titkait idézi meg, amelyről nagyon keveset tudunk.
Mindemellert ez a szó szoros értelmében hiánypótló, jelentős vállalkozás – régészet, történet-
tudomány és művészet találkozási pontja a kiállítótérben – arra is lehetőséget ad, hogy a múlt-
hoz való, folyton változó viszonyunkat aktuálisan tisztázzuk a magunk számára. Hogy a középkort
ne „sötétnek”, hanem izgalmasnak lássuk.



1 Az Árpádok francia kapcsolatai a 11–12. században

Bárány Attila

III. Béla (1172–1196) nyugati kapcsolatai

Béla Bizáncban nevelkedett, mivel a Magyar Királyság csak úgy tudta elkerülni Manuél császár hűbérét, hogy a herceget a Komnénoszok udvarába vitték. Bélát azonban Konstantinápolyban sok nyugati, a szentföldi államokból származó hatás is érte, hiszen a császár sem zárkózott el a latin műveltségtől.

Első felsége az e kultúrkörből származó Châtillon Ágnes, Jeruzsálem egyik legősibb dinasztiájának, az Antiochiai-háznak a sarja volt. Apja, Renaud de Châtillon, a Szentföld nagy tekintélyű fejedelme volt. Anyja, a szicíliai normann Konstancia volt. Ágnes nővére Manuél felesége lett. **1, 2, 3**

A francia hatást felerősítette Béla újabb házassága Capet Margittal, II. Fülöp (Ágost) francia király leányával 1185-ben, amelynek révén – mivel a hercegnő korábban az angol trónörökös jegyese volt – meghonosodott Becket Szt. Tamás kultusza.

Leánya, Margit Iszaakiosz bizánci császár felesége lett. Fiainak rangos nyugati házasságokat szerzett, Andechs-Meránia és Aragónia famíliáival.

III. Béla keresztes hadjárat vezetésére tett esküt. Az európai uralkodók őt tekintették legméltóbb vezetőjüknek. A szentföldiek benne, a „legkeresztényibb királyban” látták Krisztus ügyének megmentését:

„Kihez könyörögjünk a királyok közül? Benneteket szólít Jeruzsálem, benneteket hív Betlehem!”
III. Béla emlékezete, 75.

Béla a johanniták részére is tett adományokat. A pogányok elleni harc apostolát, Lászlót 1192-ben avattatta szentté. Maga már nem vállalkozott a keresztes hadra, de esküjét fiaira örökítette át.

A nyugati házasságok révén sokrétű kontaktusok alakultak ki. Imre jegyese, Aragóniai Konstancia révén kerülhetett az udvarba két provanszál trubadúrköltő – Peire Vidal és Gaucelm Faidit – is.



2 Béla sógornője, Poitiers-i/Antiochiai Margit/Mária bizánci császárné. Miniatúra, 12. század második fele, Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. græc. 1176.

3 A Châtillon-ház címere IV. Gaucher (+1261) pecsétjén, Archives départementales de l'Aube, Troyes, 42 Fi 42.



„Lelkem óvni fogtam
Magyarországba utat.
Imre király mellett
találék védelmet,
ő meg bennem lelhet
jó szolgát, hív lelket.”

Peire Vidal: *Erős annak a gyásza*
[Ben viu a gran dolor] ford. Illyés Gyula

A királynék kíséretéből többen is magyar házasújságot találtak, mint az aragón bajjót Bertrand vagy Korlát fia Benedek herceg felesége, Tota asszony. A Courtenay Jolántával érkező Vilmos és Galterius lovagok földet kaptak, s francia frigyet kötött a királynéi udvart igazgató Atyusz atyjafia is. **4**

II. András, az európai uralkodó

A magyar történetírás általában igen mosztóhán bánt II. Andrással, külpolitikai tevékenységét illetően is. Történetíróink meglehetősen szűkszavúan foglalkoztak a király balkáni politikájával, legfeljebb azt az uralkodó kereszties hadjáratának egyfajta mellékszínreként láttatták, így a szentföldi vállalkozásról alkotott rosszalló, negatív megítélés bizonyos értelemben diplomáciája egészére is kiterjedt. Balkáni politikáját is mintegy a halicsi kudarcok és a kereszties hadjárat sikertelensége bélyegezte meg. Sokatmondó, hogy sok munka annyit

tart fontosnak megemlíteni a király balkáni politikájáról, hogy a Szentföldről hazatérve itt-ott megállt ereklyéket gyűjteni. Az „ereklyegyűjtés” és más efféle vádak – melyek párhuzamba állíthatóak azzal is, hogy a király Szentföldön „esküvőkön szórakozva töltötte idejét” – későbbi krónikákból származnak. Azonban minden, a Szentföldre látogató uralkodó vásárolt nagy számban ereklyéket vagy vett részt udvari multságokon a *courtoisie* és *chevalerie* jegyében, ez nem András különcsége volt. Mindez beleillett abba az alább részletezendő politikai programba, amely a király nemzetközi, a nyugati kereszténységen belüli tekintélyét volt hivatva emelni. Ahogyan egyesek kereszties vállalkozását is egyfajta „turistaútként” vagy kirándulásként aposztrofálták, balkáni és kisázsiai dinasztikus kapcsolatait is ezzel párhuzamba állítva „ötlet szülte” elhatározásokként, a különböző külföldi udvarokban tett látogatásait pedig tervszerűtlen és felelőtlen utazgatásként ábrázolták.

II. Andrászt leginkább a hatalomgyakorlás hagyományos intézményeit és szokásait gyökeresen átalakító „új berendezkedés” alapján ítélik meg. Jóllehet a király az uralkodói birtokokat, sőt, a várszervezet földjeit pártatlan mértékben kezdte eladományozni, néhány év után felismerte, hogy nem folytathatja a „mértéktelen” adományozást. Más aspektusból is nézhetjük uralkodását. András jelentős egyházi adományokat is tett, „megyényi” birtokokat a ciszterciek is nyertek. **5, 6**

1224-ben szentelték fel a harmadik pannonhalmi templomot. Megkezdődött a kalocsai székesegyház újjáépítése, valamint az ócsai premontrei prépostsági templom építése. Az esztergomi építőműhely a Kárpátokon túlra vitte a román stílust: templomot kezdtek építeni Halicsban. A királyság még erősebb szálakkal kötődött Európához. A champagne-i Aynard család megalapítja a zsámbéki premontrei prépostságot. Zirc élére Jean de Limoges – a *Libellus de dictamine* retorikai mű szerzője – került. A bolognai egyetem kánonjogásza, Paulus Hungarus munkálkodásával meghonosodott a domonkos, s utóbb a ferences rend. A lovagi kultúra tért hódított az udvarban. III. Béla jegyzője, a párizsi egyetemen is járt P. magister („Anonymus”) megírta a *Gesta Hungarorum*-ot. Elkészült a magyar Trója- és Nagy Sándor regény.

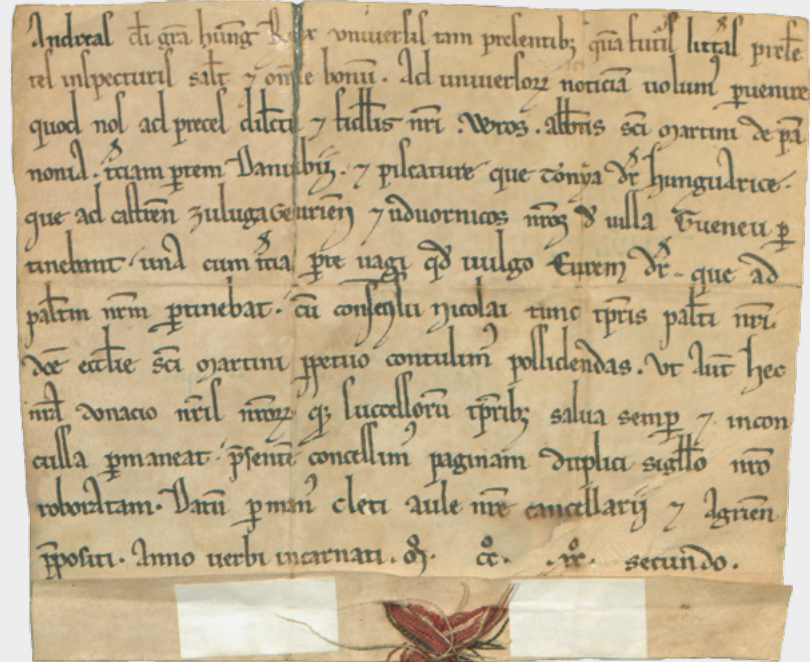
Tovább fejlődött a kormányzati intézményrendszer. A tárnokmester került a király pénzügyeinek élére. A kancelláriában állandósult a kancellárt az oklevéladásban helyettesítő alkancellár. Átalakult az Árpádok pecséthasználata – mint alább látni fogjuk. A katalógus II. András kettős felségpecsétjének Magyarországon fellelhető összes pecsétképét bemutatja.



4 Peire Vidal trubadúrköltő, 13. század második negyede, BnF Français 12473, *Chansonnier provençal*, fol. 27r.



5 II. András a szentmártonhegyi apát kérésére átírja és megerősíti Szent István alapítólevelét, 1213. PBFL Konventi levéltár Capsa 46.; DF 206 845.; RA I. n. 282.; PRT I. n. 39.



6 II. András a szentmártoni monostornak adja a Tanya nevű dunai halászhely harmadát, amely vár- és udvarnoknépeké volt, és a királyi palota birtokát, valamint egy folyórész harmadát. 1222: PBFL Konventi levéltár Capsa 71.; DF 206 872.; PRT I. n. 68.; HO I. n. 7.; ÁUO VI. n. 256.



IRODALOM:

II. András és Székesfehérvár • CSÁKÓ, 2011. • Francia-magyar kapcsolatok a középkorban • GÁBRIEL, 1944. • Királynéok messzi földről • KISS, 2013. • SOLYMOSI, 1996.; 2006. • SZ. JÓNÁS Ilona – MAROSI Ernő: Francia-magyar kapcsolatok. In: KMTL 225–226. • SZENDE, 2014. • SZOVÁK, 1996. • ZSOLDOS, 2006.



Kiss Gergely

Magyar főpapok a „párizsi egyetemen” (Studium Parisiense) és a magyar királyi kancellária

Az 1170-es és az 1220-as évek közötti fél évszázadban jelentős francia hatások mutathatók ki Magyarországon. Ennek legfontosabb közvetítői azok a magyar főpapok voltak, akik hosszabb-rövidebb ideig Franciaországban, Párizsban tanultak. Az 1170-es években azonban a párizsi egyetem (*Studium Parisiense*) még csak alakulófélben volt, egységes *universitas*ról nem beszélhetünk, sokkal inkább egy-egy helyi egyházi intézmény körül kialakuló kollégium volt hatással az ott megforduló egyháziak szellemiségére. E mellett természetesen nem lehet lebecsülni egy-egy kiemelkedő tudós egyházi személyes hatását sem. Párizs tehát az 1170-es évekre már egy több központú szellemi műhelynek számított.

A korabeli magyar főpapok közül messze kiemelkedik Lukács esztergomi érsek (1158–1181), aki a híres Girardus Puella (Gérard la Pucelle) mester iskoláját látogatta.

„Találkoztam Párizsban a magyar Lukáccsal, Girardus Puella mester iskolájában, a tisztességes

és igen művelt férfúval, akinek asztala oly közös volt a szegényekkel, hogy úgy tűnt, mintha ezek lakomára invitált vendégek volnának, nem adományt gyűjtögető kéregetők.”

Walter (Gualterus) Map: *De nugis curialium*, II. könyv, VI. fejezet (Körmendi Tamás ford.)

Személye elsősorban nem a francia hatások közvetítése miatt vált közismertté, hanem III. István és III. Béla királlyal kapcsolatos súlyos összetűzései miatt. A II. Géza halálát követő trónharcok idején III. Istvánt ismerte el a trónkövetelő II. Lászlóval és IV. Istvánnal szemben is. Ám az egyház szabadságának kérdésében később mégis szembekerült III. Istvánnal. Nem meglepő ezek után, hogy Lukács osztályrésze többször is a börtön lett... A király(ok) megkoronázásának elutasítása, fogsága és elvei (simónia, egyházak feletti laikus hatalom elutasítása) melletti következetes kitartás jellemezte még akkor is, amikor III. Sándor pápa (1159–1183) minden igyekezetével megpróbálta az uralkodók és Lukács konfliktusát rendezni.

← Párizs Truschet és Hoyau metszetén, 1550

„Magyarország királya, akiről az előbb szó volt [II. Géza] eltávozott az élők közül, egy zsenge, gyermekecske fiat hagyva hátra örökös-ként [III. Istvánt]. Felkereste hát Lukács érseket a király fivére [II. László], azt kérvén tőle, hogy őt kenje és koronázza királlyá. Megfedtte őt Lukács és árulással vádolta, hogy jog, szokás és erkölcs ellenére ki akarná semmizni örökségéből az ártatlant, beleegyezését pedig megtagadta. Amaz viszont ugyanazon ország másik érseke által, akire semmiben nem tartozott a királykoronázás, elérte, hogy király lehessen – mintha csak azt mondta volna: Hogy ha az ég nem hallgat rám, felrázom a poklot; Lukács azonnal egyházi átokkal sújtotta. [...] ő erre erőszakosan börtönbe vetette Lukácsot [...]. Mikor Lukácsot már hosszú ideje bilincsben tartották, egy barátja titkon hírül vitte neki a börtönben, hogy szabadulása ügyében III. Sándor pápa levelet küldött a királyhoz. Lukács semmiképpen sem akarta ezt a levelet felhasználni, miután meghallotta, hogy tizenkét dénár az ára [...] azt mondta, nem akar simónia révén szabadulni. [...] újfent gaz pribékek még ádzabb őrizetére bízták, [...] a király [II. László] nem tartván bünbánatot a negyvenedik nap előtt meghalt. Helyébe egyetlen testvére lépett, az előzőhöz hasonló erőszakosságú ember. Lukács őt is, negyvennap haladékot adva, elpusztította szájának leheletével ugyanezen időn belül, s teljes ünnepelességgel felkente a gyermeket, a jogos örökösét [III. Istvánt]. Ennek gyermekségét Lukács a legmélyebb nyugalomban élte végig, nem úgy ifjúságát. A király ugyanis miután ifjúvá serdült nagyobb terveket dédelgetett, mint amekkorára ereje elegendő lett volna, és saját vagyona megfogyatkozván, nem borzadt eltéko-

zolni az egyházi birtokokat. [...] A király így szólta hozzá: » Mi lelt legkedvesebb atyánk, hogy ennyi öröm közepett sírhatnékod van? « Mire Lukács így felelt: » Talán örvendezzem? Hiszen esztendő múltával, éppen ezen a napon mindannyiunk zavarodottságára és dühére ugyanezen a helyen holtan találunk majd «. És így is lett.” Walter Map: *De nugis curialium*, II. könyv, VI. fejezet (Körmendi Tamás ford.)

Lukács érsek 1172-ben ismét szembeke-rült a királlyal – ezúttal a Bizáncból hazatérő III. Bélával (1172–1196), akit nem volt hajlandó megkoronázni. Ennek két oka is lehetett: egyfelől az, hogy a Béla által küldött pallium (általában köpeny, de itt az érsek lelki hatalmát szimbolizáló vállszalagról lehet szó) a lelki hatalom megvásárlására utalt (simónia), másfelől talán az, hogy a Bizáncban nevelkedett Alexios-Béla Lukács számára szakadárnak számított.

„Miután te magad és az ország más előkelői Krisztusban legkedvesebb fiúkat, Bélát közösen a magyarok felséges királyává választottátok, és Görögországból az ország élére uralkodni hívtátok őt, holmi pallium miatt, amelyet ő merő nagylelkűségéből adományozott követednek, akárhány szigorú utasítást kaptál tőlünk, nem voltál hajlandó fejére tenni a koronát.”

III. Sándor pápa levele Lukács esztergomi érsekhez, 1179 k. (Körmendi Tamás ford.)

Az egyik jelentős intézmény a Sainte Geneviève bencés apátság volt, amelynek falai között forrásaink tanúsága szerint több magyar egyházi is megfordult.

III. Béla uralkodását ugyan beárnyékolta a Lukács esztergomi érsekkel (1158–1181) való konfliktusa, ugyanakkor az ő és az 1170-es és 1220-as évek közötti fél évszázad meghatározó főpapjainak személyén keresztül mély hatást gyakorolt a francia írásbeliség, kultúra, különösen az alakulófélben levő párizsi egyetem. A *Studium Parisiense* – Lukács mellett – olyan kiemelkedő személyiségeknek volt alma matere, mint Bethlem (†1192 k.); Mihály; Jób váci püspök (1181–1183), esztergomi érsek (1185–1204); Adorján jegyző, királyi kancellár, budai prépost (1185–1186), erdélyi püspök (1192–1204).

„December 1.: Elhunyt Bethlem, egy bizonyos magyarországi klerikus, akiért apja és anyja értékes dísztárgyakat adományoztak egyházunknak”. A párizsi St. Germain-des-Prés apátság *Necrologiuma* (Kiss Gergely ford.)

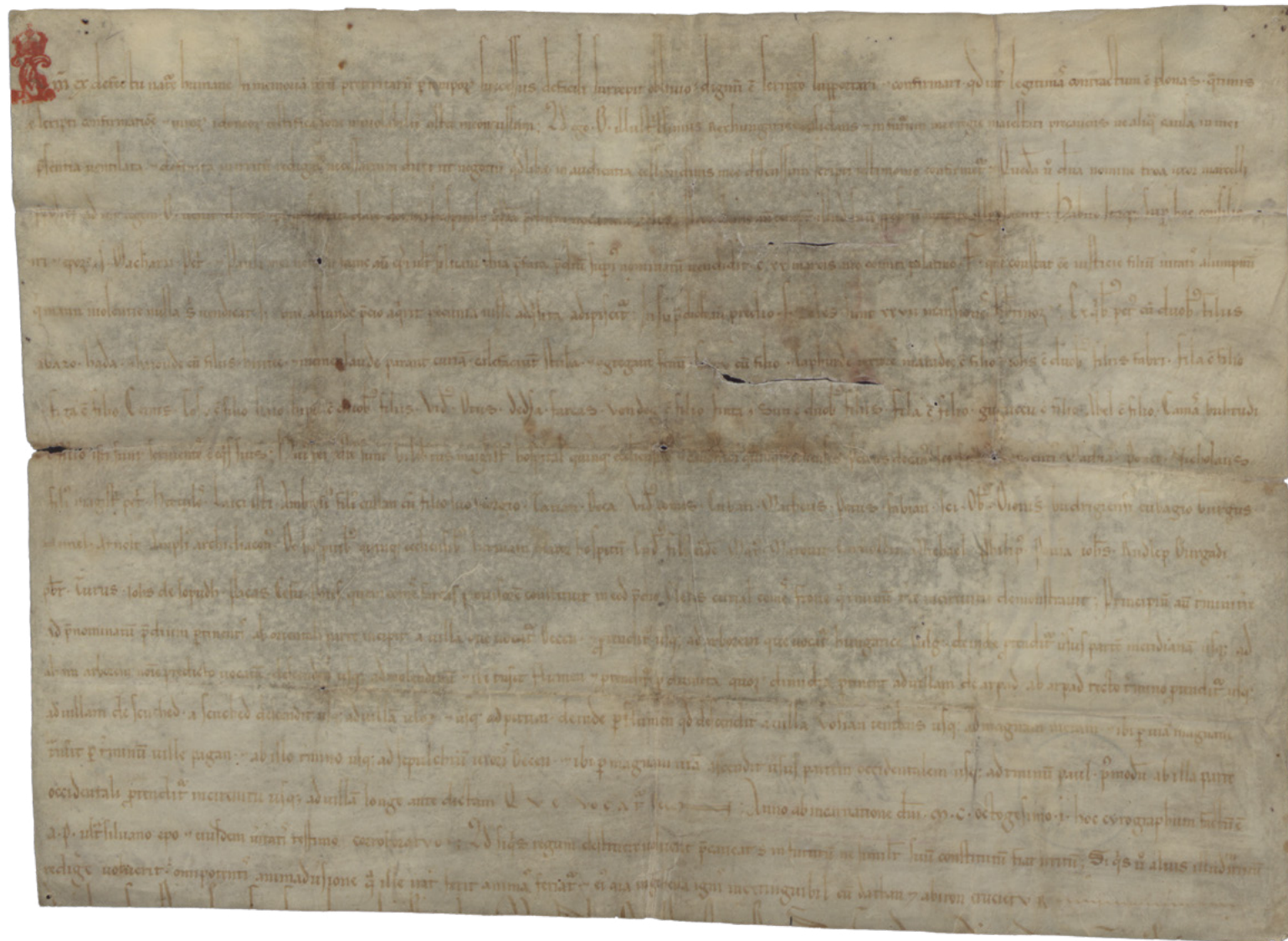
„István a St. Geneviève nevezett apátja és egész egyházának alázatos közössége [III.] B[éla-nak] Magyarország legnemesebb királyának. A napokban hozzánk érkező levelekből értesültünk, hogy a méltányosságot kedvelitek és az igazságot tisztelitek. Ez királyságotok magasztossága, ez fejedelemségtök dicsfénye. Ennél fogva tudatni akarjuk felségtökkel, hogy a boldog emlékeztető ifjút, Bethlemet, aki nálunk pihen az Úrban, szent gyónás után, katolikus

hitben mindannyiunk színe előtt ellentmondás, vagy a hitelezők, és kezesek ellenvetése nélkül egyházunkban eltemették. Mivel pedig a minap ezen ügy miatt a szülők követői eljöttek hozzánk, elrendeltük, hogy gondosan vizsgálják meg, volt-e tartozása Párizsban akár keresztény akár zsidó irányában. Miután a vizsgálat tíz nap alatt lefolyt, nem akadt senki sem, akinek az említett ifjú akár első, akár másodrenden tartozott volna. A nevezett követek pedig készek voltak fizetni, ha valakivel szemben [Bethlem] tartozása felmerülne. Valójában azonban nem jelentkezett hitelező, ahogy kezes sem. Jelen voltak királyságotokból Jakab [Jób], Mihály és Adorján klerikusok. Isten áldja szentségteket, királyságotok pedig az Úr színe előtt megerősítést nyerjen.”

István a párizsi St. Geneviève monostor apátjának levele III. Bélához, 1192 (Gombos III. n. 4697. Kiss Gergely ford.)

E körhöz tartozott még Kalán (Bár-Kalán nb.) királyi kancellár (1181–1183) pécsi püspök (1186–1218), „egész Horvátország és Dalmácia kormányzója” (1190–1193/1194), esztergomi érsek (1204/1205) is:

„[...] tiszteletreméltó testvérünk Kalán pécsi püspök [...] a bölcsélet tudományában jártas férfi [...]” III. Ince pápa parancslevele a Kalán elleni vizsgálat ügyében, 1205. Fejér, CD, II. 460.; MES I. n. 166.; Koller I. 318. (Kiss Gergely ford.)



1 Froa asszony rendelkezése Szőlős nevű birtokáról, 1181. Árpád-kori oklevelek n. 40. DL 22. Fejér, CD II. 198.

Valamint Róbert székesfehérvári prépost, királyi kancellár (1207–1209), veszprémi püspök (1209–1226), esztergomi érsek (1226–1239):

„1227 [1226!] Magyarországon Róbert mester [magister] veszprémi [püspök], a liège-i egyházmegyében született jó és vallásos férfi esztergomi érsekké tétetett”.

Albericus, trois-fontaines-i ciszterci szerzetes krónikája, Gombos I. n. 103. (Kiss Gergely ford.)

A párizsi studium köréhez sorolható továbbá Simon, akit a források *mester* (*magister*) címmel illetnek, és aki 1202–1217/18 között a váradi püspökséget vezette, akárcsak Tamás, aki 1210–1212 között veszprémi, majd előbb szebeni (1212), utána székesfehérvári prépost volt (1213–1217). Innét emelkedett előbb az egri (1217–1223), majd az esztergomi érseki székre (1223–1224). Rangját és képzettségét jól mutatja, hogy elkísérte II. Andrást az V. keresztes hadjáratra (1217–1220), 1220–1222 között pedig pápai kiküldött bíróként kapott megbízásokat peres ügyekben. A királyi kancellárián is meghatározó tevékenységet fejtett ki, 1209-ben alkancellárként, majd 1209 és 1217 között királyi kancellárként.

A 12. század utolsó két évtizede a magyarországi hivatali írásbeliség újabb átalakulásának időszaka. III. Béla uralkodása alatt többszörös változás figyelhető meg az 1180-as évek közepéig, majd ezt követően megindul a királyi oklevelek szerkezetének egyre erőteljesebb

egységesedése. Ezt a folyamatot részben joggal tekinthetjük a Franciaországban tanult egyháziak hatásának, még ha nem is beszélhetünk a francia királyi oklevelezési gyakorlat közvetlen hatásáról, sokkal inkább a Párizsban tanult főpapok személyén keresztül megmutatkozó közvetett befolyásról.

Az 1170-es évek végére a királyi írószerv tevékenysége a III. Béla uralkodásának első éveire jellemző sokszínűség és következetlenség után visszatért a II. Géza kori hagyományokhoz, amiben nagy szerepe lehetett III. Béla és Lukács érsek már említett konfliktusának.

1181 táján több olyan jelenség is megfigyelhető, amely a királyi hivatali írószerv kialakulásának megindulására utalhat. Hagományosan az 1181-es esztendőt tekintjük kezdőpontnak. Ekkor kelt ugyanis az az oklevél, amelyben III. Béla király az eléje került ügyek írásba foglalását rendelte el.

„[...] én B[é]la], Magyarország igen kiváló királya megfontolván, és királyi felségem jövőjét szem előtt tartván, nehogy valamely színem elé került és eldöntött ügy érvényét veszítse, elrendeltem, hogy bármely, felséges színem előtt megtárgyalt ügyet az írás tanúságával erősítsenek meg [...]”.¹

Ugyanebben az évben kelt az az oklevél is, amely a kancellária kialakulásához vezető reformot megindító Kalánt „kancellári” minőségben említi (III. Béla ítéletlevele: DL 64 073. átírás, 1366. RA I. n. 133.). Nevével királyi oklevelekben 1181–1183 között találkozhatunk.

A reform Miklós esztergomi érsek idején (1181–1183) indult meg, ám még több, mint másfél évtizedig tartott az a folyamat, amely a királyi kancellária önállóvá válásához – a királyi kápolnából való kiválásához – vezetett. Az oklevélbe foglalt jogi tények hitelességét biztosító elemek korszerűsödtek, és saját formulákat dolgoztak ki. Már ekkor felbukkant egy jelentős újítás: a tanúk helyett a körjelölő méltóságok felsorolása az *existentibus* formula alkalmazásával (1181: III. Béla adománya a zágrábi egyháznak: DF 290 940; ÁUO XI. n. 28.; Tkalčić, I. n. IV.; RA I. n. 131. Árpád-kori oklevelek n. 41.), az oklevélbe foglalt intézkedés valódisága bizonyoságként. A folyamat ugyanakkor nem volt töretlen, hiszen 1183–1185 között, Saul első kancellári működése idején valamelyest visszarendeződés figyelhető meg. Ő ugyanis láthatólag egy archaikusabb formuláris szerkezetre tért vissza.

Ezt követően Jób esztergomi érsek (1185–1203) erőteljes támogatásával a korábban megkezdett reformot Adorján (1185–1186) folytatta, és utódai, Saul második (1188) és Katapán kancellársága idején (1192–1198) teljesedett ki.

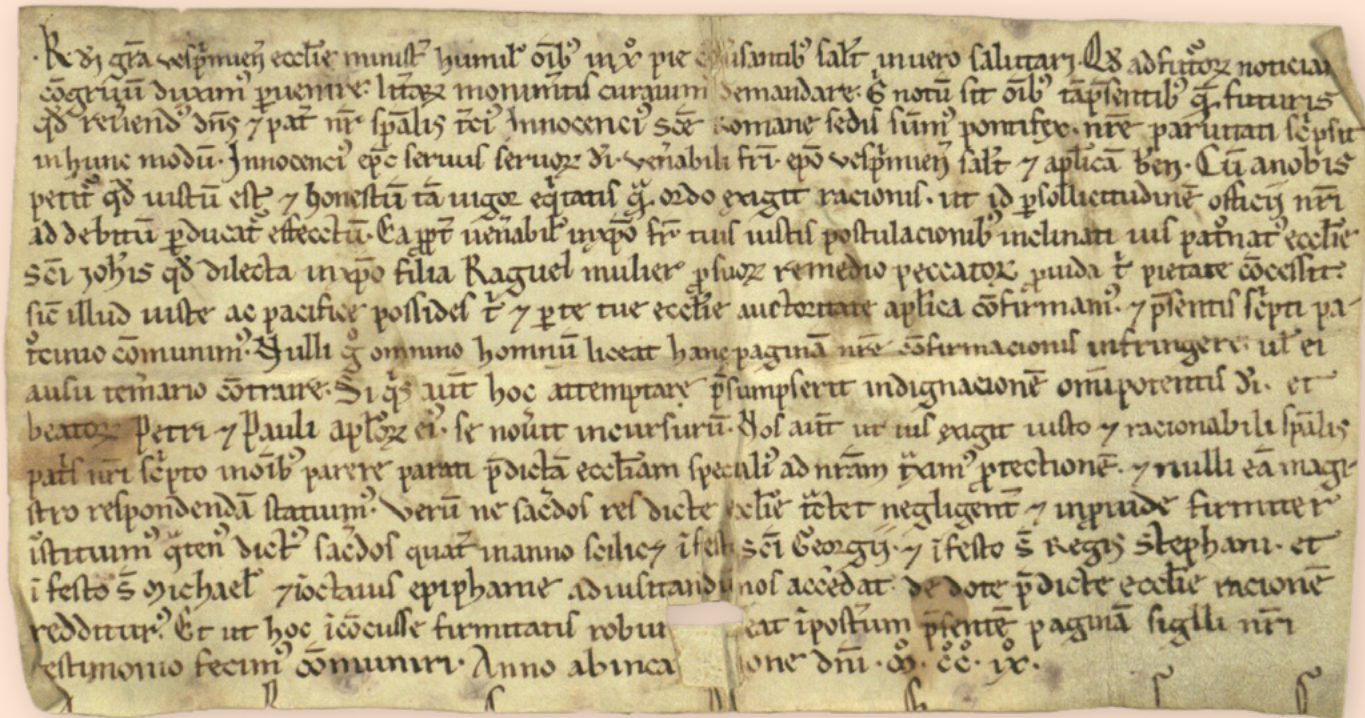
Az intézményi önállóság kétségtelen jele volt a (királyi) kancellár (*cancellarius*) kifejezés meghonosodása a királyi oklevelek gyakorlatában, ami Kalán és Saul esetében

még bizonytalan, ám Adorján és Katapán működése idején már biztosnak tekinthető (Adorján, 1186: III. Béla oklevele a locsmándi várispánság népeiről: DL 40 065 (átírás, IV. Béla, 1263); Katapán, 1193: III. Béla privilégiuma a székesfehérvári Szt. István-egyház számára: DL 27. MES I. n. 127.; RA I. n. 155.; Árpád-kori oklevelek n. 47.). A kancelláriai munkában elvált egymástól az oklevél megfogalmazása és ellenőrzése, tulajdonképpen ellenjegyzése. Ez utóbbit fejezte ki a *hanc chartam adnotavit* formula (1181: III. Béla ítéletlevele: DL 64 073; 1183: III. Béla privilégiuma a nyitrai egyháznak: DL 25, átírás 1226 és 1270: ÁUO XI. n. 30.; RA I. 136.). A *datum per manus* formula Adorján idején jelent meg, majd Saul alatt honosodott meg (1188: III. Béla átírja és megerősíti III. István 1166. évi privilégiumát: DF 286 749; Kukuljević II. n. 194.; Smičiklas, CD II. n. 210.), azután Katapán idején vált következtetéssé (1193: III. Béla privilégiuma a székesfehérvári Szt. István-egyház számára: DL 27).

IRODALOM

- BEKE Margit: Jób; Bár-Kalán nembeli Kalán; Tamás; In: *Esztergomi érsekek*, 75–81.; 83–88.; 96–98. • ÉRSZEGI, 1984. • FEJÉRPATAKY László: *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Budapest, 1885. • GÁBRIEL 1938.
- GYÖRFFY György: Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar művelődésben. *Aetas* 10 (1994) 1: 58–63. • KISS Gergely: Adrianus, Bethlem, Iobus, Michael, Calanus, Robertus, Simon, Thomas, Luc. [Fiche Nr. 16860–16868] In: *Studium Parisiense database* [<http://lamop-vs3.univ-paris1.fr/studium/>] • KISS, 2012. 259–276. • MES I. 243–244. • THIERY KOUAMÉ: Les universités dans l'Occident latin. In: *Lumières de la sagesse. Écoles médiévales d'Orient et d'Occident*. Éric Vallet – Sandra Aube – Thierry Kouamé Paris, 2013. 205–211. • THIERY KOUAMÉ: „Les universités”, In: *Structures et dynamiques religieuses dans les sociétés de l'Occident latin* (1179–1449) Marie-Madeleine de Cevins – Jean-Michel Matz. Rennes, 2010. 259–268. • KÖRMENDI Tamás: Lukács. In: *Esztergomi érsekek*, 59–72. • KMTL 37, 180. • KUBINYI András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században. In: KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. (METEM könyvek 22.) 7–67. • WALTER MAP: *De nugis curialium. Courtiers' Trifles*. Ed. and trans. M. R. James. Revised edn. C. N. L. Brooke – R. A. B. Mynors. (Oxford Medieval Texts) Oxford, 1983. • SOLYMOSI, 1993; 1994; 2006. • SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Budapest, 1984. 69–70. • SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése*. Budapest, 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) • SZÖGI László: A párizsi egyetem és Magyarország. *Vigilia* 65 (2000) 2: 96–104. • THOROCZKAY Gábor: Miklós. In: *Esztergomi érsekek*, 72–75. • ZSOLDOS, 2011. 88, 107, 110.

Francia származású főpapok II. András uralkodása idején



1 Róbert veszprémi püspök átírja III. Ince oklevelét a Szt. János-egyház kegyuraságának átruházásáról, amelyet Raguél asszony adományozott a püspöknek, 1209. VÉFL A veszprémi Káptalan magánlevéltára III.1.a.1. Bullae Pontificiae 6.; MNL OL DF 230 074. Fejér, CD IX/7. 643–644. n. 8.; Veszprém város okmánytára n. 9.; III. Ince oklevele: MREV I. n. 24.

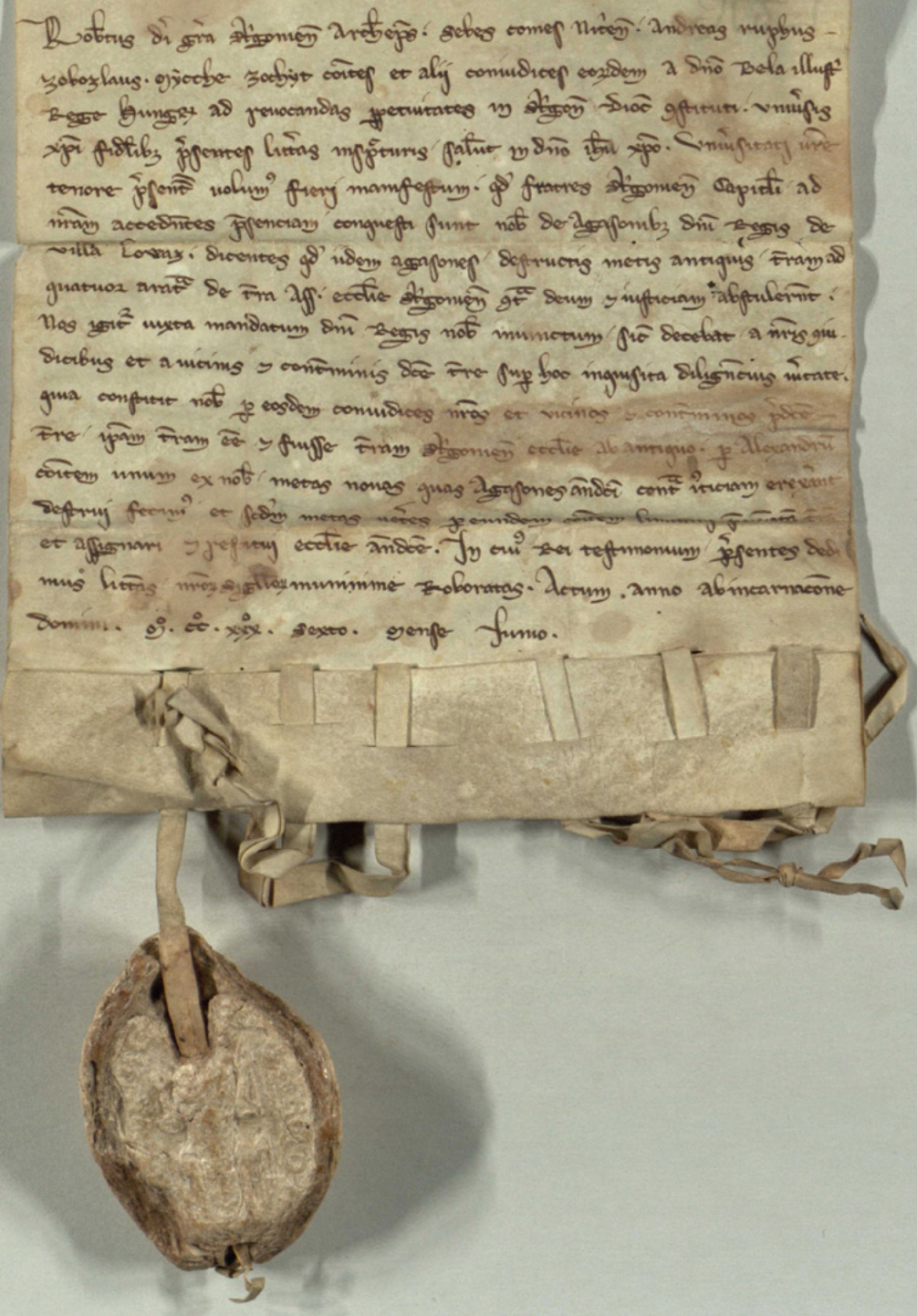
A 13. század első felében is kimutathatók erős francia hatások. Míg azonban az előző időszakban – III. Béla uralkodása idején Franciaországban, Párizsban tanult magyar klerikusok, főpapok személyén keresztül elsősorban a hivatali írásbeliség területén megmutatkozó – közvetett hatásokról beszélhetünk, addig II. András korában több francia származású személy is tevékeny szerepet játszott a magyar egyház életében, a műveltség és a kultúra alakulásában. Hatásuk egészen a század közepéig kimutatható.

A sorban az első a korszak egyik legizgalmasabb életpályáját befutó Róbert volt. A már megszokott hivatali pályát mondhatta magáénak. 1207–1209 között fehérvári prépost, királyi kancellár volt. 1209-ben veszprémi püspök lett, majd 1226-tól egészen 1239-ig esztergomi érsekként működött. ¹

Jób, Kalán, Adorján, Saul és Katapán mellett Róbertnek is fontos szerepe volt a királyi kancellária szervezetének és gyakorlatának kialakításában. A magyarországi főpapi oklevéladás a kancelláriai reformmal, illetve a káptalanok hiteleshelyi működésének kibontakozásával függnek össze

(Solymosi, 1993). Róbert Veszprém főpapjaként igen vehemensen védte püspöki jogait, sőt igyekezett kiterjeszteni azokat (királyné-koronázás). 1216-ban a királyné koronázása ügyében III. Ince legátusa egyezségegret juttatta Róbertet és János esztergomi érseket (VÉFL Veszprémi püspöki levéltár 1216. ius coronandi reginas 1.; MNL OL DF 200 004; Veszprém város okmánytára, n. 11.; MREV I. n. 38.). 1211–1212-ben minden bizonnyal az ő munkájának köszönhetően fogalmazódott meg az esztergomi és kalocsai érsek közötti, különleges jogaikra (királykoronázás, királyi egyházak feletti joghatóság) vonatkozó vita lezárására készült egyezségtervezet (Solymosi 1994). Ebben már megjelent az akkor veszprémi püspök, Róbert törekvése a püspök *ordinariusi* jogok elismertetésére.

Az 1210-es évek végére Róbert gyakorlatilag a magyar egyház első számú képviselőjévé vált. Egyházmegyéjében sikerrel juttatta érvényre megyéspüspöki jogait – még az esztergomi érsekkel szemben is, bizonyos királyi egyházak esetében –, az 1215-ös IV. Lateráni Zsinaton a magyar egyháziak egyik képviselője volt, 1217-ben elkísérte II. Andrást



2 Róbert esztergomi érsek és kiküldött bírótársai az esztergomi káptalan panasza nyomán vizsgálatot tartanak a lovászi királyi udvarnokok ügyében, akik az esztergomi káptalan ass-i földjét jogtalanul elvették. A földet az esztergomi káptalannak ítélik. 1236 jún. EFL Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, Acta radicalia 41. 1. 5.; MNL OL DF 237 206. MES I. n. 386.; Érszegi, 1995. n. 2.; Cod. Slovaciæ n. 10.

a keresztes hadjáratra, 1220-ban pedig a pápa általa küldött palliumot Göncöl spalatói érseknek, ill. Tamás egri püspökkel együtt pápai megbízásból kellett vizsgálatot folytatnia a Bertalan pécsi püspök megválasztásával és megerősítésével kapcsolatos ügyben.

Esztergom érsekeként azonban már az érseki különjogok harcos védelmezőjének mutatkozott. Engedelmségre szorította az érseki joghatóságot elvitató Albert aradi prépostot (1225–1227), a garamszentbenedeki apátot (1235). Tevékeny szerepe volt az egyházi jogainak elismertetése terén, így például az 1231-es Aranybulla-megújításban. Az érsek jogainak elismertetésében a különjogok ismételt megerősítése mellett, a csúcspontot az 1239-es esztendő jelentette, ekkor szerepel először a *primási* jog elismerése.

1236-ban Bertalan veszprémi püspökhöz (ld. alább) hasonlóan részese volt a IV. Béla-féle királyi birtokadományokat felülvizsgáló politikának, ekkor mint Esztergom egyházmegyei kiküldött szerepel. **2**

Többször megfordult a pápa környezetében, sőt 1227-ben Magyarországon elsőként legátusi felhatalmazást kapott a kunok térítésére.

„Gergely [...] az esztergomi érseknek, az Apostoli Szék legátusának. [...] a zalai esperešt hozzánk küldeni törekedtél [...] kérve, hogy említett [kérségedet] teljesítsük, figyelmen kívül hagyva [szentföldi zarándoklatra vonatkozó] fogadalmadat [...]. És mivel több gyümölcsöt teremhetsz, ha az Apostoli Szék legátusi megbízatását

viseled, minthogy a tekintély mindig több előny megszerzésével jár, Kunországban és a vele szomszédos Brodnik földön, számodra legátusi felhatalmazást adni méltóztatunk, remélve népeik megtérését. Ezáltal hatalmadban áll ezeken a földeken helyettünk prédikálni, keresztelni, egyházakat építeni, papokat szentelni, valamint püspököket kinevezni [...].”

IX. Gergely legátusi felhatalmazása Róbert esztergomi érseknek, 1227. július 31.e., MES I. n. 287.; Theiner I. n. 154. (Kiss Gergely ford.)

Más kérdés, hogy 1231-ben ezt igyekezett az egyháziak védelme érdekében a királlyal, II. Andrással szemben felhasználni és kiátkozta az uralkodót. IX. Gergely ezt a kánonjogilag visszas helyzetet csak úgy tudta orvosolni, hogy Róbert érseket megfeddte, amiért túllépte a hatáskörét, és *legatus a latere*-t küldött Pecorari Jakab prænestei püspök-bíboros személyében (1231).

„Mivel kedves fiúnk a prænestei püspök-legátus [Pecorari Jakab] Magyarországra történő kiküldéséről testvéreinek tanácsából gondoskodtunk, apostoli hatalmunknál fogva jelen [levelünkkel megparancsoljuk] neked, hogy a kiközösítést, amelyet Magyarország Krisztusban kedves királyának családjára, és az országra kimondott egyházi tilalmat záros határidőn belül vond vissza, és más ehhez tartozó dolgokkal is hagyj fel, mivel azok elintézését az említett legátusnak hagytuk meg.”

IX. Gergely megparancsolja Róbert esztergomi érseknek, hogy a királyra kimondott kiközösítést és az országot sújtó egyházi

tilalmat vonja vissza, 1232, július 22., ASV Registra Vaticana 16, fol. 21r, n. XVI. (Kiss Gergely ford.)

Sokoldalú tevékenységében minden bizonynyal az is szerepet játszott, hogy egyetemi végzettséggel rendelkezett, magisteri címe erre enged következtetni; feltételesen a Párizsban egyetemet járt klerikusok közé sorolhatjuk.

A veszprémi püspökség vezetését Róbert távozása után Bertalan látta el (1226–1244), aki korábban (1222) mint a székeskáptalan prépostja tűnt fel. A veszprémi főpap francia származása azonban kézzelfogható adattal nem támasztható alá, legfeljebb valószínűsíthető. Bertalan is a korszak tekintélyes főpapjai közé számított, jelentős országos ügyek részese volt. Neve összeforrt az egyháziak jogainak, birtokainak védelmével, legyen szó akár II. András egyháziakat érintő rendelkezéseiről, akár Béla herceg, majd király birtokrevíziós politikájáról. Az előbbire jó példa az 1233-as beregi egyezmény:

„[...] Hogy mindezeket a fentebb előadottakat önként és minden feltétel nélkül teljesítjük [... mindazt] a tisztelendő atya B[ertalan] veszprémi püspök és Cognoscens mester, esztergomi kanonok mint a többször említett legátus [Pecorari Jakab] követe és káplánja előtt – aki ezt az esküt a legátus nevében és megbízásából, a római egyház és Magyarország összes egyháza helyett és nevében átveszik – [...] esküszünk. [...] Ugyanott [...] Bertalan veszprémi püspökök jelenlétében. [...]” Bertényi, 2000. 403.

A másodikra Bertalan és bírótársainak 1236-ban kelt oklevele szolgált példát.

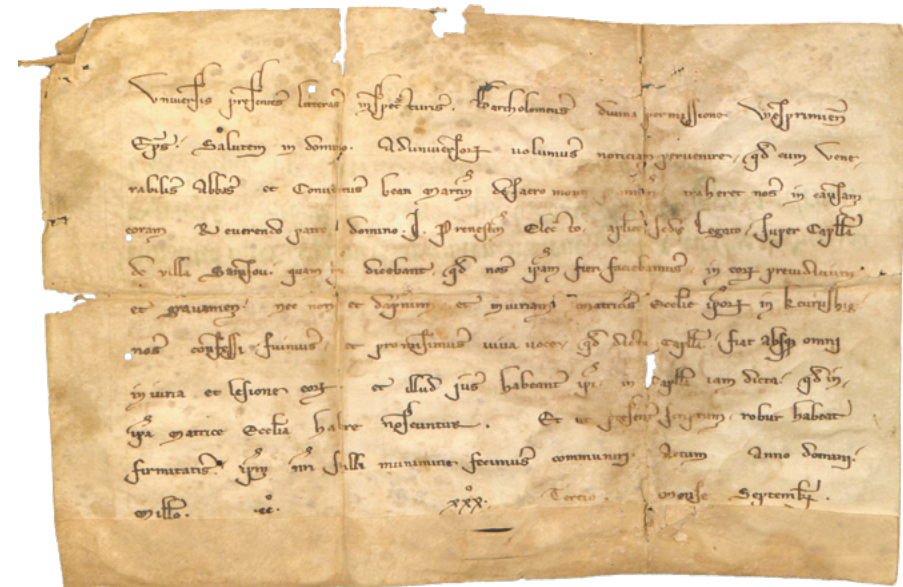
„Bertalan [...] Tudatjuk, hogy midőn az igazság kiderítésével voltunk megbízva Zala megyében az egyházak, a király szolgálói, a királyné várnépei, udvarnokai, népei és más különböző jogállású [emberek] földjeiről, szőlőiről és jogairól [...]” 1236. DL 210. ÁUO VII. n. 14. (Kiss Gergely ford.) 3

Bertalan azon főpapi bizottság tagja volt, akik 1234-ben ígéretet tettek a pápai legátusnak, hogy a beregi egyezés pontjainak betartására bírják az uralkodót (Solymosi, 1994). Kiállt Béla királyfi házassága felbonthatatlansága mellett is. Bertalan időszaka az egyházmegye életében ugyanolyan mozgalmasnak bizonyult, mint elődje, Róbert idején. Nem csitultak azok a viták, amelyek elsősorban a somogyi tizedek körül ekkor már évtizedes történetre tekinthettek vissza. Bertalan pereskedett a pannonhalmi apátsággal, a veszprémi és a székesfehérvári káptalannal, a zágrábi püspökkel, Kálmán herceggel, a pilisi ciszterci apáttal és a somogyi eszteressé papjaival is. A püspöki hatalom erőteljes érvényesítésének hagyománya nála is megmutatkozott, ez vezetett el egy újabb perhez a pannonhalmi benecésekkel, ill. a kapornaki apátsággal. 4

Ez utóbbi, mint sok más eset is, Rómában, a Szentszék előtt kötött egyezséggel ért véget. Mozgalmas életútjának egyik jelentős állomása volt a domonkos apácák letelepítése a püspökség székvárosában, 1240-ben.

„Bertalan Isten kegyelméből veszprémi püspök [...] boldog Katalin szűz jóindulatát akarván elnyerni [...] Veszprémben ennek a szűznek a tiszteletére egy egyházat építtettünk, és abban összegyűjtöttük az apácák közösségét, akiknek eltartására évente 16 ezüstmárkát rendeltünk jövedelmükből káptalanunk egyetértésével [...]” Bertalan veszprémi püspök alapítólevelét megerősíti IV. Sándor pápa, 1260. június 27. MREV I. n. 170. (Kiss Gergely ford.)

A veszprémi püspökséget irányító Bertalan kortársa a korszak másik érdekes figurája, a szintén Bertalan (*1189 e. – †1254 u.) nevet viselő pécsi püspök (1219/1221–1251) volt. (Részletes életrajza Koszta, 2007.) Francia származása vitathatatlan, a burgundiai Gros, más néven Brancion család sarja volt, akik Mâcon vidékén rendelkeztek jelentősebb birtokokkal (pl. Uxelles vára) – mindemellett súlyukat jól jelzi, hogy Párizsban több házzal rendelkeztek (Koszta, 2009. 77.). Bertalan 1189 előtt születhetett, apja Henri le Gros (de Brancion), anyja Béatrice de Vigorny volt. Bertalan egyházi pályára lépett, elsősorban diplomáciai szolgálatainak köszönhetően fényes karrierjét. A 13. század első éveiben már a Szentföldre induló, majd a Bizáncban impériumot alapító keresztések között találjuk. Flandriai rokonságának köszönhetően szoros kötelék fűzte az uralkodói dinasztiahoz (Hainaut grófjai), már 1204–1215 között a konstantinápolyi latin császári udvar környezetében működött. Ennek köszönhetően kerülhetett be a Courtenay Péter császár lányát, Jolántát Magyarországra kísérő



4 Bertalan veszprémi püspök kijelenti, hogy szárazsói kápolnájával nem akarta sérteni a szentmártoni apátsághoz tartozó kőröshegyi anyaegyház jogait, sőt, felhatalmazza az apátságot, hogy ott ugyanazon jogokat gyakorolja, mint az anyaegyházban. 1233. szept. PBFL Capsarium 125 26 B 2 (125). DF 206 928.; ÁUO I. n. 191.; MREV I. n. 105.; PRT I. 722. és n. 135.



3 Bertalan veszprémi püspök és kiküldött bírótársai ítéletet hoznak zalai várföldek visszaadása ügyében. 1236. MNL OL DL 210. ÁUO VII. n. 14. (Solymosi, 1994. 55.)

követségbe, és ennek nyomán nyerte el 1219-ben pécsi püspöki megbízását (Koszta, 1994.; Zsoldos, 2005.). Ennek birtokba vétele kapcsán következtethetünk életkorára, hiszen a kinevezés ellen tiltakozók – minden bizonynyal a pécsi székeskáptalan tagjainak – vádja szerint nem érte el a püspökséghez szükséges törvényes életkort (30 év), és műveltsége is kifogásolható volt. Míg az előbbi tekintetben a szükséges kor bizonyítást nyert, addig a megfelelő ismeretek biztosítására egy tanult embert (*vir litteratus et probus*) kellett maga mellé venni. Miután ez előbbi akadály 1221-re elhárult, így ekkortól Bertalan teljes jogkörrel irányíthatta a püspökséget.

„Értésültünk, hogy két [dologban] hiányossággal bírsz, ti. a tudományban és az életkorban, vizsgálatot rendelünk el, és ha kiderül, hogy megválasztásod idején nem voltál törvényes életkorú, [...] érvénytelenítjük. Továbbá, minthogy a tudományokban való járatlanságod bizonyítást nyert, téged a lelki ügyekben a főpapi tevékenységek végrehajtására nézve tetszésünk időtartamára felfüggesztünk, hogy ha a törvényes életkor [meglétét] bizonyítod, és a tudományokban való járatlanságodat folytonos tanulmányokkal pótolod, számodra, amint alkalmasnak látjuk, felmentést adunk.”

III. Honorius elrendeli a Bertalan pécsi püspök elleni vizsgálatot, 1220. augusztus 25. Theiner, I. n. 41. (Kiss Gergely ford.)

„Alaposan meggyőződve a benyújtott tanúvallomások alapján kellő módon bizonyítottnak látjuk, hogy amikor megválasztottak a pécsi püspökségre,

e választás idején elérted a megfelelő törvényes életkort, [így tehát] e [vád] alól testvéreink tanácsából felmentünk, [és erről] számodra jelen levelünket átadjuk.”

III. Honorius pápa tanúsítja, hogy Bertalan pécsi püspök igazolta törvényes életkorát tisztségére, 1221. január 24. Theiner, I. n. 46. (Kiss Gergely ford.)

„Mivel tehát egyháznak távolléteből állítólag hiánya származik, jelen levelünk tekintély által meghagyjuk neked, hogy térj vissza egyháznakhoz, [amelynek] anyagi és lelki kormányzatát teljeséggel visszaadjuk [neked], hogy azokban a dolgokban, amelyek a püspöki hivatalhoz tartoznak, szabadon eljárj. Akarjuk továbbá, hogy magad mellé fogadj valamely tudományokban jártas és tisztas férfiút, és addig tartsd magad mellett, míg a megkezdett tudományokban megfelelő előrehaladást nem mutatsz.”

III. Honorius teljes püspöki joghatósággal ruházza fel Bertalan pécsi püspököt, és meghagyja neki, hogy maga mellé vegyen egy tanult embert, 1221. április 17. Theiner, I. n. 50. (Kiss Gergely ford.)

Püspöki tevékenységének hosszú évtizedei rendkívül változatosan alakultak. Nagy gondot fordított egyházmegyéje életére, az 1220-as évek végén, és később 1247 körül is kísérletet tett az egyházmegye határának kiterjesztésére a Szerémség keleti felére a kalocsai főegyházmegye rovására. Ennek oka feltehetőleg abban keresendő, hogy Bertalan kulcsszerepet szánt a püspökségnek a korszakban meginduló kun és boszniai

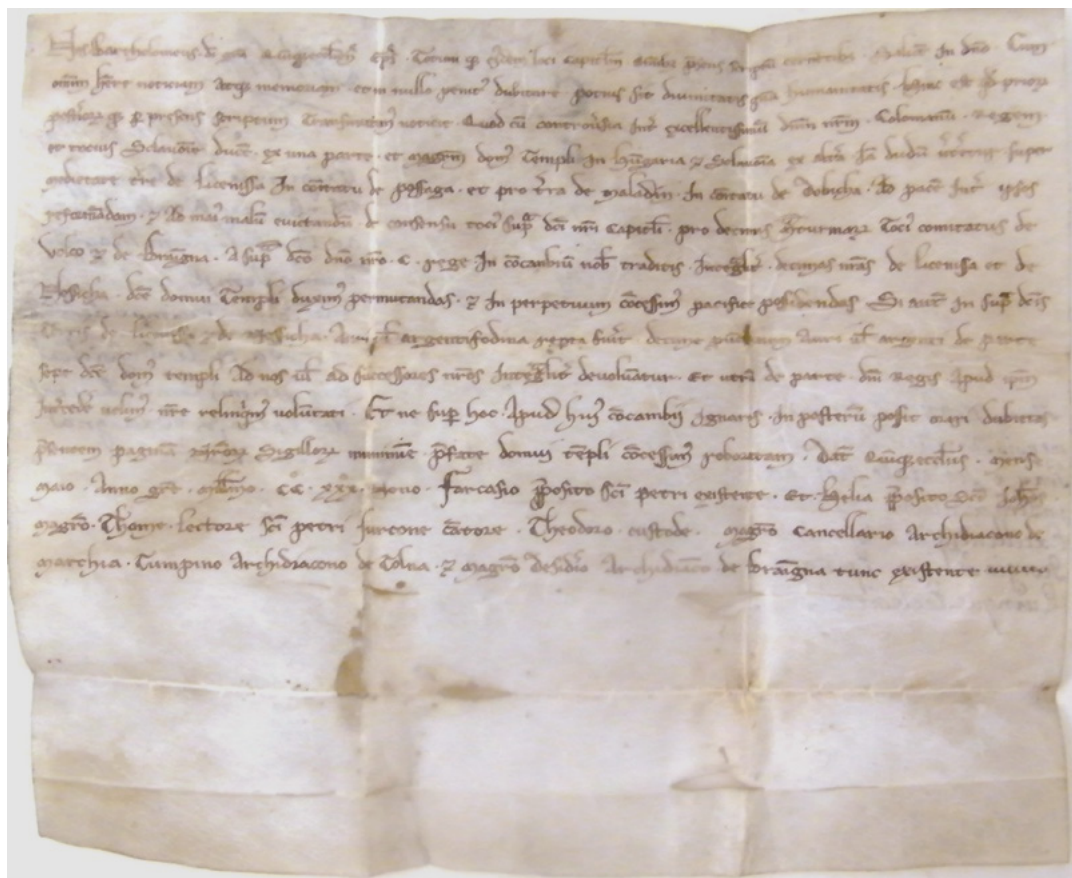
térítésben (pl. Theiner, I. n. 249.). 1227-ben részese volt a kunok térítésének, ahogy aktív szerepet vállalt az egyházmegye déli határvédének megtérítésében is. 5

Kálmán szlavón herceg erőfeszítéseinek támogatása mellett, valószínűleg a boszniai misszió céljai által vezetett telepítette le Bertalan székvárosában a domonkosokat (1238). Rajtuk kívül ekkor letek itt ott-honra a ferencesek is (1241 előtt). Még ezt megelőzőleg, püspöksége elején, 1225 táján szintén ő gyűjtötte össze a mecseki remeteket – a későbbi pálosok őseit –, és telepítette le őket az Üröghegyen, Szt. Jakab tiszteletére – ma Jakabhegy, Pécs –, mely szentnek a kultuszát maga is ápolta. Mi több, a hagyomány szerint egy regulát is készített számukra, amelyet Gyöngyösi Gergely 16. század eleji rendtörténeti munkája őrzött meg (Gyöngyösi, 1988. 33–34.). Elképzelhető, a munkádi ágostonos kanonoki kolostor alapítása is az ő nevéhez fűződik (Koszta, 2015.). A püspöki székváros arculata még inkább átalakult Bertalan idejében: ő alapította ugyanis a Szt. Bertalan plébániatemplomot, amely a püspöki város egyik térszervező eleme lett és elősegítette a *civitas* egységesülését.

Bertalan nemcsak egyházmegyéje és székvárosa életében tüntette ki magát, jelentős szerepe volt a magyar egyház ügyeiben is. Bertalan idejére esik a székeskáptalan szerepének megnövekedése az egyházmegye kormányzásában. 1232-től rendszeres hiteleshelyi tevékenysége (Koszta, 1998). Bertalan a kun misszió mellett 1223-ban, ill. 1231 és 1236

között hét ízben kapott pápai delegált bíráskodási felhatalmazást, ami jól mutatja a püspök emelkedő tekintélyét és jártasságát jogi ügyekben – Rómában is. A püspök mellett a pécsi klerikusok is sűrűn jártak el királyi megbízásban.

Ezzel párhuzamosan a királyi udvar jóvoltából Bertalan gyakorta járt el különböző diplomáciai megbízásokkal Aragóniában, Franciaországban. II. András megbízásából ő készítette elő I. (Hódító) Jakab aragón király és a magyar király leánya, Jolánta házasságát, sőt 1235-ban Barcelonában Bertalan adta össze a jegyespárt. Ez a feladat 1229 és 1235 között négy alkalommal szólította el egyházmegyéjéből, amelynek bevételeit jelentősen megerősítették ezek az utazások. Ugyanakkor jó alkalmat teremtettek arra, hogy a messzi idegenbe szakadt pécsi püspök visszatérjen szülőföldjére, rokonaival tartsa a kapcsolatot, rendelkezék saját végnapjairól. Erről tanúskodik az a két adomány, amelyet 1234-ben, ill. a következő évben tett Cluny apátsága számára.



5 Bertalan pécsi püspök és a pécsi káptalan bizonyáglevelé arról, hogy Kálmán (ifjabb) király, szlavón herceg és a templomosok mestere egyes birtokokról egyezsége léptek. Valkó és Baranya nyestbőr-adója tizedéért, amit Kálmántól a káptalan ellentételezésként megkapott, a káptalan licenissai és nessichai tizedeit átengedi a templomosoknak. Ha Licenissa vagy Nessicha földjein arany- vagy ezüstbánya létesül, annak jövedelme tizedét a templomosoknak járó részből a káptalan részére átengedik. Pécs, 1239 májusa. [KG.] Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár 69/1239, DF 280267

„Bertalan [...] pécsi püspök [...]. Tudatjuk a ti közösségetekkel, hogy a szent atyák, Cluny apátja és szerzetesi közössége iránt érzett mély tisztelet és szeretet okán úgy kívánjuk [...], hogy [...] testüinket ugyanebbe legszentebb Cluny monostorba, ahol nemzőatyánk teste is pihen, temessék el, és ugyanitt választunk magunknak [...] végső nyughelyet [...].”

Bertalan pécsi püspök temetése és végső nyughelye felől rendelkezik Cluny apátságában, 1234. Bernard – Bruel, 1903. n. 4664. (Kiss Gergely ford.)

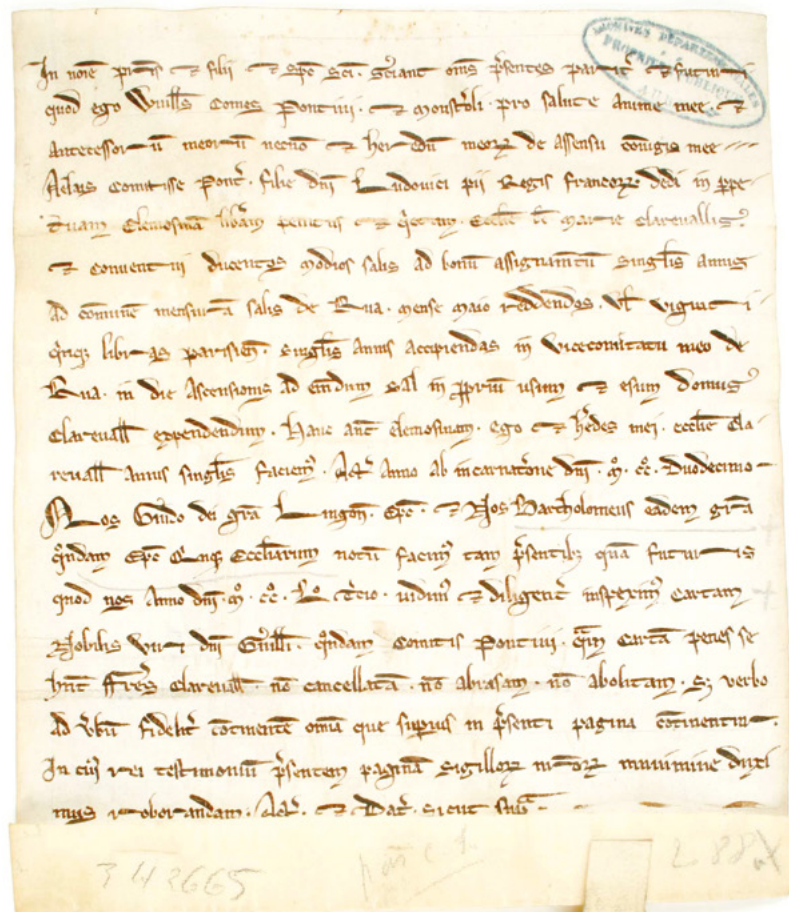
„[...] Bertalan pécsi püspök [...]. Tudatjuk a ti közösségetekkel, hogy a 12 aranymárkát [...], amelyet Cluny szent szerzetesi közösségének adtunk, isteni sugallattól vezetve számukra biztosítjuk, hogy immár kapják meg ezt a jövedelmet, és fordítsák azt Cluny monostorában az elhunyt felmenőim lelkeinek évfordulás emlékeztére [...]”.

Bertalan püspök 12 aranymárkát adományoz Cluny monostorának lelki üdve biztosítására. 1235. február 8. Bernard – Bruel, 1903. n. 4669. (Kiss Gergely ford.)

Bertalan erős kötődése a burgundiai bencés apátsághoz lehetett az oka annak, hogy 1233-ban a ciszterci szerzetes, Pecorari Jakab prænestei püspök-bíboros, IX. Gergely pápa Magyarországra küldött pápai legátus az éppen királyi követséget teljesítő pécsi püspököt felfüggesztette hivatalából.

„Gergely [...] az esztergomi érsekhez [...]. Eljutott hozzánk B[ertalan] pécsi püspök kérévénye, amelyben az áll, hogy mikor őt egykor Magyarország kiváló király [...] Hispániába és Burgundiába küldte, kedves fiunk ... prænestei püspök [...] felfüggesztette hivatalából, és a felfüggesztés nyilvános kihirdetését kérte. Ezért ő [Bertalan] alázatosan kért minket, hogy mivel a felfüggesztő rendelkezésekben foglaltakról parancsunk szerint kész megfelelni, erről számára [...] gondoskodni méltóztassunk. Mi [...] elrendeljük, hogy amennyiben [...] ezekről a dolgokról [a püspök] kész megfelelni, a megfelelő biztosítékok vételét követően az ítéletet a számunkra fenntartott ítélkezés kikötése mellett, semmisítsd meg, és hirdesd ki nyilvánosan [...]” IX. Gergely parancsa az esztergomi érsekhez, hogy járjon el Bertalan pécsi püspök felfüggesztése ügyében. 1234. december 14. Theiner, I. n. 226. (Kiss Gergely ford.)

A pécsi püspök kormányzati időszakában fontos mérföldkő volt a tatárjárás. Egyes főpap társaihoz hasonlóan tevőlegesen is részt vett a tatárok elleni hadakozásban. Bertalan részt vett a muhi csatában, onnét csak Kán nembeli László somogyi ispán segítségével tudott elmenekülni, majd IV. Béla környezetében Dalmáciában vészelt át a pusztítást.



6 Guido langres-i püspök és Bertalan pécsi püspök 1253-as vidimus-a Vilmos Ponthieu-i gróf (1178 után – 1221) 1212-es adományáról, amelyben felesége, Adelaide (VII. Lajos francia király leánya) egyetértésével 200 muid (modius, kb. 2,4 m³) sót, vagy 25 párizsi livre sóvásárlásra fordítandó összeget ad rue-i algrófságának jövedelméből a clairvaux-i Notre-Dame ciszterci kolostornak. [GyA] Archives départementales de l'Aube, Troyes 3H. 1994. (A reprodukciót Solymosi László bocsátotta rendelkezésünkre.)
Fénykép: Koszta, 2009. 75. 11. kép.



„A pécsi püspök menekülése. Bertalan pécsi püspök, amikor látta a sereg pusztulását, és megfigyelte, hogy a tatárok közül néhányan megrohamozzák a sereget, és a tábornok több helyen felgyújtották, hasonlóképpen nem az országúton, hanem a mezőkön keresztül futásnak eredt sok katonájával. [...] váratlanul [a tatárookra] tört László ispán [...] a püspök, megismerve a magyar zászlókat, odakanyarodott az ispánhoz, a tatárok pedig, amikor észrevették a sokaságot, visszahúzódtak és másokat igyekeztek üldözőbe venni. És így az ispán [...], elvonulva, kimenekült a kezük közül.”

Rogierus, 29. fejezet, Tatárjárás, 141. (Horváth János ford.)

Ezt követően 1244-ben ismét királyi megbízatásokat nyert el, ezúttal Dalmáciában kellett a magyar érdekeket képviselnie, pl. a Spalato és Trau közötti háborúskodás során. A tatár fenyegetés és Bertalan életpályája később, még egy alkalommal összekapcsolódott.

1247-ben a király Bertalant IV. Incéhez küldte, hogy egy várható tatár támadás ellen segítséget kérjen. Ezzel egyúttal megszakadt Bertalan és Pécs közvetlen kapcsolata, követségéből ugyanis már nem tért vissza Magyarországra, hanem jobbára a pápa környezetében Lyonban, ill. Burgundiában időzött. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a család birtokügyeit rendezte ebben az időben. Végül 1251-ben a pápa előtt lemondott a pécsi püspökségről, döntését részben kora – 62 éves lehetett ekkortájt – indokolta. IV. Ince ekkor arra kötelezte a pécsi püspökséget, hogy Bertalannak évi 200 ezüstmárka járadékot bizto-

sítson. Mivel ennek kifizetésére nem került sor, a volt pécsi püspök 1253-ban Assisiben felkereste a pápát, aki a járadékot a felére szállította le, tekintettel arra, mekkora terhet jelent ez a pécsi püspökségnek.

„[IV.] Ince [pápa ...] Bertalan egykori pécsi püspöknek [...] elrendeljük, [...] hogy az említett püspök, máskülönben az ő utóda az elmaradt [kifizetésekért], ahogy az fentebb kifejtésre került, száz márkát legközelebbi hónap [május] elsején, és ugyanő, vagy bárki más, aki valamikor is a püspökség élén áll, ugyanennyi tiszta és törvényes velencei mérték szerinti márkát Velencében a johannitáknál évente ugyanezen elsején neked vagy törvényes megbízottadnak életed végéig tartozik fizetni járadék címén. [...].”

IV. Ince felére, 100 ezüstmárkára szállítja le a Bertalan pécsi püspököt megillető járadékot, 1253. május 8. Theiner, I. n. 418. (Kiss Gergely ford.)

Valószínűleg ennek köszönhető, hogy egy 1253-ban Guido langres-i püspökkel együtt kiadott oklevelén még pécsi püspöknek címezte magát. Utoljára 1254-ben bukkan fel a neve három párizsi ház eladása kapcsán, feltehetően nem sokkal később hunyt el. **6, 7**

A 13. század első feléből még egy francia származású magyarországi főpapról van tudomásunk. Azt a Vilmost váltotta 1222-ben az erdélyi püspöki székből, akinek nevét a kunok térítése kapcsán Albericus Világkrónikája fenntartotta. Ekkor, 1227-ben azonban már biztosan a Belleville-ből származó



7 Bertalan pécsi püspök pecsétje, 1253. Archives départementales de l'Aube, Troyes 3H. 1994. (A reprodukciót Solymosi László bocsátotta rendelkezésünkre.)
Fénykép: Koszta, 2009. 75. 12. kép.

Rajnald volt a püspök. Valószínűleg ferences térítőként érkezett az országba, s így kerülhetett kapcsolatba a kun térítéssel, amit a püspökség helyzete is indokolt. Ennek ellenére a források hallgatnak a misszióval kapcsolatos esetleges tevékenységéről. Nem úgy az egyházmegye életét felbolydító ismételt jogvitáról, amely közte és a kolozsmonostori apát között tört ki. Ennek előzményei visszanyúlnak két korábbi püspök – a már ismert Adorján és Vilmos – időszakára, akik erőszakot alkalmaztak a püspöki joghatóságot vitató apáttal szemben. Rajnald idején – 1231 és 1235 között – ez a vita kiújult, megjárta Egyed pápai kiküldött bíró, Pecorari Jakab pápai legátus ítélszékét, sőt a római kúriát is. Az ügy – a püspöki joghatóság elismertetése, vagy más oldalról megközelítve egy királyi egyház kiváltságos jogállásának biztosítása – jól beleillik a korszak főpapjainak célkitűzéseibe és tevékenységébe. Az egyházi elit tagjaként Rajnald sem vonhatta ki magát az országos ügyekből, így pl. 1233-ban az ő neve is szerepelt II. András azon oklevelében, amelyben megerősítette a pápai legátus előtt korábban tett esküjét

(beregi egyezmény). Rajnald a tatárjárás idején a kevésbé szerencsés főpapok sorsában osztozott, Rogerius beszámolója szerint ő is ott veszett a muhi csatában.

„az egyháziak közül a főbbek, akik elestek: [...] Rajnald erdélyi püspök”
Rogerius, 30. *Tatárjárás* 142.
(Horváth János ford.)

A 12. század közepétől egy évszázadon keresztül tartó igen intenzív francia-magyar kapcsolataiban a tatárjárást követően fordulat következett be, ezt követően a 13. században a főpapi karban nem találunk francia származásút – nemhogy a szűkebb, de még a mai, tágabb értelemben sem – sőt, mintha eltűnének a hazai klerikus társadalomból a párizsi iskolákban, egyetemen végzettek. Helyette megfigyelhető a Bologna felé, ill. ezzel összefüggésben az *artes*-től a kánonjog felé fordulás. Damasus, Paulus Hungarus, a magyar natio megszerveződése a bolognai egyetemen, Bánca nembeli István kalocsai érsek tanulmányi támogatása mind-mind ebbe az új irányba mutatnak.

IRODALOM

- ÉRSZEGI, 1995. • Ioan FERENT: *A kunok és püspökségük*. Budapest, 1981. • KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története*. Budapest, 1938–1940. • KISS, 2012; 2013. • KOSZTA, 2007. • KOSZTA László: A püspökök és városuk a 14. század közepéig. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József. Pécs, 2009. 57–107. itt 74–77. • SOLYMOSI, 1993; 1994; 2006. • SZ. JÓNÁS Ilona – MAROSI Ernő: Francia-magyar kapcsolatok. In: *KMTL* 225–226. • VERESS, 1941. XXII–XXIII, 1–2.



1 Róbert veszprémi püspök oklevele. Róbert, veszprémi püspök Stellának, a veszprémi Szűz Mária monostor apátnőjének kérésére megerősíti a monostor Szent István kora óta meglévő tizedszedési jogát. Róbert elődje, János püspök a tizedeket elvette, mivel az igazoló oklevél tűzvész miatt elveszett. Veszprém, 1210. MNL OL DL 60. Fejér, CD III/1. 103–104.; VOSUPPL n. 21. Hasonmása: Hajnal, 1959. 59. mell.; Solymosi, 2006. 335. [GYA, BG]

Novák Ádám

Főpapi pecsétek II. András korában

A II. András-kori Magyarország francia kapcsolatait reprezentatív módon tudjuk bemutatni a klérus két, Franciaországhoz és a Courtenay királynéhoz is kötődő alakjának okleveles és pecsétanyagán keresztül. A magyar egyház nyugati kontaktusaiban kiemelkedő szerepet játszott Róbert, fehérvári prépost, királyi kancellár (1207–1209), veszprémi püspök (1209–1226), majd esztergomi érsek (1226–1239); **1, 2, 3, 5, 6** illetve Bertalan, veszprémi prépost (1222), királynéi kancellár ([?]1224), majd veszprémi püspök (1226–1244). **7, 8, 9, 10** „Hagyatékukból” alább egy válogatást közlünk.

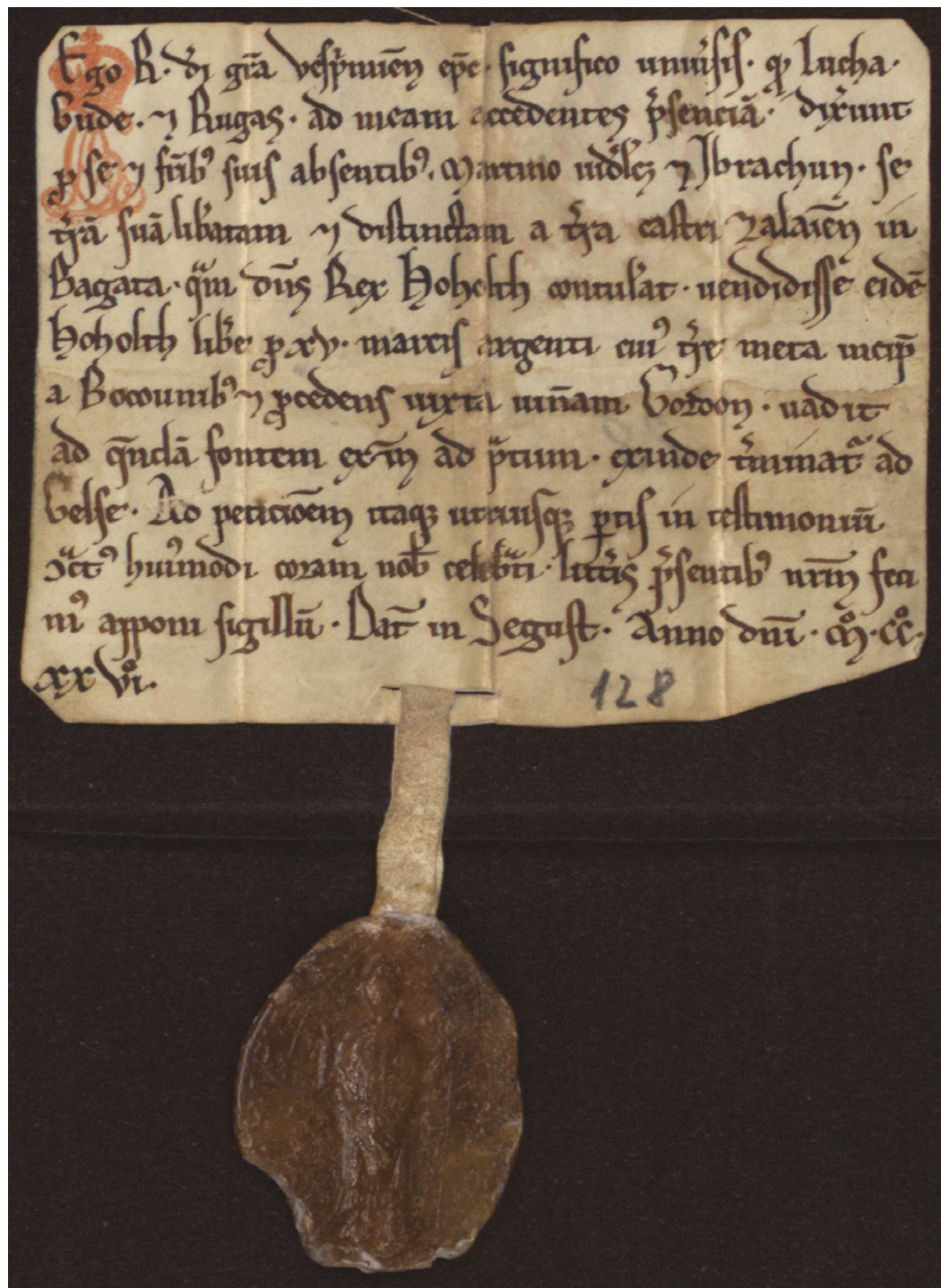


2 Róbert veszprémi püspök (1209–1226) nagyobb, ún. pontifikális pecsétjének legkorábbi fennmaradt lenyomata. A teljesen francia mintára készült főpapi pecsét kb. 65×40 mm nagyságú, mandorla alakú és természetes színű. Pecsétmezejében teljes egyházi díszbe öltözött álló főpap látható. Fején mitra, bal kezében pástortbotot tart, jobbát áldásra emeli. Két folytonos vonal között majuszkulás körirata: **ROBERT DEI GRA[CIA] VEZPRIMIEN[SIS EP]ISCOP[VS]**. A 13. században ezt a típusú vésetet követik a főpapok és az apátok is. MNL OL DL 60. (Bodor–Fügedi–Takács, 1984.; Kumorovitz, 1936.; VOSUPPL 63.; Solymosi, 2006. 319.) Az eredeti pecsétről készült fotómásolat. [NÁ]



3 A pecsét (2. kép) műanyagmásolatáról készült 3D scannelt fotómásolat. Az eredeti pecsétről készült teljes egyházi díszbe öltözött álló főpap látható. Fején mitra, bal kezében pástortbotot tart, jobbát áldásra emeli. Két folytonos vonal között majuszkulás körirata: **ROBERT DEI GRA[CIA] VEZPRIMIEN[SIS EP]ISCOP[VS]**. A 13. században ezt a típusú vésetet követik a főpapok és az apátok is. MNL OL DL 60. (Bodor–Fügedi–Takács, 1984.; Kumorovitz, 1936.; VOSUPPL 63.; Solymosi, 2006. 319.) Az eredeti pecsétről készült fotómásolat. [NÁ]

4 Róbert veszprémi püspök oklevele 1226-ból, melyben bizonyítja, hogy bizonyos Lucha, illetve annak Guda és Rugas nevű testvérei eladták Zala megyei Bagata nevű birtokukat 15 márka ezüstért bizonyos Hoholtnak, 1226. MNL OL DL 128. Áuo VI. n. 275. Škafar, 1971. 43.



Bertalan veszprémi püspök 1236-os oklevelének 4 plicáján eredetileg nyolc pecsét tartó pergamenszalagnak ejtettek bevágást, ma ötben található szalag, vagy annak töredéke. A 2. helyen Jakab comes [talán győri curialis comes] pecsétje, a 3. helyen Dég comes pecsétje függ. A 4. pergamenszalag leszakadt, de pecsétjével együtt még megvan, mely Mike [Mich(e)/Mych(e)] comes [feltehetően Mihály tárnokiispán] lenyomata. Az 5. helyen Kán nembéli Gyula fia László somogyi ispán lovaspecsétje látható. Az épen maradt pecsétek közül utolsóként a 6. helyen Gutkeled nembéli László [Ladislaus] comes királyi megbízott pecsétje függ. A pecsétek természetes színű viaszból készültek. (Zsoldos, 2011. és Kumorovitz, 1936. nyomán NÁ; BA).



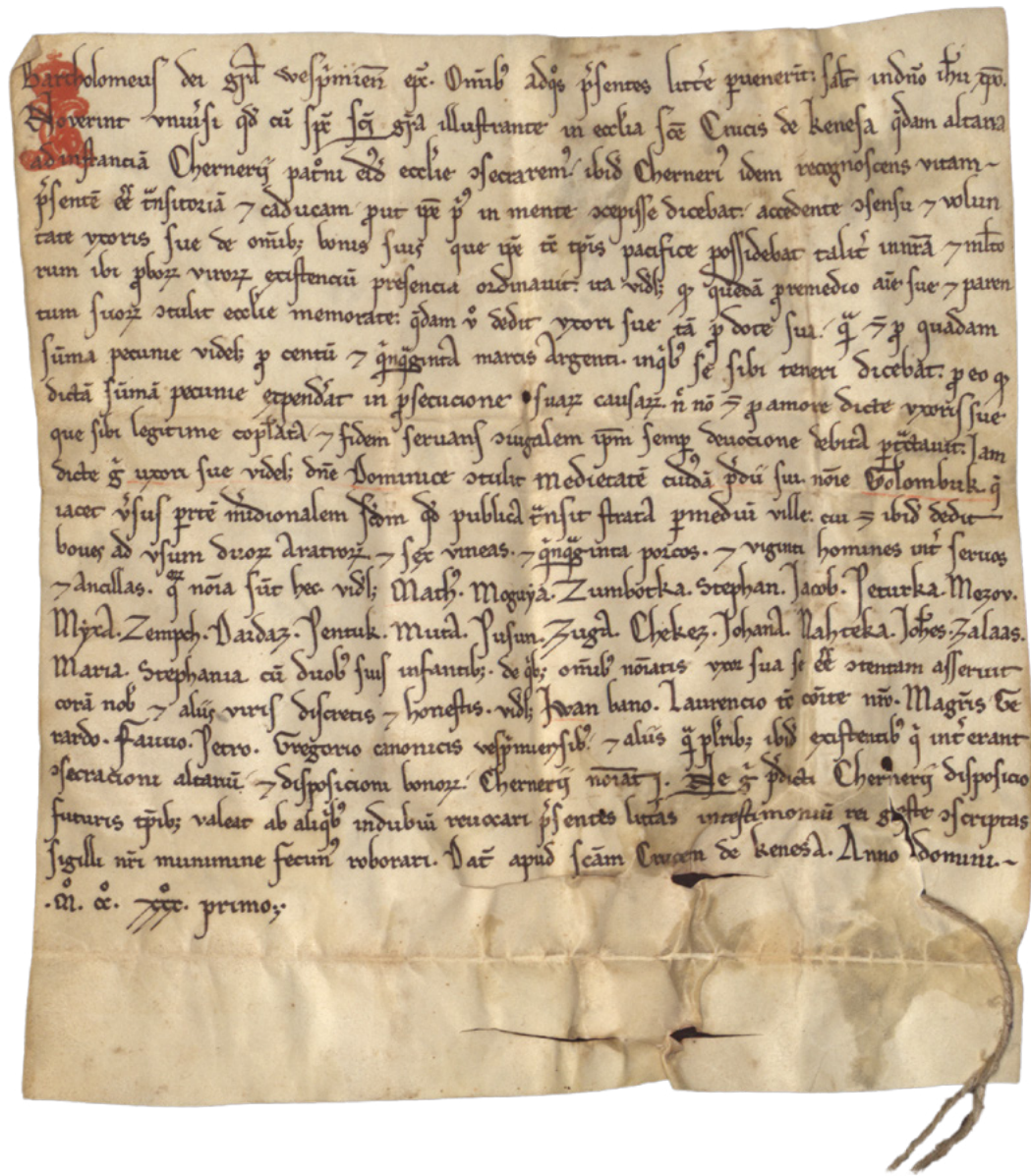
5 Róbert veszprémi püspök (1209–1226) kisebb pecsétje. A francia mintára készült főpapi pecsét kb. 45×37 mm nagyságú mandorla alakú és természetes színű. Pecsétmezejében teljes egyházi díszbe öltözött konzolon álló főpap látható. Fején mitra, bal kezében pásztorbotot tart, jobbját áldásra emeli. Két folytonos vonal között majuszkulás körirata: **+RO[...] IMIEN[SIS] EP[IS]COPUS**. MNL OL DL 128. (Bodor–Fügedi–Takács, 1984.; Kumorovitz, 1936.) Az eredeti pecsétről készült fotómásolat. [NÁ]

Az eredeti pecsétről készült műanyagmásolat a MKCS V8. 1148., gipszmásolat pedig a BTM 64.7. jelzet alatt található. 3D nyomtatott műanyag másolatot őriz a MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport 2016.2. számmal.



6 A pecsét (5. kép) műanyagmásolatáról készült 3D scannelt fotómásolat

7 Bertalan veszprémi püspök oklevele, melyben a kanizsai Szent Kereszt templom kegyuraságáról rendelkezik, bizonyosságát adván Chernernek, a templom kegyura felesége javára tett végrendeletének. Kanizsa (Szent Kereszt), 1231. MNL OL DL 165. Fejér, CD III/2. 221–223.; Áuo VI. n. 317.; VOSUPPL n. 40.



8 Bertalan veszprémi püspök ún. pontifikális pecsétje. Francia mintát követ, kb. 68×45 mm nagyságú mandorla alakú és természetes színű. Pecsétmezejében állatfejekkel és -lábakkal díszített faldistoriumon ülő főpap látható. A fején lévő püspöksüveg, valamint a lába alatt elhelyezett zsámoly megszakítja a köriratot. Jobbjában pásztorbotot, csipő magasságban maga elé hajlított baljában valószínűleg könyvet (Biblia) tart. Két gyöngysor között majuszkulás körirata: **S(IGILLVM) BARTHOLOMEI DE GRA(CIA) VESPREMIEN(SIS) EPI(SCOPI)**. MNL OL DL 165. (Bodor–Fügedi–Takács, 1984. Kumorovitz, 1936.; VOSUPPL 83.) Az eredeti pecsétről készült fotómásolat [NÁ]



9 A pecsét (8. kép) műanyagmásolatáról készült 3D scannelt fotómásolat

Az eredeti pecsétről készült műanyagmásolat a MKCS V8. 157., gipszmásolat pedig a BTM 64.16. jelzet alatt található. 3D nyomtatott műanyag másolatot őriz a MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport 2016.3. számmal.



10 Bertalan veszprémi püspök és kiküldött bírótársai ítéletet hoznak Somogy megyében Borhold birtokviszonyai ügyében, Somogyvár, 1236. MNL OL DL 213. Áuo VII. n. 13.

Egy 1236-os, Zala megyei határjárási jegyzőkönyv oklevelének 11 plicájába 13 bevágást ejtettek egy sorban balról-jobbra a pecsét-tartó szalagoknak. Feltehetően csak az első 11-be fűztek be hártyszalagokat, melyeknek kisebb-nagyobb darabjai ma is láthatóak. Az oklevél intitulációjában tizenegy név szerepel. Mára csupán a 3., 4., 9., és 10. helyen függ azonosítható pecsét. Mindegyik pecsétet természetes színű viaszba nyomták. A pecsétek sorrendje nem a megszokott, az intituláció szerint balról-jobbra haladtak a megpecsételők, ezért azok azonosítása kifejezetten nehézkes. A Művészettörténeti Kutatócsoport által készített műanyagmásolatok, és annak katalógusa szerint a pecsétek tulajdonosai Rénold ispán (valószínű Rátót nembéli), bizonyos Lothar, Zlaudus fehérvári olvasókanonok, és Kán nembeli Gyula fia László somogyi ispán (Sunkó, 2006.). Sajnos bővebb leírás nem áll rendelkezésünkre, így sem az azonosított pecsétek helyéről, sem azonosításuk módjáról nincs tudomásunk.

A 3. helyen található kör alakú pecsétben szereplő szembenéző ökör- vagy bölényfej (VOSuppl n. 46.) egyértelműen a Hahót nemzetség címerére utal, vagyis feltételezhetően az oklevélben is szereplő Hahót nembeli Arnold fia Arnold zalai ispán a tulajdonosa – nem pedig Rénold. Restaurált, köriratából csak egyes betűk vehetők ki. (Analogiája DL 203., 241., 242., Kumorovitz, 1936.)

A 4. helyen lévő ovális alakú pecsét a katalógus nyomán Lothar/Lotárd tisztség nélküli személy pecsétje, mely köriratának olvasata bizonytalan, pecsétmezejében egy széttárt szárnyú álló angyal látható. A 9. helyen függő pecsét egyértelműen Ják nembeli Márton fia Zlaudus kanonoké. Mandorla alakú, körirata: + SIGIL[LUM] + MAGIS[TRI] (...) DI LECTORIS ALBENSIS. A pontsorról határolt mezőben abból kiemelkedő, balra vágató lovon Szent György köpenyes alakja látható, a jobbában lévő lándzsát a ló alatt tekerdő sárkányba döfi. A ló feje, farka, lábai átlépik a vonalszegélyt és belógnak a körirat mezejébe. A pecsétmezőben az ábra mellett felül, két oldalt: SANCTUS GEORGIUS. (Rácz, 2000.)

A 10. helyen lévő szintén ovális alakú pecsét – a mezőben álló alak látható kezében lándzsával (vagy más szerint madár, VOSuppl 96.) – nem egyértelmű, hogy Kán nembeli Gyula fia Lászlóé, hiszen ő az azonos megbízás során lovaspecsétjét használta (DL 213). Bár Csoma József és Györffy György a nemzetség címereként az oroszánt azonosította, Körmendi Tamás rámutatott ennek megalapozatlanságára. (Körmendi, 2009). Ennek tekintetében, ha ez László kisebb, nem lovaspecsétje, akkor a Kán nemzetség egy újabb címeres emlékét rejtheti a pecsét. A köriratának olvasata szintén bizonytalan, így a kérdés további bizonyítást igényel. (NÁ; BA; GYA).



11 Zala megyei határjárási jegyzőkönyv 1236-ból, Retud hídja mellett (Kehida): Bertalan veszprémi püspök, Arnold zalai ispán, Mihály tárnokispán, László ispán, Zlaudus fehérvári olvasókanonok és mások Paloznak faluban rögzítik a veszprémi egyházmegye birtokait és járandóságait. A veszprémi egyház átenged birtokából a zalai várnépeknek. VÉFL VKL Paloznak 9.; DF 200 636. VOSUPPL n. 46. Hasonmás: Holub, 1929. 72–73. k. Reg. Boross-Kredics, 19. (1237 év alatt).

IRODALOM

BODOR – FÜGEDI – TAKÁCS, 1984. • ÉRSZEGI, 1995. • Kumorovitz 1944. [1993.]
• Megpecsételt történelem. • Solymosi 1994; 2006.



Novák Ádám

II. András pecsétjei

II. Andrást szélesebb körben nevezetes Aranybullájáról ismerik. Eme középkori „alkotmány” elnevezését hitelesítő jegyéről, az aranybevonatú kettős királyi fémpecsétről kapta a nevét, érdemes tehát az uralkodó korának pecséthasználatát ehelyütt röviden ismertetni. Annál is inkább, hiszen András uralkodása alatt indult meg az a folyamat, amely megreformálta az Árpádok pecséthasználatát. Míg elődei – köztük testvére, Imre király is – csupán aranypecsétként használtak kétoldalú pecsétnyomót, a hátoldalán az Árpádok címerével. András ezt a mintát átvette, sőt, egyszerű, vagy más néven nagypecsétje mellett viasz kettős felségpecsétet is használt. Korábban a privilegiális, jogbiztosító okleveleket csak nagypecséttel – ünnepi, kivételes esetekben aranypecséttel – erősítették meg. András idején bizonyíthatóan 1213-tól jelenik meg a kettős viaszpecsét ezeken az okleveleken. Használata uralkodása alatt következtelen, felváltva jelenik meg a nagy és a kettőspecsét. Utódai IV. Bélától kezdve már elhagyják az egyoldalú nagypecsétet, és kizárólag a hátlapján az Árpádok, vagy az állam címerét ábrázoló kettőspecsétet használják.

Felvetődik a kérdés, vajon miért 1213-tól jelenik meg ez a fajta pecsétnyomó? Takács Imre 2012-es munkájában a körirat alapján feltételezi, hogy már korábban is használták ezt a pecsétet, bár tudjuk, hogy II. András első nagypecsétje helyébe pont az 1213-as Gertrúd merénylet miatt lépett a második nagypecsét. Nem kizárt, hogy a merénylet hatására készítette el az új kettős vésetet, és kezdte második nagypecsétjével párhuzamosan használni. Elképzelhető, hogy egyik vagy másik közvetlenebbül kapcsolódott személyéhez – hasonlóan a későközépkori uralkodókhoz –, ami illene II. András egyedülálló politikai felfogásához.

Választ azonban addig nem remélhetünk, míg a király 144 eredetiben fennmaradt összes oklevelét ilyen szempontból nem vizsgáltuk. A szigorúan segédtudományi keretek közé szorított pecséthasználati vizsgálat erre fényt deríthet, de ehhez módszeres levéltári kutatás szükséges, hiszen 84 darab oklevelet nem a MNL OL-ban őriznek (DL), hanem más magyarországi és részben külföldi levéltárakban (DF).

← II. András első kettős felségpecsétje, 1214, előlap, DL 99 835.; gipszmásolat, BTM 66.1889.1.



1 II. András első kettős felségpecsétje ismert példányainak előlapjai

II. András király első kettőspecsétjének elő- és hátlapjáról gipszmásolat található a BTM 66.1889.1–2. szám alatt. A másolatok két különböző pecsétről készültek.

DL-DF JELZET	EREDETI JELZET	KIADÁS DÁTUMA	JELE
DF 206 845.	PFL Capsarium 46	1213	A
DL 99 835.	MNL OL DL Batthyány család Acta antiqua MISC 5-6-104	1214	B
DL 91 101.	MNL OL DL Festetics család ZALA 1	1216	C
DL 775.	MNL OL DL MKA Acta ecclesiastica 26-14	1220–1230	D
DF 200 621.	VÉFL VKL Oklevelek BETHEREGH 3	1221	NINCS KÉP
DF 206 872.	PFL Capsarium 71	1222	E
DF 208 358.	PFL Acta Abbatiarum Borsmonostor 8	1224. k.	F
DF 200 624.	VÉFL VKL Oklevelek SOPONYA 1	1224	G
DF 236 283.	EFL MLT A. r. 24-1-10	1231	H
DL 61 128.	MNL OL DL Kísfaludy család 6	1231	I
DF 238 570.	EFL MLT A. r. 15-2-4	1232	NINCS KÉP
DL 61 132.	MNL OL DL Kísfaludy család 10	1232	J
DF 208 36.	PFL Acta Abbatiarum Borsmonostor 9	1233	K

Jelen kiállítás keretében II. András első kettős felségpecsétjének Magyarországon fellelhető – 11 darab – előlapi pecsétképét fotómásolatokon keresztül közzétesszük. Ép példánya nem ismert, a meglévő töredékekből biztosan állíthatjuk, hogy előlapjának mintájául az első nagypecsét, hátlapjául pedig Imre király aranypecsétje szolgált. Eme csupán töredékesen ránk maradt értékes forrás részleges rekonstrukciójára jelent megoldás a 3D technika. Ha az összes példány ilyen technika segítségével digitalizálásra kerülne, egy közel teljes, részleteiben sokkal gazdagabb pecsét-tani forrás állhatna a történettudomány rendelkezésére.

A kb. 106 mm átmérőjű, természetes viaszú kettőspecsét leírását Takács Imre a következőképpen adta meg: „Az előoldalon trónuson ülő uralkodó. A trónus árkádsorral díszített homlokzatú, alacsony pad, rajta átlós gravírozással díszített, domború párna, előtte négyszögű zsámoly. A nyitott koronát három liliom díszíti. A karok a test közelében: a behajlított jobb kézben liliomos végű jogar, a mellkas elé emelt balban kereszt eszű országalma. A lábtartás felfelé szétnyíló. A ruházat háromrétegű. Az alsó réteg hosszú tunika, fölötté rövidebb felsőruha, könyöknél végződő ujjakkal, felül köpeny, amelyet a jobb vállon csatoltak össze. A hátoldalon hegyes talpú, kerekített sarkú háromszögpajzs, kilencszer vágott, plasztikusan tagolt, a páratlan mezőkben a heraldikai jobb irányba futó oroszlánokkal (2-3-3-2-1).”



2 II. András aranybullájának műanyagmásolatáról készült 3D scannelt másolat fotója

Az aranybulla műanyag másolata MKCS V8. 1168., gipszmásolata a BTM 66.1887.1–2. jelzet alatt található. 3D nyomtatott fém másolatot őriz az MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport 2016.4. számon

Köriiratának szövege az előoldalon: ANDREAS D(E)I GRACIA VNGARIE DALMACIE CROACIE RAME S(ER)VIE REX. A hátoldalon: SIGILLVM SECVNDI ANDREE REGIS TERCII BELE REGIS FILII. (Bodor, 2001. Takács, 2012) **1**

A nevezetes Aranybulla oklevél eredetiben nem maradt fenn, így II. András aranypecsétjét csak más eredeti oklevelekről ismerjük. **2** Ezek közül egyet a MNL OL DL-ban őriznek a 39 250. jelzet alatt. Az 1221-ben kelt oklevélen függő kb. 67 mm átmérőjű, 9 mm vastagságú aranypecsét leírását Takács Imre készítette el.

„Üreges érem, két préselt, kör alakú, és egy hosszú, szalag formájú aranylemezből összeforrasztva. Tetején és alján a függesztő zsinór számára hagyott nyílás, a felsőn négyzetű fedőlemezzel eltakarva. Az előoldalon trónuson ülő uralkodó képmása. A trónus két oszlopon álló, párnával fedett, alacsony pad, előtte íves zsámoly. A zsámolyt és a párnát átlós vonalháló díszíti. Az alak fején nyitott liliomos korona, amely alól kétoldalt dús hajfürtök bukkannak elő. A plasztikus arc részletesen kidolgozott. Karjait teste közepébe vonja: a térdre helyezett jobb kézben liliomos végű jogar, a mellkas elé emelt balban keresztet országalma. Az öltözék hosszú tunika és köpeny, amelynek anyaga elől a lábakra fektetve átlós redőkbe rendeződik. Az alak feje mellett jobbra sugár irányú vonalakkal osztott kör, balra holdsarló, benne örvénylő forma. A hátoldalon hegyes talpú, kerekített sarkú, hétszer vágott háromszög-pajzs plasztikus tagolással. A kiemelkedő, páros mezőkben állatfigurák: a második, negyedik és hatodik mezőben középre helyezett pajzsocska felé forduló oroszlánpár, a nyolcadikban egyetlen, balra forduló, hátrafelé tekintő oroszlánalak. Sorközépre helyezett interpunkcióval tagolt köriratát vonalkeret fogja közre.”

Az előoldal körirata:

ANDREAS D[E]I GRA[CIA] VNG[AR]IE
DALM[ACIE] CH[R]OAC[IE] RAME S([R]VIE
GALIC[IE] LODOMERIE Q[UE] REX.

A hátoldal: SIGILLVM SECVNDI ANDREE
TERCII BELE REGIS FILII.

(Takács, 2012) 3

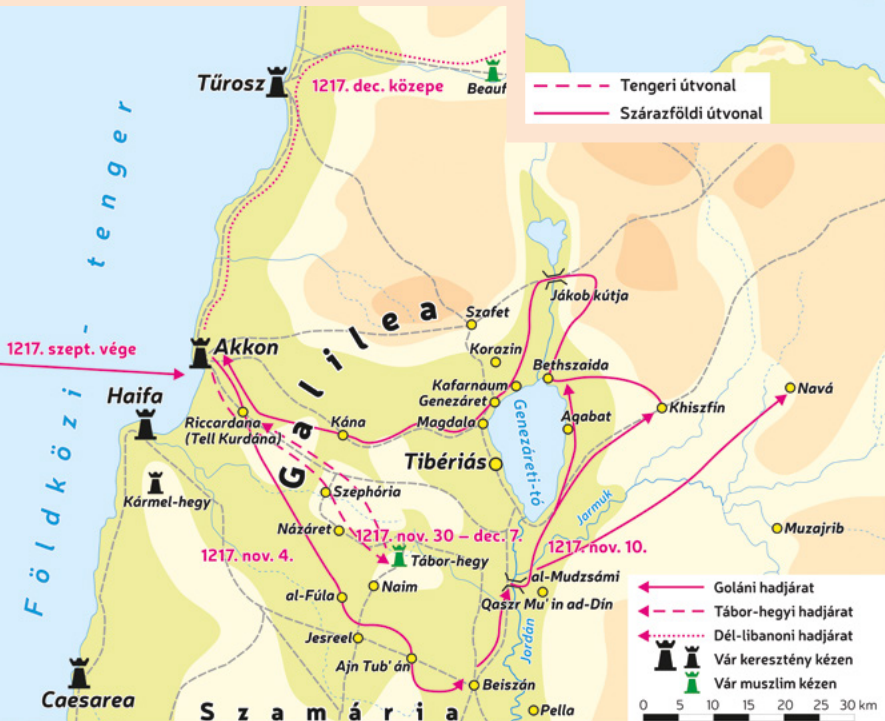
II. András korából további három nagypecsétet (1205–1213–1229–1235) ismerünk, valamint uralkodásának utolsó évében tűnik fel a második kettős felségpecsétje. (Bodor, 2001. Takács, 2012)



3 II. András aranybullájának műanyagmáslatáról készült 3D nyomtatott fém másolat fotója

IRODALOM

- BODOR, 2001. • KUMOROVITZ, 1937. • KUMOROVITZ, 1944. [1993.] • *Megpecsételt történelem.* • RÁCZ György: A magyar királyi udvar 13. századi oklevelei. In: *Királylányok messzi földről*, 264–269. • *Sigilla regum.* • TAKÁCS, 2012. • ZSOLDOS Attila: II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle* 53 (2011) 1–38.



1 II. András kereszties hadjárata (1217–18)

Bárány Attila

A kereszties hadjárat és a Latin Császárság

II. ANDRÁS KERESZTES HADJÁRATA (1217–18)

A Magyar Királyság tudatosan törekedett arra, hogy a Balkánon átvegye az 1204-es latin dúlás okozta sokban megroggyant Bizánc politikai szerepét. Ezt II. András apja fogadalmát beváltva kereszties hadjárat indításával igyekezett elérni. ¹

Az 1217–18-as kereszties hadjárat jelentősebb katonai sikert nem ért el, de politikailag több pozitív hozadéka is volt. A magyar történetírás hagyományos, rosszalló, negatív megítélését árnyalja önmagában az, hogy Oroszlánszívű Richárd óta nem járt ilyen tekintélyes haderő a Szentföldön, s ez alapvető változást hozott a keresztény-muszlim erőviszonyokban. A szaracénok nem is mertek hadával nagy, nyílt mezei csatát állni, gerilla-taktikájukkal gyengítették seregét. A szultán, al-Ádil például visszavonult seregével András elöl, s félve attól, hogy Jeruzsálem elveszik, a város biztosítására saját fiával nagy hadat küldött! ²

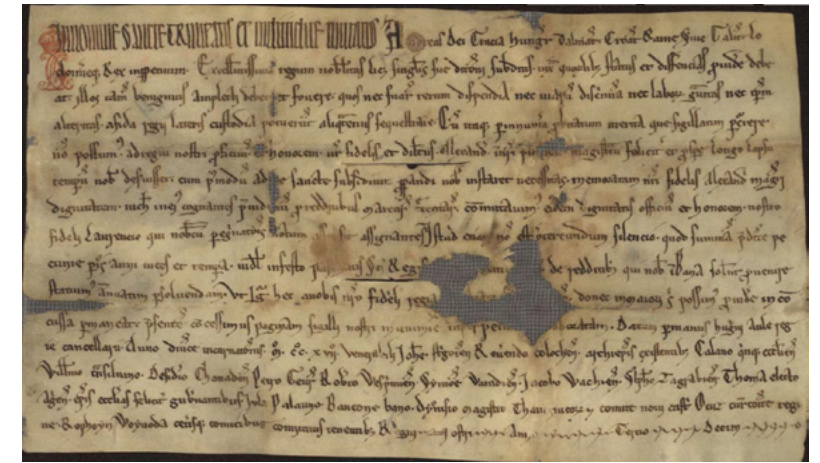
A király súlyát jelzi, hogy a jeruzsálemi és ciprusi királyok helyett őt választották fővezérré. Anyja, Châtillon Ágnes révén András Jeruzsálem egyik legősibb dinasztiájának, az Antiochiai-háznak a leszármazottja volt, így a legtöbb szentföldi dinasztiával rokonságban állt, a jeruzsálemi frankok, a konstantinápolyi latinok is maguk közül valónak, *Outremer*-belinek tekintették. Châtillon-ősei hírneves keresztiesek voltak. Moštohaanya, Margit, aki, csakúgy mint a Courtenay-családból való második felesége, Jolánta a Capet-k leszármazottja volt, Jeruzsálemben kívánt nyugodni. Antiochiában és Tripoliszban IV. Bohemund személyében András első unokatestvére uralkodott. A hadjáratot nehezítette, hogy András leginkább az egymással viszálykodó szentföldi keresztényeket próbálta kibékíteni, de támogatásuk híján a király egyedül nem volt képes mélyen a muszlim területen megküzdeni



ellenfeivel. Több seregrész azonban a király határozott tiltása ellenére keveredett csatározásokba, s szenvedett vereségeket. Mások nem a muszlim kardoktól pusztultak el, hanem a Libanon-hegység hágóiban, hóvihárban fagytak meg.

A király távozásának az is oka volt, hogy az előző év Szíriában nagyon rossz termést hozott, nehéz volt a sereg ellátása, magasra nőttek a gabonaárak, mi több, a keresztény bárók sem adtak élelmet. Nem igaz, hogy András csak „ereklyéket vásárolt”, s felélte pénzét, kincseit elzalogosította: egy következő nagy hadjárat szervezésére fordította minden erejét. Stratégiai pontokon álló várak megerősítésére is csoportosított át jövedelmeiből. Egy magyar sereg azonban továbbra is ott maradt, s később Damietta ostrománál harcolt.

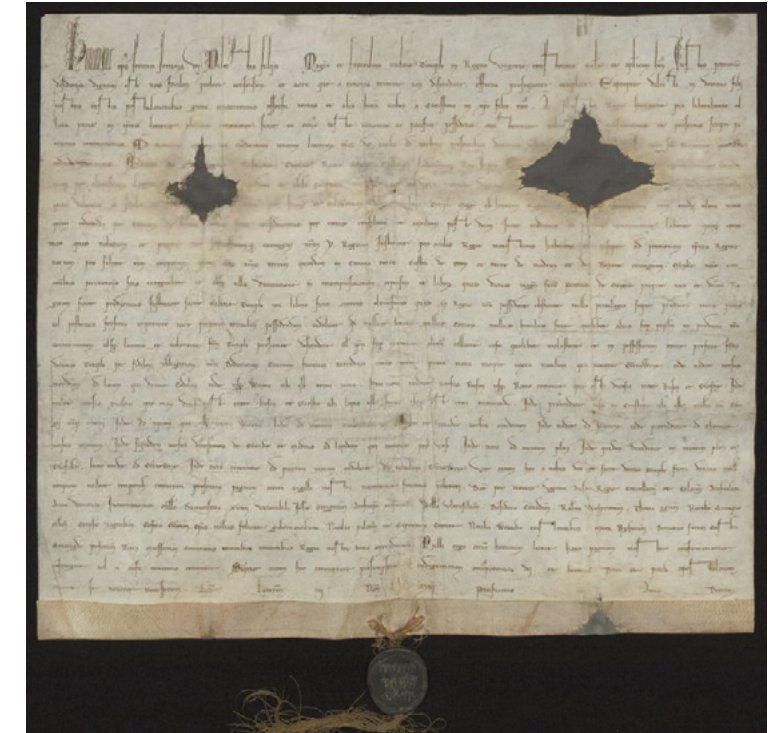
3 III. Honorius pápa átírja II. András 1219-es adományát a templomosok magyarországi mesterének a keresztes hadjárat idején tett szolgálataiert, 1226. MNL DL 95.



András azért is indult haza szárazföldön, mert a tengeri utat, újabb hajók bérlését már nem tudta volna vállalni. Januárban nem is talált volna megfelelő számú hajót. 3. 4

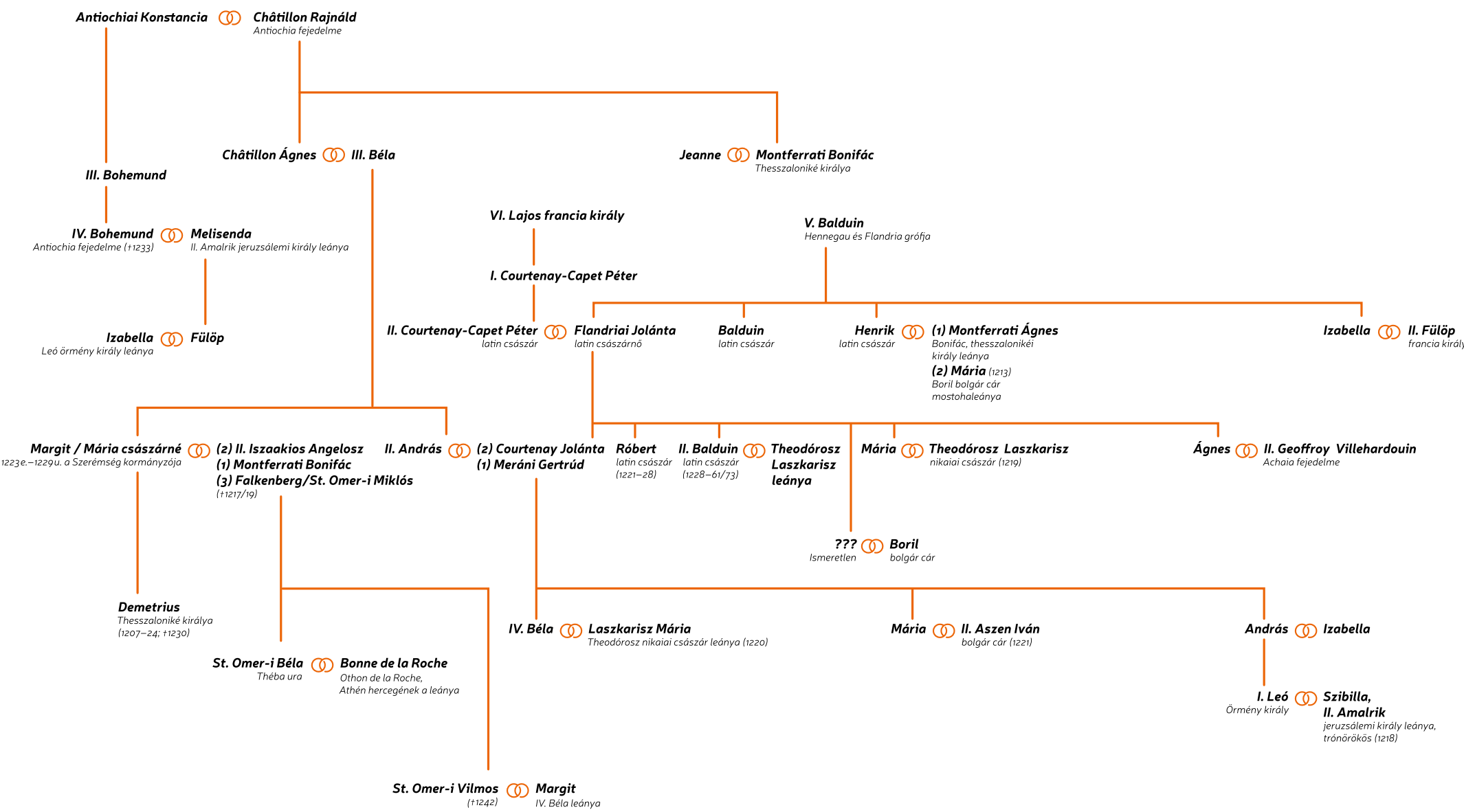
II. ANDRÁS ÉS A LATIN CSÁSZÁRSÁG

A szakirodalom jó része András külpolitikáját, s azon belül különösen balkáni szerepvállalását csupán azon, minden mást elsöpítő törekvésének tükrében vizsgálja, hogy megszeresse a latin császári címet. Gyakran felmerül, hogy ezért indult útnak keresztes hadjáratra, hiszen 1216-ban meghalt Flandriai Henrik császár, s így próbált a latin trónra támasztott igényének érvényt szerezni. A nyugati szakirodalomban is meghonosodott az elképzelés, hogy András keresztes vállalkozását pusztán császári ambíciói készítették volna. 5



4 II. András a főpohárnoki állást a keresztes hadjáratban részt venni kívánó Lőrinc ruházta, Sándor ispánt pedig királyi jövedelemből kárpótolja, 1226. MNL DL 84.

5 Az Árpádok nyugati, keresztés és balkáni kapcsolatai a 13. században



Máig nem tisztázott, hogy a király keresztés terveit mennyiben motiválta a bizánci trón megszerzésének lehetősége. Úgy véljük, a császári trónról András legfeljebb álmodhatott, azzal, hogy valójában igen csekély a realitása, a király tisztában volt.

Kétségtelen azonban, hogy András *nem* csak a latin császári cím miatt indult a Szentföldre, hiszen nagyon korán, már 1216 nyarán császárrá választották Courtenay Pétert. András az induláskor, 1217-ben nem is reménykedhetett a latin korona megszerzésében. András ettől *függetlenül* készülődött a szentföldi útra. 1213 februárja előtt már közösen készült VI. Lipót osztrák herceggel és még az előző császár, Henrik *életében* kitűzték 1217 tavaszára indulásuk időpontját.

Arról, hogy András egyáltalán a császári trónra törekedett volna, egyetlen közvetett forrásunk van. III. Honorius pápa 1217 elején írt a királynak, melyben elmondja, András 1216 őszén követet küldött hozzá, mert „*haladék nélkül*” meg kívánja indítani hadait a Szentföldre, és *éppen ezért a szárazföldi utazás mellett* döntött. A latin császári trónus betöltése is szóba kerül, de a pápa csupán annyit mond, *korábban* András *is* követeket menesztettek a latinok, hogy *vagy* őt, *vagy* Courtenay Pétert válasszák *majd* meg császárrá. A pápa jóval korábbi eseményre utal: a császárválasztás egyébként már hónapokkal *az előtt*, 1216 nyarán megtörtént. A koronázás valójában már formális volt. András már jóval a pápai koronázás előtt a tengeri

utat választotta, értesülve arról, hogy ha fel is merült a neve jelöltként a trónra, a latinok mást választottak, és már csak Courtenay Péter római felkenése van hátra. Lehetséges, hogy az 1216. év nyara előtt felmerült András neve is, és András részéről is esetleg az, hogy pályázzon a latin trónra, de erről rövid úton letehetett, mivel a szárazföldi utazás helyett végül a tengeri utat választotta. Tehát nem arról lehet szó, hogy csak a latin császári cím miatt vállalta volna a hadjáratot.

A magyar szakirodalomban többnyire az olvasható, hogy András az egyik latin párt jelöltje volt, sőt, az egyik nagy párt „*komolyan*” ő mellé tette le a voksát. Különös módon azonban a keresztés háborúk narratív forrásait ezt nem támasztják alá.

A Courtenay Péterhez küldött delegáció szervezéséről, annak tagjairól ismerünk beszámolókat, arról sok mindent tudunk, de nem ismerünk semmilyen konkrét adatot arról, hogy András *hoz* is indult volna egy küldöttség. A pápa leveléből kiderül, hogy a magyar király császárrá választásának lehetősége *csupán* András tudósítása révén jutott el Rómába. A király érezhette, hogy a Szent-szék nem állna ki teljes szívvel a Latin Cászárságra való esetleges törekvése mellett. Azzal ő is tisztában volt, hogy sem a pápa, sem a Konstantinápolyi Császárságban jelentős hatalommal bíró velenceiek, sem pedig a latin bárók nem tekintenek jó szívvel egy olyan birodalomra, amely Magyarországról és Konstantinápolyból harapófogóba fogja a Balkánt.

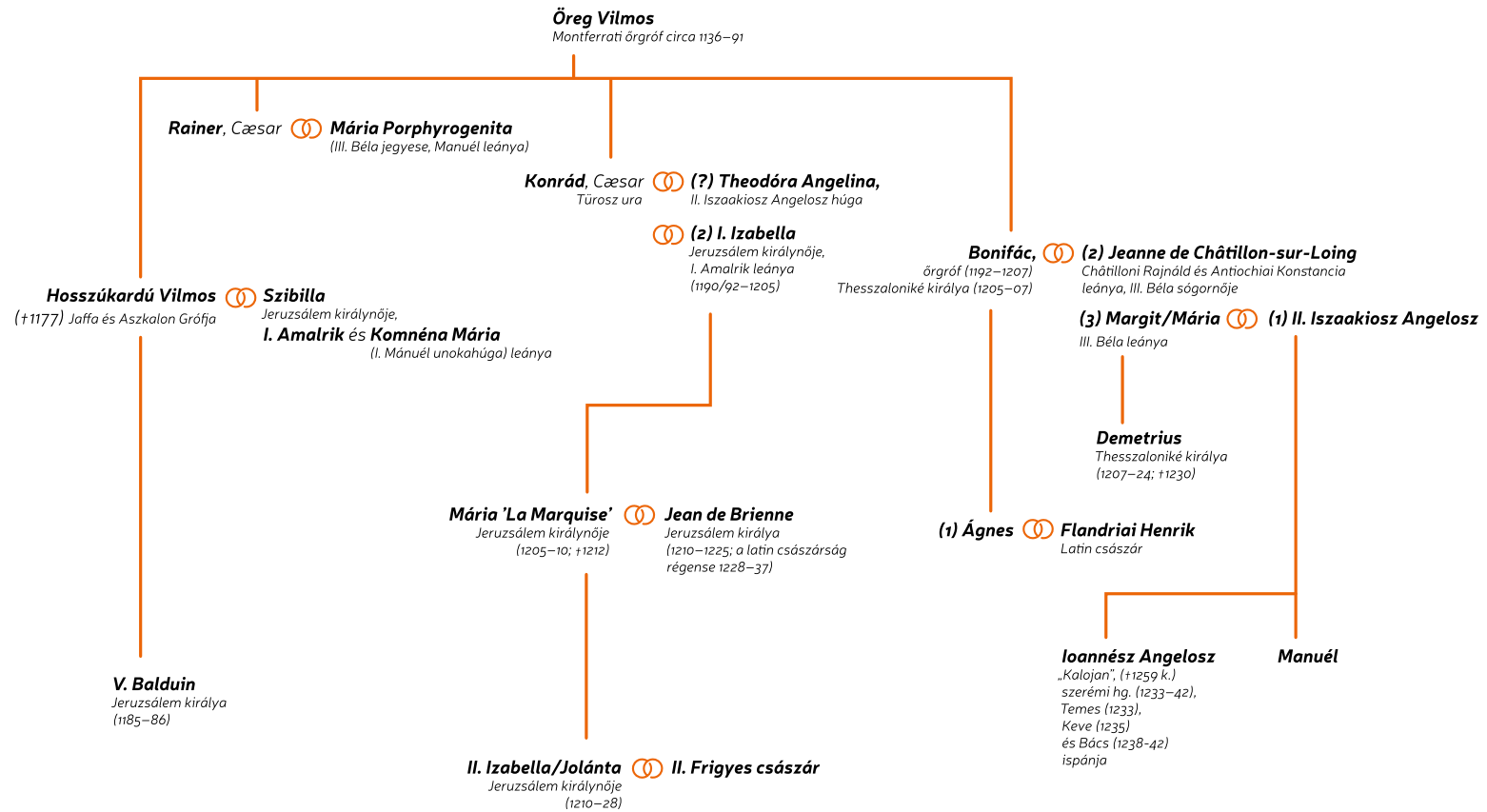


6 A keleti Mediterráneum a 13. század első felében

A honi szakirodalomban felmerült, hogy a Szent László-legenda és a XIV. századi krónikakompozíció azon tudósításából kiindulva, hogy az első keresztes háború vezetői felkérték, illetve megválasztották Lászlót „vezérükké és irányítójukká”, sőt, a „rómaiak császárának halálakor a németek vezetői és tetrarchái egyhangúlag császáruknak kérték fel”, arra következtethetünk, hogy II. Andrást a németek bizánci császárrá választották a keresztes had megindulása előtt.¹ Ismerve a táborban jelen lévő németek – a meráni és az oszt-rák-stájer hercegségből – Andrással való jó viszonyát, nem lehet figyelmen kívül hagyni ennek valószínűségét, jóllehet a spalatói „választást” a fenti utaláson kívül egyetlen korabeli forrás sem támasztja alá, még a helybéli, szemtanúkkal is találkozó, a had felvonulásáról részletesen beszámoló Spalatói Tamás sem. Mi több, a hadjáratra induló német lovagoknak semmilyen joguk sem lehetett arra, hogy a Latin Császárság élére egy jelöltet állítsanak ki, a császárválasztásnak ugyanis precízen kidolgozott rendje volt. ^{6, 7}

¹ *Legenda Sancti Ladislai regis*. SRH. II. 507–29. 521.; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* SRH I. 217–505. 416.

7 Az Árpádok keresztes kapcsolatai – a Montferrat-ház





8 Flandriai Jolánta, II. András anyósának pecsétje, Archives nationales, Paris, Inventaire des sceaux de la Bourgogne, BO 43.

A szakirodalomban felmerül, hogy létezett a Thesszalonikéi Királyságban egy párt, akik Árpád-házi Margit királynéval az élen András jelöltségét támogatták volna.

Szoros kapocs fűzte az Árpádokat a tekintélyes szentföldi dinasztiahoz, a Montferrati örgrófokhoz. Bonifác thesszalonikéi király András nővérét, Margit volt bizánci császárnét vette nőül. Fivére, Montferrati Rainier révén, aki Mánuel császár leányát vette el, szoros szálakkal kapcsolódott Bizánchoz. Másik fivére, Hosszúkarú Vilmos, Aszkalon és Jaffa grófja, Jeruzsálemi Szibillát, Amalrik király leányát vette nőül, s ő volt V. Balduin király apja. Harmadik fivére, Konrád révén pedig a Szentfölddel jelentős kapcsolatai voltak. Montferrati Konrád, Türosz ura a Szentföld kormányzója volt a korábbi kereszties hadjárat idején, s az akkori jeruzsálemi trónörökös apja, Konrád feleségül vette Amalrik jeruzsálemi király leányát, Izabellát, akitől Mária, „La Marquise” született, ő Jeruzsálem örököséként II. Amalrik halála után került Jeruzsálem trónjára. Sőt, a Montferratiak a Hohenstaufenek szövetségesei voltak. Ezért lett 1201-ben Bonifác a hadjárat vezére. IV. Alexioszt, Margit és Isaakios fiát, apjával együtt ő ültette vissza 1203-ban Bizánc trónjára (azzal a feltétellel, hogy Alexios kifizeti azt az összeget, amellyel a keresztiesek a velenceieknek tartoztak).

Margit, Bonifác 1207-es halála után Demeter (Demetrius) fia nevében maga lett Thesszaloniké régensnője. Ugyan jelentékeny politikai súlya volt – még a város bolgár ostrománál is kitüntette magát –, de nem volt képes arra, hogy fivérének a gyakorlatban is politi-

kai támogatást nyújtson Konstantinápolyban, még ha elviekben el is képzelhető, hogy tett lépéseket András jelölése érdekében. A thesszalonikéi lombardok nem álltak a magyar király mögé, hanem éppen Margittal küzdöttek, hogy Bonifác idősebb, korábbi házasságából született, Itáliában maradt Vilmos nevű fiát ismertessék el a pápával thesszalonikéi királynak Demeter ellenében. Haddal támadtak Thesszalonikére. Így Margitnak nem nyílt módja éppen most Andrást támogatni, s szinte egyedül maradt – utolsó férje, St. Omer-i Miklós is meghalt –, s napirenden volt, hogy Magyarországra menekül. A latinok által mindig is bizánci kötődésűnek tekintett császárné, II. Angelosz Iszaakiosz özvegye egyébként sem rendelkezett megfelelő politikai bázissal a birodalomban, hogy keresztülvigye bátyja megválasztását a latin bárókkal, a konstantinápolyi latin pátriárkával vagy a velenceiekkel szemben. Péter koronázása után, ha támogatta is volna Margit András jelölését, továbbra már nem teszi, hiszen az új császár már 1217-ben az ifjú Demetert is elismerte thesszalonikéi királynak. Az Árpád-Montferrati rokonság, amely beleillett András széles dinasztikus szövetségi szisztémájába, mind keleten, mind nyugaton, akár a pápa, már a velenceiek szemében is nagy súllyal esett latba.

A megválasztott Péter hamar meghalt (1217), így Konstantinápoly a császár húga, Flandriai Jolánta régens – a magyar király anyósa – kezére szállt. A férfi nélküli birodalomnak még erőteljesebben közelednie kellett a magyarok felé. A balkáni hatalmi szisztémában a mérleg nyelve Magyarország lett.

Ha nem is vehetjük igazán komolyan *gyakorlati* számításba András törekvését a latin trónra, megvizsgálhatjuk, milyen politikai indíttatásból aktivizálta magát a király az 1210-es évek második felében a Balkánon. Szüksége volt egy szilárd szövetségi rendszerre, melynek ő lehetett a legtekintélyesebb vezetője. Megpróbált tőkét kovácsolni abból, hogy *crucesignatus* uralkodóként ő volt az egyetlen, aki harcolt a kereszt ügyéért. A Szentföldön, illetve a Szentföldről hazafelé is már megkezdte egy házassági egyezményekkel megszilárdított szövetségi rendszer kiépítését. Már a Szentföldön tárgyalt első unokatestvérével, az Antiochiában és Tripoliszban uralkodó IV. Bohemunddal. Legkisebb fiát, Andrást eljegyezte I. (II.) Leó [kisázsiai] örmény király leányával, Izabellával.

Andrásra szükség volt, ha nem is mint „hivatalosan is megválasztott” latin uralkodóra, hanem a latin kereszténység érdekeinek fenntartójára. Nem akart formálisan is latin császár lenni. Ha nem is volt egy „birodalom” feje, a *cruciata* és rokonságának pedigreje olyan tekintélyt kölcsönzött neki, hogy ő lett az egyedül alkalmas személy – *valódi*, erős latin császár és megfelelő jeruzsálemi király hiányában – aki tárgyalhat egy érdekközösségről. Ő volt az, akit Tarszosztól Tirnovóig elfogadtak keresztény *princeps*nek. 8. 9



9 Catherine de Courtenay címzetes konstantinápolyi császárnő (1283–1307) szobra, Hôpital Notre-Dame de Fontenilles, Vieil Hôpital, Tonnerre

IRODALOM

BOROSY, 1996.; 2010. • LOCK, 1995. • LONGNON, 1949; 1969. • *Magyarország és a kereszties háborúk*. • NORWICH, 1996. • SZENDE, 2014. • TAKÁCS, 2006. • VESZPRÉMY, 2008. • WOLFF, 1969.



1 Courtenay II. Péter (későbbi latin császár) nevers-i grófi lovaspecsétje, előlap, 1184. Archives départementales de l'Yonne, Auxerre, H 1405–9 (1/1) Körirata: SIG[.....]COMITIS NI/VER[NE]NSIS Átmérő: 7,2 cm



2 Az 1. kép gipszmásolata Átmérő: 7,5 cm [Kiss Gergely fotója]



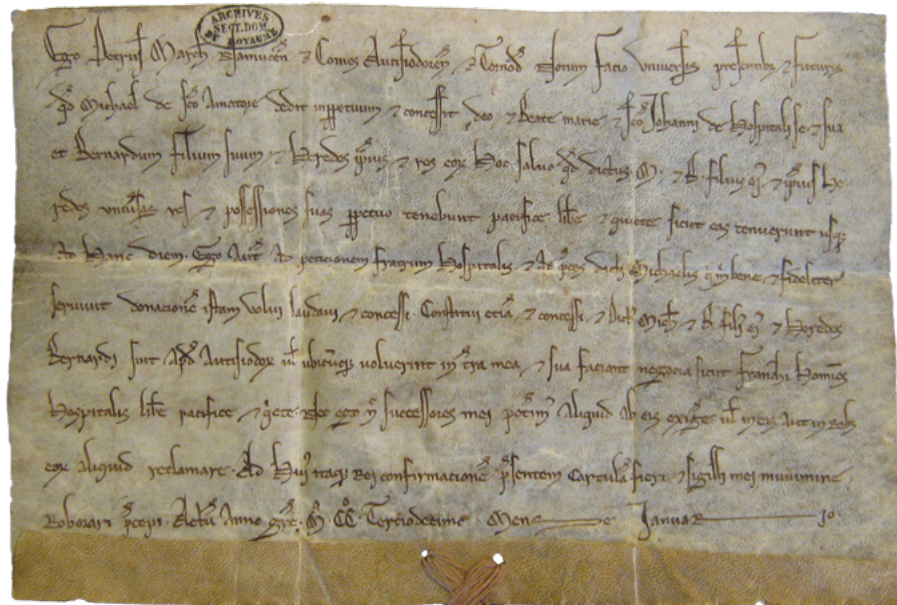
3 A Courtenay-, ún. „pogácsás” („tortaux”: pontosan arany alapon három vörös pogácsa – *d'or à trois tourteaux de gueules*) címer Courtenay II. Péter magánpecsétjének hátlapján, gipszmásolat, 1193, Archives nationales, Paris J 1040, n. 1. 3. Körirata: † SECRETVM MEVM MICHÍ Átmérő: 7,2 cm [Kiss Gergely fotója]

Bárány Attila

Jolánta királyné és a Courtenay-familia

1215-ben II. András feleségül vette Jolántát, Courtenay-Capet II. Péter – 1216-tól latin császár – leányát. A szakirodalomban gyakran olvasható, hogy azért lett ő András második hitvese, mert ennek az „ütőkártyának” a révén kívánt a konstantinápolyi trónra ülni. Mindez egyszerűen, a helyes kronológia felállításával cáfolható. András már 1215-ben, *akkor* vette feleségül vette Courtenay Jolántát, amikor Flandriai Henrik császár még élt, ereje teljében volt, s 41 éves korában még utódja is születhetett volna. Halála 1216-ban váratlan volt, Thessalonikében gyilkosság áldozata lett. András 1215-ben nem remélhette, hogy női ágon valahogyan az övé lesz a korona. Az a hűbéri jog szerint a császár testvérét, Flandriai Jolántát, Namur örgrófnőjét és férjét, Courtenay Pétert illette. A házassággal együtt szövetség kötöttet a Latin Császársággal.

Tagadhatatlan, hogy a Courtenay-házasság nagyban növelte az Árpádok tekintélyét. A Courtenay-familia a Capet-k oldalága volt. I. Péter, VI. Lajos francia király hatodik fiaként nem részesült apanázsban, egyedül a tekintélyes birtokos, Renaud de Courtenay leányát feleségül véve szerezhetett magának birtokot. A család a Capet-dinasztia Île-de-France-i birtokaihoz közel (Gâtinais-Loiret) volt honos. Rövid időn belül – többnyire házasság útján – megszerezték több grófságot is (Nevers, Namur, Auxerre, Tonnerre). A Courtenay-familia rövid időn belül jelentős hatalomra tett szert Franciaország keleti részén, Burgundiától Champagne-ig, sőt, a Birodalomban is szerezték birtokokat. **1, 2, 3, 4, 5**



4 Courtenay II. Péter, Namur ögrófja, Auxerre és Tonnerre grófja igazolja Michel de Saint-Amatre adományát az auxerre-i johanniták részére, fia és utódai nevében, 1213 január. Archives nationales, Paris S 5235. [Kiss Gergely fotója]



Azért sem lehet ok-okozati összefüggésbe hozni András házasságát és a latin császári címre való igényt, mert a Courtenay házasság terve már 1215-öt jóval megelőzően, az 1210-es évek első felének magyar–latin–bolgár közeledése részeként merült fel. Mi több, a források azt látszanak alátámasztani, hogy első-sorban Henrik közbenjárására kötött meg a házasság. A flamand Philippe Mouskés krónikája szerint Henrik már jóval korábban „nagy szeretettel volt András iránt” (*Chronique métrique*). A hercegnő Henrik császár udvarából, „Görögországból”, „Romániából” érkezett Magyarországra.

A latin-magyar szövetség terve már igen korán felmerült. Míg 1205-ben III. Ince a magyar királyt kérte fel a bolgár fogságba esett Balduin császár kiszabadítására, az 1210-es évek elején Magyarország, Bulgária és a Latin Császárság már egymás felé közeledett. A Bizánc örökségéből megmaradt legjelentősebb erő, Mikhaél Komnénosz Dukász Angelosz epeiroszi deszpota (1204–14) szerb és velencei szövetségével fenyegető árnyként vetült a Balkánra. Bulgáriát is riválisanak érezte, majd több hadjáratban megtörte az Aszenida Boril cár (1207–18) ellenállását. Epeirosz a thesszáliai térségben és Thrákiában pedig egyre nyomult előre és veszélyeztette a latin keresztések pozícióit. Szorult helyzetükben mind a bolgárok, mind a latinok egyedül II. Andrástól várhattak segítséget. Hogy a szerb-görög túlsúly ellen képesek legye-

nek fellépni, az Aszenidák kénytelenek voltak kiegyezni a latinokkal is. 1213 végén vagy 1214 elején magyar követség indult Borilhoz, hogy eljegyzést kössenek András fia, Béla és Boril leánya között. A magyar-bolgár és a latin-bolgár közeledés párhuzamosan haladt. Boril cár mostohaleányát adta Henrik császárhoz. Egy Boril hűségére tért bolgár oligarcha is feleségül vette a latin császár törvénytelen leányát. A három házasságot párhuzamosan, egy közös, magyar-latin-bolgár érdekszövetség keretein belül kell értelmeznünk. A konstellációba beletartozott a nikaiai bizánciakkal való kapcsolat is, mind magyar, mind latin részről. András a Szentföldről visszatérőben eljegyezte fiát, Bélát a nikaiai császár, Theodórosz Laszkarisz (1204–21) lányával, Máriával.

A kapcsolatok szorosabbra fűzése egyébként a Szentszék érdekeinek is megfelelt: III. Ince már 1207 óta szorgalmazta a nikaiai Laszkariszok és a latinok kiegyezését, s még Theodórosz császárrá koronázását is hajlandó volt tudomásul venni. Mi több, az új pápa, III. Honorius pontifikátusa alatt Nikaia előrehaladott tárgyalásokat folytatott az egyházi unióról. Theodórosz nyugati házassági kapcsolatai és a latin kereszténység felé való nyitása is ebbe a kontextusba helyezhető: a növekvő, a velenceiekkel és a szerbekkel szövethető erőt, Epeiroszt egyre inkább riválisának érezte, s attól tartott, az égei-thesszáliai térségben, valamint a bizánci egyházban is pozíciókat veszít az epirota befolyás alatt álló ohridi metropolitával szemben.



5 Courtenay II. Péter namuri ögrófja lovas pecsétje, 1213, Archives nationales, Paris S 5235. Előlap körirata: ...MARCK NAM... Hátlap körirata: ...PETRI COMITIS... mérete 4,5 cm x 7,5 cm [Kiss Gergely fotója]



6 A Courtenay-dinasztia leszármazása a Capet-k törzséből. A bal oldalon az alsó sorban az első Péter császár. *De Origine prima Francorum.* Bibliothèque municipale de Toulouse, Ms 450. fol. 190v.

Az nem zárható ki, hogy a keresztet felvett uralkodó tisztában volt azzal, felesége révén lehet némi esélye Konstantinápoly trónjára, tekintve, hogy nagybátyjának, Flandriai Henriknek nincs fiúörököse. A várost meghódító keresztiesek azonban szigorúan rendezték, hogy a Birodalom új urai paritásos alapú választás útján emelhetek a trónra császárt – igaz, az öröklés elvét figyelembe véve, de nem kizárva.

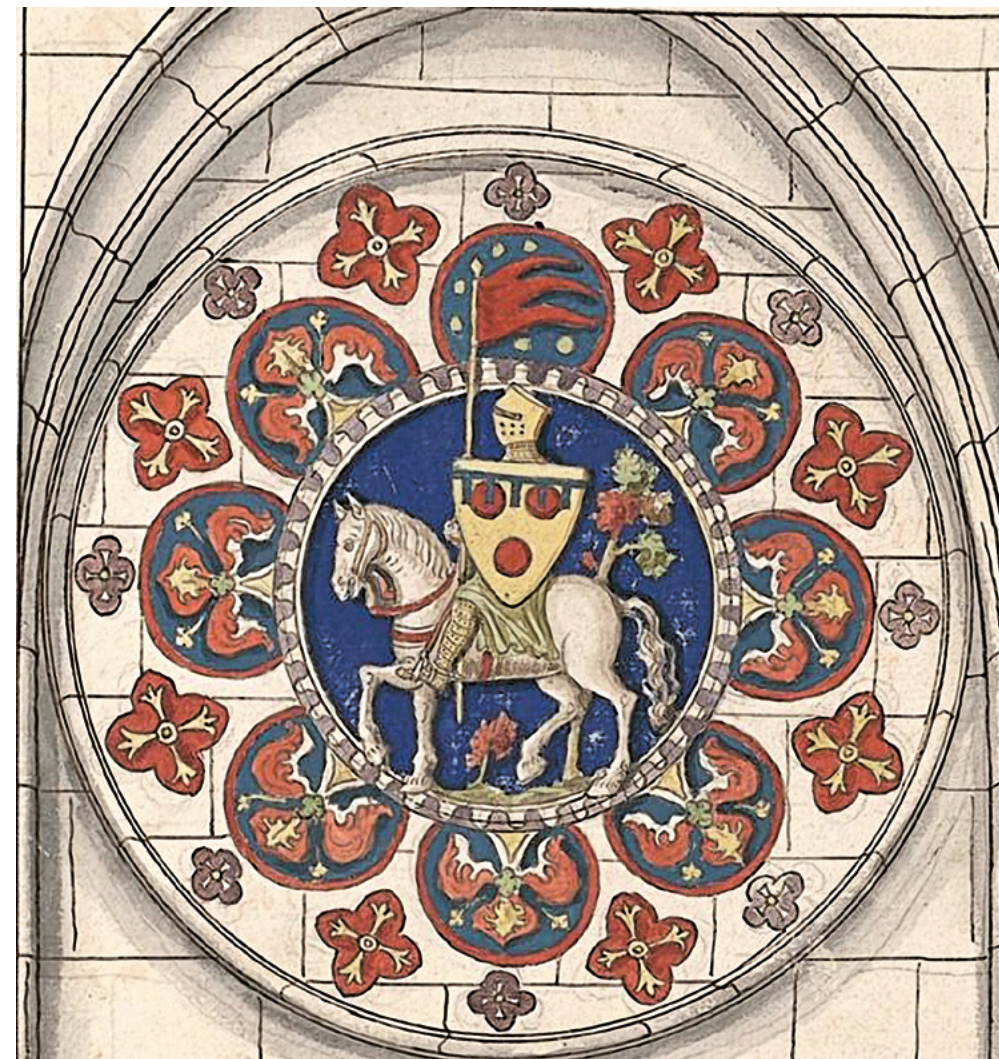
Növelte a dinasztia tekintélyét, hogy a menyasszony nagynénje, Hennegai/Hainaut-i Izabella II. Fülöp (Ágošt) francia király hitvese volt; nővére, Erzsébet egy nagy francia grófság, Bar-sur-Seine urának a neje. II. Fülöp a magyar király sógora volt: hazafelé tartva a harmadik keresztes hadjáratról találkozott a híres szépséggel, Meráni Ágnes-sel (Mária), Gertrúd királyné húgával, eltaszította miatta feleségét, s nőül vette. Jolánta magyar királyné nagybátyja, Fülöp, Namur örgrófja pedig II. Fülöp és Meráni Ágnes leányát (Mária) vette nőül. Anyja révén Jolánta királyné a magukat Nagy Károlytól eredeztető flandriai grófoktól származott. Jolánta unokatestvére, Angoulême-i Izabella I. Földnélküli János felesége volt, Anglia királynéja. Jolánta nagybátyjától, Champignelles-Courtenay Róberttől eredt a család egy másik ága: Róbert fiai magas méltóságokba emelkedtek. János Reims érseke (1266–1270), Róbert pedig Orléans püspöke (1258–1279) lett. **6, 7**

JOLÁNTA KIRÁLYNÉ

Jolánta alatt formálódott a királynéi intézmény. A már létező királynéi udvarispánról szaporodnak adataink, s most tudunk először királynéi tárnokmesterről. A királyné kíséretében érkező számos francia az udvarban maradt. Vilmos és Galterius királynéi lovagok földadományban is részesültek, előbbi a királynéi birtokokból. Jolánta több udvarhölgye házasodott be magyar bárói familiákba. Az udvar megszervezésében bizonyosan szerepet játszott a már évtizedek óta itt élő, aragón Tota asszony. Fivére, bajóti Bertrand épp Jolánta francia udvarhölgyét vette feleségül. Francia hitvest vett el a királynéi udvart igazgató Atyusz nb. Atyusz atyafia. A királynét elkísérő francia főpapok, Bertalan pécsi és az azonos nevű veszprémi püspök fontos szerepet játszottak a királyi kormányzatban. Utóbbi, veszprémi prépostként a királyné kancellárja lett, s szerepe volt a – néhány évvel korábban kialakult – kancellária további kiépítésében (Solymosi, 1994; Zsoldos, 2005).

Jolánta adta ki az első eredetiben fennmaradt magyar királynéi oklevelet. **8**

Ugyancsak nem jelentéktelen politikai szerepet játszott a királyné következő kancellárja, Ják nb. Zlaudus fehérvári olvasókanonok, aki 1245-ben Bertalant követte a veszprémi püspökségben. Jolánta súlyát mutathatja az is, hogy 1222-ben – nem sokkal fivére, Róbert latin császárrá koronázása után – III. Honorius pápa pártfogásába vette a királynét, valamint a hitbéri és jegyajándéki javait. II. András a Szentföldre való indulása



7 A család másik ágából származó Robert de Courtenay, Conches, Mehun, Selles és Château-Renard ura (†1250), a chartres-i székesegyház (18. században elpusztult) üvegablakán, François-Roger de Gaignières 17. századi rajza, BnF, Département des Estampes et de la photographie, Costumes Oa9. fol. 85. (Bouchot, 1891. t. 1. 14. n. 99.)



8 Jolánta [Yoles] királyné kancellárja, a veszprémi prépost érdemeiért egyháza népeit felmenti a vámfizetés alól, 1224. VML Mohács előtti oklevelek gyűjteménye 67.; DF 282 763. Másolata: DL 24 383. Fejér, CD III/1. 469.; Zsoldos, RAD. n. 47.; VOSUPPL n. 31.; Boross-Kredics, 18–19.

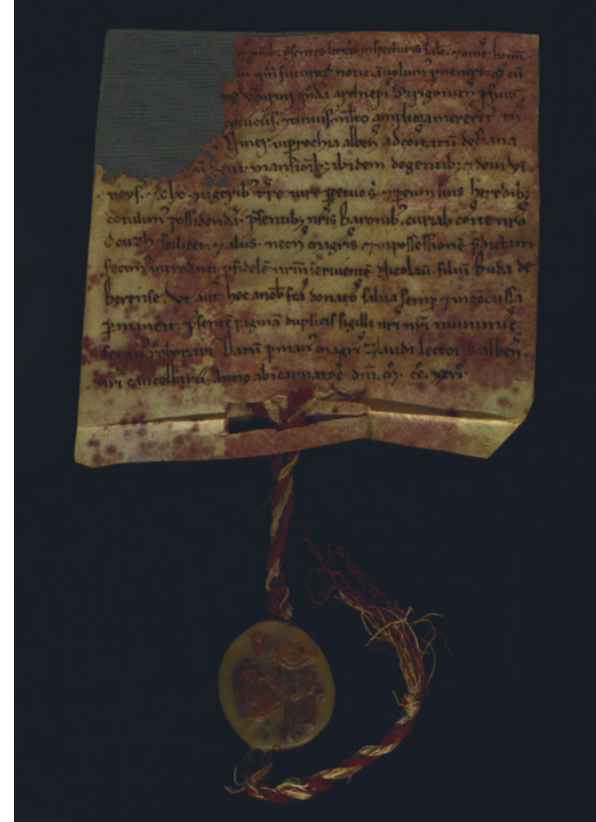
előtt a királynénak járó 8000 márkányi hitbér fejében lekötötte a marosi sójövdelmeket és a pesti izmáliták adóját, ha a hadjárat során elhalálozna (Zsoldos, 2005). A királyné azonban azután is megtarthatta a jövdelmeket, miután a király hazatért – mi több, egyebeket is kapott melléjük (az összes izmálitá adóját, valamint a szlávón-horvát bánóság, Varasd, Somogy, Zala, Szerém megyék jövdelmeit) –, feltehetően azért, mert a királynak rendkívül fontos volt a latin szövetség.

A királynéi hatalom markánsabb megnyilvánulását jelzi az is, hogy András átengedte Jolánta számára a királyt megillető hatalom egy részét, például egy ispánság kormányzását. **9, 10**

Jolánta nagyban hozzájárult az aradi társaskáptalani templom felépítéséhez (1224).

Jolántának szerepe lehetett aragón kapcsolatain keresztül abban is, hogy hasonló leányát I. (Hódító) Jakab aragón királyhoz adják nőül. A frigy 1235-ös megkötését nem érte meg, 1233-ban halt meg, s az egresi ciszterci monostorba temették.

A királyné szoros kapcsolatban állhatott francia és flandriai rokonságával. Kíséretének jeles tagja, Bertalan pécsi püspök az aragón házasságot előkészítendő rendszeresen utazott a Capet-királyságon keresztül, s a Courtenay-k franciaországi és flandriai birtokaira is ellátogatott az 1230-as évek első felében (Koszta, 2009).



9 [Jolánta királyné] [Csák nb. Miklós ispánnak] a Fejér megyében fekvő (árki) bányai ispánságból birtokot adományoz, 1226. DL 61 126. (Rongált, a bal felső sarok hiányzik, a kiadó nehezen azonosítható. Ezért a kibocsátót gyakran II. Andrásnak tekintik. Áuo VI. n. 274.; RA I. n. 433a.)

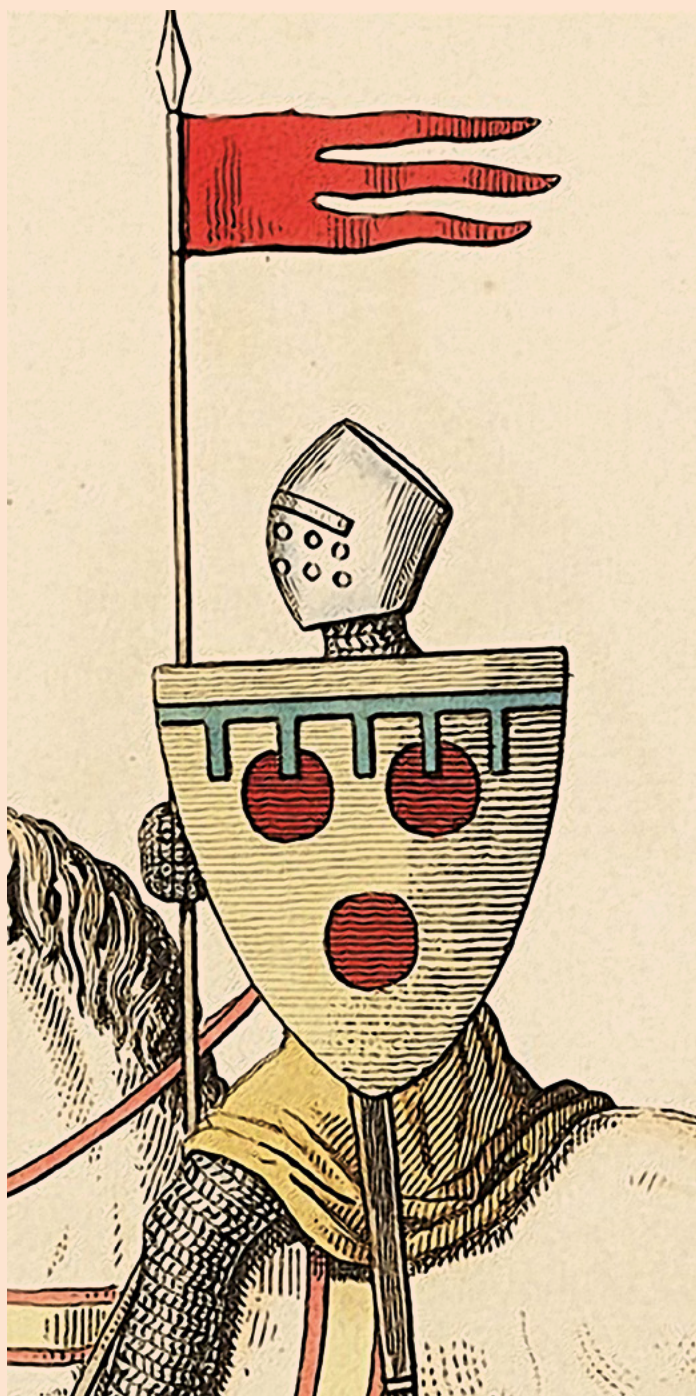


10 Jolánta királyné pecsétje, 1226, 4,5 × 4 cm

1233-ban az elhunyt királyné hagyatékát rendezte. Járt Auxerre-ben, és a Courtenay-k más birtokközpontjaiban is, s vélhetően tárgyalt a család vezető világi és egyházi személyiségeivel. (Minden bizonnyal találkozott Matilddal, Nevers, Auxerre és Tonnerre grófnőjével, valamint Margittal, Namur örgrófnőjével, Jolánta királyné féltestvéreivel, a família akkori legtekintélyesebb tagjaival. Utóbbi Vianden grófjához ment feleségül, s a ma Luxemburgban lévő székhely várában ma falfestmény őrzi a Courtenay-k dicső leszármazását, kitüntetett helyen a magyar királynéval. Nem véletlen, hogy Vianden grófnőjének szentéletű domonkos leánya is Jolánta nevét kapta a keresztségben.)

IRODALOM

Inventaire des dessins exécutés pour Roger de Gaignières et conservés aux départements des estampes et des manuscrits, par Henri Bouchot. Paris, 1891. t. 1. • DÉMOREST, 2006. • Patrick VAN KERREBROUCK: *Nouvelle histoire généalogique de l'auguste Maison de France*. Tome II. *Les Capétiens: 987–1328*. Villeneuve d'Ascq, 2000. • KOSZTA, 1994. • KROPE, 1897. • LOCK, 1995. • LONGNON, 1949.; 1969. • THALLÓCZY, 1897. • ZSOLDOS, 2005.; 2014.



1 Courtenay II. Péter latin császár, Léopold Massard reprodukciója [French Costumes from King Clovis to Our Days, Mifliez, Paris, 1834.]

Bárány Attila

Courtenay Róbert Magyarországon (1220–1221)

II. Andrásnak a Konstantinápolyi Császársággal való kapcsolatai szerves részét jelentette az a többhónapos fejedelmi látogatás, amikor a megválasztott és koronázására utazó Robert de Courtenay Magyarországon András, ill. felesége, Courtenay Jolánta udvarában időzött. Nem csupán átutazott Konstantinápoly felé, hanem a merőben szokatlan szárazföldi utat választotta Franciaországból – nem a szárazföldön ment Itáliáig, majd onnan tengeren –, mi több, az egész ősutót, illetve a telet is itt töltötte. Maga az is, hogy Róbert ez időben kezdte meg útját, arra is rávilágít, tudatos döntés lehetett András felkeresése. Henri de Valenciennes krónikájának folytatója egyenesen úgy tudja, „Róbert maga akart Magyarországra jönni” (*Compilation dite de Baudouin D’Avesnes*, 424.). A magyar uralkodóval

kívánt tárgyalni. Andrásnak ugyanúgy része lehetett ebben, s lehetséges, ő maga is találkozni kívánt az új imperátorral. András latin kapcsolatainak, s azok szorosabbra fonásának az 1220-as évek elején az volt a célja, hogy az Árpádok hatalmi súlyából valamennyit megőrizzen, s megmaradhasson meghatározó hatalmi tényezőnek 1204 után is. ¹

Lehetséges, hogy II. András Róbertet is a pilisi monostor melletti – egy korábbi királyi udvarház szerepkörét ellátó – vendégházban fogadta. Az épületet már Gertrúd királyné is használta ceremoniális célokra. Elképzelhető, hogy az ifjú Róbert a hosszas látogatás során vadászott is a királyllyal a pilisi erdőben. Kísérete – lehetséges, hogy köztük volt a Courtenay-familia birtokaihoz közel élő Villard de Honnecourt



2 Villard de Honnecourt: "Jestoie une fois en hongrie la u ie mes maint": *Album de dessins et croquis*. Bibliothèque nationale de France, Français 19093 fol. 15v.

pikárdiai építész is – pedig a ciszterci monostorba is betekintést nyerhetett. Az eredetileg feltehetően ereklyéért, Szt. Erzsébet ereklyéért érkező építőmester akár a padlózatot is láthatta, amelyet ki is hangsúlyozott, s rajza a Pilisen fennmaradt padlóteglákkal hozható összefüggésbe. Vázlatkönyvének ugyanezen folióján tett bejegyzése – „Egyszer Magyarországon jártam, ahol sok napot töltöttem”¹ – hosszas tartózkodásról tanúskodik. A folió más rajza, a mellette ábrázolt oszloptípus a reimsi és cambrai-i székesegyházra jellemző, a szöveg alatti rózsablak pedig a chartres-i Notre Dame nyugati homlokzatával mutat párhuzamot. A Courtenay familia mind Chartres-ral, mind Reims-szel élénk kapcsolatokat ápolt, előbbinek donátorai (Vö. 7. fejezet 7. kép), utóbbinak Jean de Courtenay kanonokja, majd érseke volt. ²

Az is arra utal, hogy Villard a Courtenay-család szolgálatában állhatott, hogy vázlatkönyvének bejegyzése szerint megbízást teljesített („Jestoie mandes en la terre de hongrie”, azaz ’Magyarországra küldtek’).² ³

A latin kapcsolat megerősítése beleillett abba a szövetségi rendszerbe, amit II. András a Szentföldről hazafelé utazva kezdett kiépíteni. A legveszélyesebb politikai tényező továbbra is az epeiroszi deszpota volt, Theodórosz Komnénosz Dukász Angelosz

1 Merániai Gertrúd Kiállítás katalógus, 51. BARNES, 1982. 98.; ROSTÁS, 2015.
2 BnF Ms Français 19093. fol. 10 v. BARNES, 1982. 221.

(1215–1230), aki a thesszáliai térségben és Thrákiában egyre nyomult előre és veszélyeztette mind a latin kereszttesek, mind a nikaiai bizánciak pozícióit, akik egyedül Andrástól várhattak segítséget.

A konstellációba beletartozott a nikaiai bizánciakkal való kapcsolat is, mind magyar, mind latin részről. András a Szentföldről visszatérőben eljegyezte fiát, Bélát a nikaiai császár, Theodórosz Laszkarisz (1204–1221) lányával, Máriával (1218). Az 1214-es nymphaióni, Epeirosz ellenében létrehozott latin-nikaiai szövetkezést megkoronázandó András feleségének a húga (Courtenay Péter és Jolánta konstantinápolyi császárnő másik leánya, Mária) nőül ment Theodórosz Laszkariszhoz. András másik sógornőjét, Agnès de Courtenay-t elvette a Latin Császárságban igen befolyásos és jelentős katonai erővel bíró II. Geoffroi de Villehardouin, Achaia hercege, a Peloponnészosz ura – akit a balkáni háborúk kevésbé gyötörtek meg és aki adott esetben seregeket tudott áthozni a korinthuszi szoroson és sakkban tarthatta az epeirosziakat. Theodórosz másik leánya Courtenay Róbert fia, II. Balduin (1228–1261) hitvese lett.

A balkáni helyzet 1218–1219-et követően Magyarország számára hátrányosan alakult. Konstantinápolynak nem volt igazi támasza, hiszen Montferrati Bonifác 1207-es halála után Thesszalonikét nő kormányozta, Árpád-

házi Margit, Demeter fia nevében. Eközben erősödő szerb szövetségesükkel az epiróták is még közelebb nyomultak Thesszaloniké felé. Napirenden volt, hogy Margit királyné Magyarországra menekül.

Amikor 1219-ben Jolán régensnő meghalt, szinte senki nem volt, aki az impérium élére állhatott volna. Courtenay Péter öccsét, Róbertet emelték császárrá (1221–1228), de ő egyelőre távol volt, Franciaországban, s félő volt, a latin impérium veszélybe kerül. Róbert rögtön azzal kezdte uralkodását, hogy megpróbált az elszigetelt birodalom számára segítséget szerezni. Ezért is kereste fel Róbert az egyedül számba jöhető potenciális partnert, Magyarországot.

Szükség is volt Magyarország támaszára. Az egyre inkább széttagolódó és szétaprózódó, egy központból a latinok berendezkedésével irányíthatatlan „birodalom” a gyakorlatban jobbára csak Konstantinápoly közvetlen közelére terjedt ki. A thébai, negropontei, athéni hűbéreseket a maguk gondjaival voltak elfoglalva. A császár nélküli birodalomnak még erőteljesebben nyitnia kellett a magyarok felé.

A francia krónikák megemlékeznek róla, mekkora becsben tartották a királyné fivérét, s a király hogyan fogadta személyesen, hogyan látta el „élelemmel, takarmánnyal egészen Konstantinápolyig” (Philippe de Mouskés: *Chronique métrique*, 349.).

Jestoie mandes en la terre de hongrie quant ie le portais

3 Villard de Honnecourt: *Album de dessins et croquis*. BnF 19093 fol. 10v.

Tavasszal Róbert a király „vezetésével és segítségével haladt át országán” (Túroszi Vilmos folytatója, az ún. *L'Éstoire de Éracles*, 294.). András, Béla királyfival együtt egészen Bulgárián át kísértette (*Chronique Ernoul*, 393.). Elképzelhető, hogy együtt utazott vele András leánya, Mária/Anna-Mária, aki 1221-ben kötött házasságot Aszen Iván bolgár cárral. Róbertet Alekszandr Aszen, a cár fivére is fogadta (*Chronique rimée de Philippe Mouskés*, 402.) Baudouin d’Avesnes szerint Róbertnek része volt András leánya kiházásításában is (*Compilation*, 424.), s így bolgár segítség is szerepet játszott abban, hogy megérkezett Konstantinápolyba.

Tudjuk, hogy Róbertet 1221. március 25-én koronázták császárrá, így ez előtt kellett utaznia a Balkánon keresztül. Nem valószínű, hogy télen vállalta az átkelést a hegyeken, így már 1220 őszén, vagy az év végén a magyar udvarban kellett lennie. Útra kelhettek 1221 márciusában. András 1220–1221-es itineráriumáról nem sok pontos adatot tudunk, a vendégeskedés „belefér” mindkét év időrendjébe.

András szövetségi rendszere az 1220-as évek derekára meggyengült, sőt, az ismert belpolitikai válság miatt az 1220-as évek első felében a király nem is volt képes a külkapcsolatokra koncentrálni. A balkáni helyzet az 1220-as

évek elején Magyarország számára még akuttábbá vált. 1224-ben Angelosz Theodórosz despota elfoglalta Thesszalonikét. Margit királyné és fiai elmenekültek. A Közép-Balkán nyugati felének erős görög-szerb szövetsége arra készítette Nikaia új császárát is, hogy adja fel latin orientációját. A bizánciak 1225-ben súlyos vereséget mértek a keresztésekre és bevették Adrianopoliszt, majd gyűrűbe fogták Konstantinápolyt. A gyenge Róbert császár nem tudta a kezében tartani a kormányrudat, 1228-ban menekülnie kellett, az ellenzéke által a hatalomba emelt új császár alatt pedig csak idő kérdése volt, hogy mikor omlik össze a Latin Birodalom.

A Courtenay-család a Palaiologoszok 1261-es restaurációja után elveszítette ugyan a latin császári trónt, de címüket a továbbiakban is fenntartották. I. Fülöp latin császár (1273–83), majd leánya, Catherine de Courtenay (1283–1307), s utána az ő, Valois Károlyval kötött házasságából született örököse, Catherine de Valois tarantói hercegné (1308–46) fényes udvartartással tartotta fenn a látszatot. ⁴



FORRÁSOK

Georgii Acropolitae Opera. • Alberici Monachi Trium Fontium Chronicon. • *Compilation dite de Baudouin D’Avesnes*. • *Chronique Ernoul et Bernard le Trésorier*. • *L’Éstoire de Éracles Empereur*. • [Philippe Mouskés]: *Chronique métrique de la conqête de Constantinople par les Francs par Philippe Mouskés*. In: *Chronique de la prise de Constantinople par les Francs écrite par Geoffroy de Ville-Hardoin; suivie de la Continuation de Henri de Valenciennes, et plusieurs autres morceaux en prose et en vers, relatifs à l’occupation de l’Empire grec par les Français au treizième siècle*. Éd. J–A. Buchon Paris, 1828. (Collection des chroniques nationales Françaises, 3) • *Chronique rimée de Philippe Mouskés*, évêque de Tournay au treizième siècle, publiée pour la première fois avec des préliminaires, un commentaire et des appendices par le Baron de Reiffenberg. (Collection de chroniques belges inédites) 2 t. Bruxelles, 1836–1845. • *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom neunten bis zum fünfzehnten Jahrhundert*. Hrsg. von G. L. F. Tafel – G. M. Thomas. I–II. Wien, 1856.

IRODALOM

Michaël ANGOLD: *A Byzantine government in exile. Government and society under the Laskarids of Nicaea (1204–1261)*. Oxford 1975. • BÁRÁNY, 2013. • BENKŐ, 2008. • GENOVEVA CANKOVA-PETKOVA: A propos des rapports bulgare-français au commencement du XIII^e siècle. *Bulgarian Historical Review* 4 (1976) 4: 51–61. • DÉMOREST, 2006. • ÉRSZEGI Géza: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarischen–ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review* 3 (1975) 2. sz. 91–97. • FINE, 1987. • GÁBRIEL, 1944. • GARDNER, 1912. • Vaszil GJUZELEV: Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204–1261). *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 26 (1977) 143–154. • LOCK, 1995. • LONGNON, 1949. • LONGNON, 1969. • NORWICH, 1996. • Ilka PETKOVA: Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert. *Bulgarian Historical Review* 11 (1983) 1: 57–65. • SETTON, 1976. • SCHMITT, 1989.

4 Courtenay II. Balduin címzetes konstantinápolyi császár aranypeccséttel megerősített oklevelében eladományozza a birodalom egyharmadnyi területét Thibault de Champagne-nak, Navarra királyának, 1268 március. Archives nationales, Paris, Grands documents de l’histoire de France, Armoire de fer, Carton n° 11–12, AF-02094 (AE/I/1/6).

1 Izabella királyné díszített kezdőbetűje (iniciáléja) egy 1290. szeptember 6. előtt kiadott, Veszprémben őrzött okleveléről (Alsóörs, tárnokai földjét adományozza el Móric ispánnak, aki fogsága idején hűen szolgálta.) VÉFL Veszprémi székeskáptalan magánlevéltára, Oklevelek. Alsóörs Nr. 7.; DF 200 718. HO IV. n. 51.; Zsoldos, RAD n. 242.



Novák Ádám

Anjou Izabella magyar királynéi pecsétjei

Anjou Izabella (1261/64–1304) Anjou Károly nápolyi király és Beatrix provence-i grófnő leányaként látta meg a világot Nápolyban. 1270-ben jegyezték el IV. László magyar királlyal (1272–1290) és Magyarországra hozták, ahol még abban az évben László felesége lett. Eredeti nevét a magyar udvarban a magyarosabb Erzsébetre cserélte fel. Házassága szerencsétlen és boldogtalan volt. 1286–87-ben férje a margitszigeti kolostorban tartotta fogva, ahonnan Lodomér esztergomi érsek (1279–1297/98) közbenjárására engedte szabadon. Ezek után László, megbánást színelve, ígéretet tett az egyházi főméltóságoknak, hogy a jövőben teljesíteni fogja házasársi kötelezettségeit, s igyekezni fog áttéríteni a kunokat a keresztény vallásra, ám szöszegést követett el, s tovább folytatta

léha és erkölcsstelen életmódját kun származású szeretőjével. Férje halála után Izabella Esztergomban maradt, és csak 1300-ban hagyta el az országot, amikor unokaöccse, Károly Róbert Anjou herceg mint trónkövetelő lépett fel III. Andrással szemben. Többé nem ment férjhez, s gyermekei sem születtek. Nápolyba tért vissza, ahol domonkos apáca lett. A nápolyi San Pietro-monostorban temették el. ¹

Királynéként legkevesebb 93 db oklevelet adott ki, mely közül csupán 50 maradt fenn eredetiben. Ezek közül azonban csak 18 db hordoz pecsétet illetve annak töredékét. Az alacsony szám ellenére pecsétjeit – az Árpád-korhoz képest – jól ismerjük, és pecsétváltásainak megközelítő dátumait



2 Izabella királyné első pecsétjének elő- és hátlapjának töredékei, 1275. október 6. után. MNL OL DL 921. Okl. kiad. Zsoldos, RAD, n. 165.

is meg tudjuk adni. E szerint Izabella legalább két különböző kettőspecsétet vésetett, a másodikat pedig kétszer módosította, hitelesítő jegyekkel látta el. Mindkettőnek átmérője megközelítőleg 80 mm. Az 1274–1276 között használt elsőt csupán töredékeiből ismerjük, így körirata is rejtve maradt az utókor előtt. A pecsétképet Bodor Imre művészettörténész írta le. Előlap: oszlopos padszerű párnázott trónon ülő királyné, kinyújtott jobbában jogar, mellére hajtott baljában országalma látható. Hátlap: vonalakkal díszített kettőskereszt. Szárainak találkozásánál négyszirmú virág, a szárak között egy-egy kis virág. Alul a kereszt jobb oldalán ugyancsak négyszirmú virág. (Bodor, 2001.) **2**

Ennek utolsó példánya 1276. november 27-ről ismert, és még 1276-ból maradt fenn a második vésett első lenyomata. Így bizonyon állíthatjuk, hogy még december 31. előtt készült el vele az ötvös. Ennek ép példánya, és több töredéke is ránk maradt. Több esetben a pecsétnyomónak csak egyik elő- illetve hátoldalát használták váltakoztatva rányomott pecsét előállítására. (Takács, 2012.) Leírását Takács Imre nyomán adhatjuk meg: Az előoldalon a trónuson ülő királyné képe látható. Lábához helyezett jobb kezében liliomos végű jogar van. Bal karját behajlítva, köpenyének zsinórját érintve tartja. Fején liliomos korona emelkedik, alóla vállig érő, hosszú haj bomlik ki. Ruházata földig érő tunika, ujjatlan felsőruha és köpeny, amelynek anyaga a lábak előtt élesen tört, V alakú redőkbe rendeződik. A hosszú, pad

alakú trónus homlokzatát oszlopokon álló, csúcsíves árkádsor tagolja. A háttámla magas, egyenesen záródó, mindkét végén liliom alakú oromdísz emelkedik, felületét liliomos rombuszmuštra tölti ki. A trónus előtt konzolkén kiképzett, szögletes zsámoly fekszik. Gyöngysorkeretbe foglalt majuszculás körirata:

+ ELISABET DEI : GRACIA : REGINA : HUNGARIE. (Bodor, 2001.) **3**

A hátoldalon a belső felületet a körirattól elkülönítő gyöngysorhoz a belső oldalon vékony vonallal képzett, fonódó ívsor csatlakozik. Belül hármass levélpártából kinövő, *crux gemmata* típusú kettős kereszt. A kereszt tövéhez kétoldalt, a levélpártából kinövő, vékonyabb gallyacskákra szétváló, kilevelesedő ágak kapcsolódnak. A keresztet gyöngydrótot utánzó szegély keretezi, lapján kereszt alakú formák váltakoznak pontokként ábrázolt gyöngyökkel a szárvégek sarkainál és a szárak átmetsződéseinél átlós irányú liliomokkal kiegészítve. Majuszculás köriratát kettős gyöngysor határolja, a belső gyöngysor mentén a pecsétmező felé apró virágokból álló díszítés fut körbe: + S[IGILLVM] ELISABET FILIE : CARVLI : ILLVSTRIS : REGIS CICILIE

A pecsét 1282-ből fennmaradt példányán az előlapi pecsétmezőben a királyné bal oldalán egyenlőszárú kereszt alakú megkülönböztető jelet találunk, amely az 1284. évben a kereszt fölé helyezett apró csillaggal egészült ki. (Bodor, 2001.) **4**

II. András (1205–1235) volt az első a dinasztia történetében, aki feltűnően gyakran kényserült váltani királyi uralmi jelképeit, az önmagában is hatalommal felruházott királyi pecsétet. Korábban a 12. században II. Géza és III. István esetében az előző uralkodó pecsétnyomóját új felirattal ellátva tovább használta a törvényes utód. Az első pecsétváltást II. András korában a királyné halálával végződő, 1213-as összeesküvés, a másodikat az 1220-as években végbement politikai változások indokolhatták. Belpolitikai instabilitás járulhatott hozzá, hogy IV. László már hat alkalommal váltott pecsétet. Első pecsétváltása közel egybeesik Izabella 1276-os módosításával. Így talán nem lehet véletlen, hogy mindkét vésetet ugyanazon ötvös keze munkájának tekinti a szakirodalom.

Izabella második pecsétjének hátoldalán megjelenített, leveles ágakkal kiegészített kettős keresztet a *crux vivifica* és a *crux gemmata* típusú keresztábrázolás egyesítésének első magyarországi emléke. A királynéi pecsét kompozíciójának és stílusának utánzására majd III. András feleségének, Fenenna királynénak (1290–1295) kettős pecsétjén kerül sor. A hol muštrában díszítményként, hol kiegészítő jelként feltűnő liliom az Anjou címerrepresentáció első képviselője Magyarországon. A királyné származására utaló szövegformula, bár nem előzmény nélküli a magyar udvarban, mégis kijelenthetjük: tulajdonosa számára fontossággal bírt annak feltüntetése. (Takács, 2012)



3 Izabella királyné második pecsétjének elő- és hátlapja, 1278. október 28. Archiv mesta Košice, Archivum Secretum Garadna K-2. MNL OL DF 269 474. (Okl. kiad. Zsoldos, RAD, n. 175.)

4 Izabella második pecsétjének megkülönböztető jelzései 1284-ből. MNL OL Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta, 1504–3.; DL 1179. Okl. kiad. Zsoldos, RAD, n. 223.

IRODALOM

- BODOR, 2001. • NOVÁK Ádám: Izabella (Erzsébet) királyné pecsétjeiről. *Turul* 87 (2014) 109–111. • TAKÁCS, 2012. • ZSOLDOS, 2005.



Novák Ádám

A középkori pecsétek 3D modellezéséről

Kutatócsoportunk a Mensor 3D Kft. szolgáltatását és szakmai felkészültségét igénybe véve, az Eperjesi Állami Levéltárral és az Eperjesi Egyetemmel együttműködve egy tucat középkori pecsét 3D scannelését végezte el 2015 májusában. A kísérleti projekt során – ismereteim szerint hasonló hazánkban még nem foglalkoztak – kiderült, hogy az eljárásnak számos tudományos, tudományos-ismeretterjesztő és állagmegóvó haszna van. Tudományos hasznok között csak kiragadott példaként említhető, hogy a 3D modellek segítségével 7 mikrométer (0,007 mm) pontossággal mérhető a pecsétek átmérője, ábrái, mélysége stb. Továbbá az eljárás segítségével lehetőség van a már megsemmisült pecsétek újbóli előállítására a fellelhető töredékek mindegyikének felhasználásával, azok 3D modelljeinek összeillesztésével – hasonló precizitással. A scannelés lehetővé teszi, hogy a pecsét eredeti

színeit is rögzítsük. Forrásmegőrzés tekintetében fontos, hogy „érintés nélkül” folyik a digitalizáció és a másolatkészítés, szemben a korábbi gipsz, vagy plasztik másolat készítésével. A digitális modell birtokában korlátlan mennyiségű másolat készíthető a „negatív” állagromlása nélkül. Digitális utómunkával a pecsétek negatívjai is elkészíthetők (typarium), nagyíthatóak, kicsinyíthetőek. Tudományos ismeretterjesztés tekintetében „kézzel fogható” módon mutathatjuk be a középkori írásbeliség forrásait az érdeklődők széles közönségének, vagy oktatási segédeszközként használhatjuk az általános iskolától a doktori képzésig. Kiállításokon is használhatóak, így nem sérülnek szállítás vagy tárolás közben az eredetik. Mindehhez szükséges természetesen egy megfelelő 3D nyomtató is. Összességében olcsóbb, mint a művészi kivitelezésű facsimile készítése szakképzett restaurátorral.



➔ A pilisi konvent 1341-es oklevelének vörös viaszba nyomott pecsétjéről készült 3D scannelt műanyagmásolat (MTA-DE Lendület Kutatócsoport 2016. 6. sz.). A bal oldalon: a pecsétből 3D technikával készített bronz pecsétnyomó

1 Erdőt irtó szerzetesek. Nagy Szent Gergely pápa *Moralia in Job* című művének ciszterci másolata. 1150 körül. Dijon, Bibliothèque Municipale, Ms. 173. fol. 41r.



Benkő Elek – Györkös Attila

A ciszterci rend

„menekültünk attól, amire a világ vágyik, és arra vágytunk, ami elől a világ menekül” – ezekkel, a korában radikálisnak számító szavakkal összegezte a 12. század elején Clairvaux-i Szent Bernát az újonnan alapított szerzetesi közösség célkitűzéseit.¹

A rend 1098-as megalapítása annak az általános lelki megújulásnak képezte részét, amelynek során Nyugat-Európában remeték és szerzetesek keresték egy újabb, a kor szokásaihoz képest aszketikusabb vallásos életforma megteremtésének lehetőségét. Ennek részeként a ciszterciek is igyekeztek kivonulni a világból, életformájukat pedig a fizikai munkára, és az egyszerű, minden pompától mentes liturgikus életre alapozták.

A fenti elveknek megfelelően alapított kolostort a korábban Benedek-rendi szerzetes Molesme-i Róbert a burgundiai Cîteaux-ban, latin nevén Cisterciumban. Bár az új rend

elsősorban a korábbi szerzetesi alapeszmények újjáélesztésére törekedett, szabályzataiban ezeknél szigorúbb elveket fogalmaztak meg.

„Egyetlen kolostor se épüljön városokban, csakis az emberektől távoli, kevésbé látogatott helyeken. [...] szerzeteseink tápláléka a kétkezi munkából, azaz a földművelésből és állattenyésztésből származzék. [...] Az öltözet egyszerű, durva, festetlen anyagból, prém nélkül készüljön.”²

A későbbi kolostorok, La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux és Morimond (1115) is mind „vadonnak” számító helyeken épültek, a civilizációtól távol eső erdőkben, mocsarak mentén, vagy sziklás vidékeken. A szerzetesek irtásokkal, lecsapolások, folyamszabályozások révén alakítottak ki itt birtokokat, termővé téve a korábban elhagyott helyeket. Olyan mezőgazdasági kultúrát teremtettek meg, amely a környező települések számára is követendő példát szolgált.³

¹ Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez. Közr. REDL Károly. Budapest, 1988. 275.

² Középkori egyetemes történelmi szöveggyűjtemény. Szerk. SZ. JÓNÁS Ilona. Budapest, 1999. 287.

³ SOLYMOSSI, 1984. 237–238.



2 Jelenetek Clairvaux-i Szent Bernát (1090k-1153) életéből. *Heures d'Étienne Chevalier*, 15. század. Musée Condé, Chantilly

Példájuk gyorsan népszerűvé vált, különösen miután a dinamikus Clairvaux-i Szent Bernát (1090k-1153) harminc társával, köztük rokonaival, a rend tagja lett. Bernát korának legnagyobb hatású szervezőjeként és prédikátoraként sokat tett a közösség ideáljainak terjesztéséért. **2**

Ennek eredményeképpen a rend robbanásszerű fejlődésen ment keresztül: 1153-ra már 343 kolostor tartozott Cîteaux irányítása alá, az 1300-as évekre pedig ez a szám megduplázódott. **3**

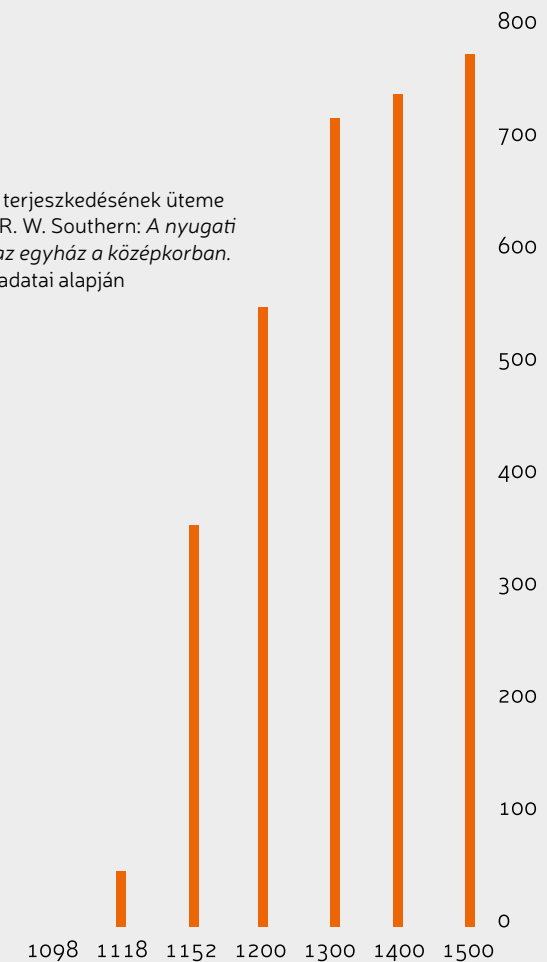
A ruházatuk miatt „fehér”, vagy „szürke barátoknak” is nevezett szerzetesek a 12. század közepétől Közép-Európában is megvetették lábukat, magukkal hozván a kor francia gyökerű építészeti újításait. (Györkös Attila)

A ciszterci művészet a 12. századi francia kora gótika hatalmas teljesítményéhez kapcsolódott különleges téralkotásával, magas technikai tudásával és mindenekelőtt a rend korai megszilárdulásában döntő szerepet játszó Clairvaux-i Szent Bernát szellemiségével.

A formai részletek ugyanarról a gondosságról árulkodnak, amivel a középkori ciszterci szerzetesek a Szentírás latin fordításában és más egyházi szövegek terén is kiemelkedő pontosságra, hitelességre törekedtek. Ez az elkötelezett tudatosság a rend gazdasági tevékenységében és az ehhez segítséget nyújtó laikus testvérek (*conversi*) kategóriájának megalkotásában is nyilvánult.

A kora gótikus építészet minden felesleges dekorációt kerülő, letisztult és időtálló szerkezetei ideális teret biztosítottak az értékes anyagokat és a hivalkodó kivitelezést kerülő cisztercieknek. A Szent Bernátnak tulajdonított templomalaprajz latinkeresztet idéz, háromhajós hosszházzal, keresztházzal és viszonylag rövid, egyenesen záródó szentélyvel, amelyet két oldalról hasonlóképpen egyenesen záródó kápolnák fognak közre. A 12. századi ciszterci kolostorok és a kora gótikus stílus feltűnése közötti szoros összefüggés nem azt jelenti, hogy a ciszterciek találták volna fel ezt az építészeti formanyelvet, hanem azt, hogy azonosultak vele, így korai és széles körű elterjesztésében meghatározó szerepet játszottak. (Benkő Elek)

3 A ciszterci rend terjeszkedésének üteme a középkorban. R. W. Southern: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Bp., 1987. 311. o. adatai alapján



IRODALOM

Unanimité et diversité cisterciennes. Éd. par Nicole Bouter. Publications de l'Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne 2000. • Emilia JAMROZIAK: *The Cistercian Order in Medieval Europe*. London – New York, 2013. • Janet BURTON – Julie KERR: *The Cistercians in the Middle Ages*. Woodbridge, 2011. • Maximilian STERNBERG: *Cistercian Architecture and Medieval Society*. Leiden – Boston, 2013.

Judici de Civitate Posoni qui etiam coram nobis presentibus
m. Jacobi et eius heredibus ac successoribus suis. Insuper petimus a vobis
Dni. quia ut quod de dea possessione habuerit ut hinc potest
seu successoribus irretractabiliter ex humo venditoris titulo transire
et ad nos ad ipsam terram tamquam dno tre. Insuper Dni hinc de
a favore. Nos itaque eorum indigne ipsam instanciam ad
Locacione ven. patris prioris abbat. p. facti nri mona
nis consensibus et iustis favoribus ac nris p. instrumenta eff
tis ipsius sacri monasterii negotiis arduis et alijs quibus
specimus et speramus fieri ut promissit fide data in futurum
nris. videlicet. Censu perpetuo duarum m. r. nri nostro g
changelu festo. p. solui debendis et dno que. quod p
bem. nro p. nri et assensum. Insuper quidem dno q
successores de possessione quolibet alienacione a se aliq
supradicti. licentia et assensu qd factu p. nris no. et
a conventu. Sigilloz appensionibus signatis eidem C
festo bte marie magdalene. Anno d. millesimo

Bárány Attila – Györkös Attila – Novák Ádám

A ciszterci rend a középkori Magyar- országon. A pilisi monostor

A rend közép-európai megjelenését a stájerországi Rein (1129) és alsó-ausztriai Heiligenkreuz (1133) kolostorainak megalapítása jelzi. Ez utóbbiból kért szerzeteseket II. Géza magyar király (1141–1162), aki cikádori (ma Bátaszék) birtokán telepítette le őket 1142-ben. A megtelepedés beleillett a rend általános terjedésének folyamatába: ugyanebben az időszakban keletkeztek első kasztíliai (Fitero, 1140: Renzi, 2015. 118.), lengyel (Jędrzejów, 1140, Lekno, 1142: Wollenberg, 2000. 327.), majd cseh (Sedlec, 1158: Wolverton, 2001. 117.) kolostoraik is.

Néhány évtizednyi szünet után a francia családi kapcsolatokkal rendelkező III. Béla uralkodása idején kezdődött el a rend magyarországi „aranykora”. Ekkor már nem osztrák közvetítéssel, hanem közvetlenül francia kolostorokból érkeztek szerzetesek, hogy hazánkban alapítsanak rendházakat

A telepítés dinamikáját jól jelzi, hogy tizenkét esztendőn belül jöttek létre Egres (1179), Zirc (1182), Szentgotthárd (1184), Pásztó (1191) rendházai.

A betelepítések ezen szakaszában alapították a pilisi (ma Pilisszentkereszt) apátságot is 1184-ben a franciaországi Acey-ből (Clairvaux filiájából) érkezett szerzetesek (Koszta 1995; de Cevins 2000. 453–484.). Jelentőségét mutatja, hogy a Képes Krónika szerint itt temették el II. András első feleségét, az 1213-ban meggyilkolt Gertrudis királynét.¹ Birtokai és jövedelmei – különösen az értékes pozsonyi, csütörtökhelyi és győri vámrészek – révén Pilis a leggazdagabb magyar ciszterci intézmények közé tartozott. A monostor az Árpádok számára fontos területen létesült.

¹ Képes Krónika. Ford. Geréb László. Budapest, 1993. 105.

← István pilisi apát 1341-es oklevelének részlete, MNL OL DL 71 357.



1 Ciszterci monostorok a középkori magyar királyságban 1142–1540
F. Romhányi, 2000. adatai alapján.

Nem félreeső helyen, hanem annak a kövezett útnak a mentén feküdt, amely Óbudát és Esztergomot kötötte össze. (Benkő, 2011.)

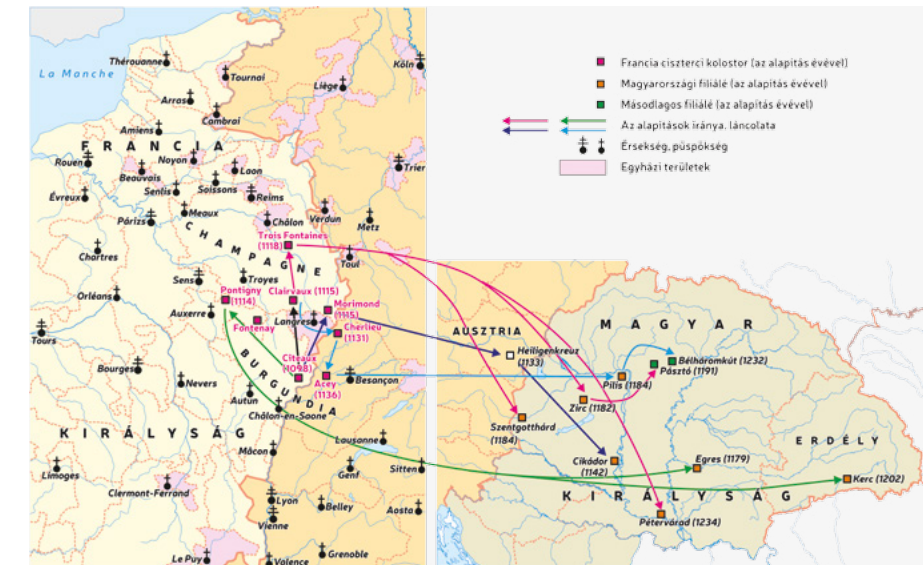
Imre és II. András királyok, valamint püspökök és nagyurak is alapítottak rendházakat, elsősorban az ország végvidékein. Így Erdélyben Kerc (ma Cârța, Románia, 1202), Horvátországban és Szlavóniában Toplica/Topuszkó (ma Topusko, 1208) és Gotó (ma Kutjevo), a Felvidéken Szepes (tapolca) (ma Sevnik, Szlovákia, 1223), illetve Burgenlandban Borsmonostor (ma Klostermarienberg, Ausztria, 1197) jelzik a „szürke barátok” előteremtését (F. Romhányi, 1995. 188–191. sqq.). 1, 2, 3

A ciszterek – köztük a pilisi apát is – a 13. század első felében és derekán gyakorta teljesítettek mind királyi, mind szentszéki szolgálatot. A 13. század folyamán Zirc mellett Pilis Boldogságos Szűz Mária-egyházának szerzetesei jártak el a legtöbbször pápai megbízásban, messze meghaladva e téren más, akár korábban alapított apátságokat (Cikádor, Topuszkó, Borsmonostor, Egres) Az egyik legfontosabb szentszéki kiküldetést Imre idejében, III. Incétől kapta az apát, hogy járjon el az esztergomi és a kalocsai érsek konfliktusában (1203). Pilis – jóllehet, más bírákkal együtt – járt el olyan nagy jelentőségű ügyekben, mint a pannonhalmi apát és az esztergomi érsek, vagy a veszprémi káptalan, továbbá a kalocsai érsek és a pécsi püspök viszálya. Vizsgálta a váci püspök vagy a fehér-

vári prépost elleni vádakat, s eljárt a kettős püspökválasztás ügyében Váradon is (Békefi, 1891–92. I. 129–145., 239–240., Oklevéltár n. 5–6.; 9–34.; PRT I. n. 84.; Theiner, I. n. 21., 121., 242., 323., 384., ÁUO I. n. 118.; MES I. n. 472.)

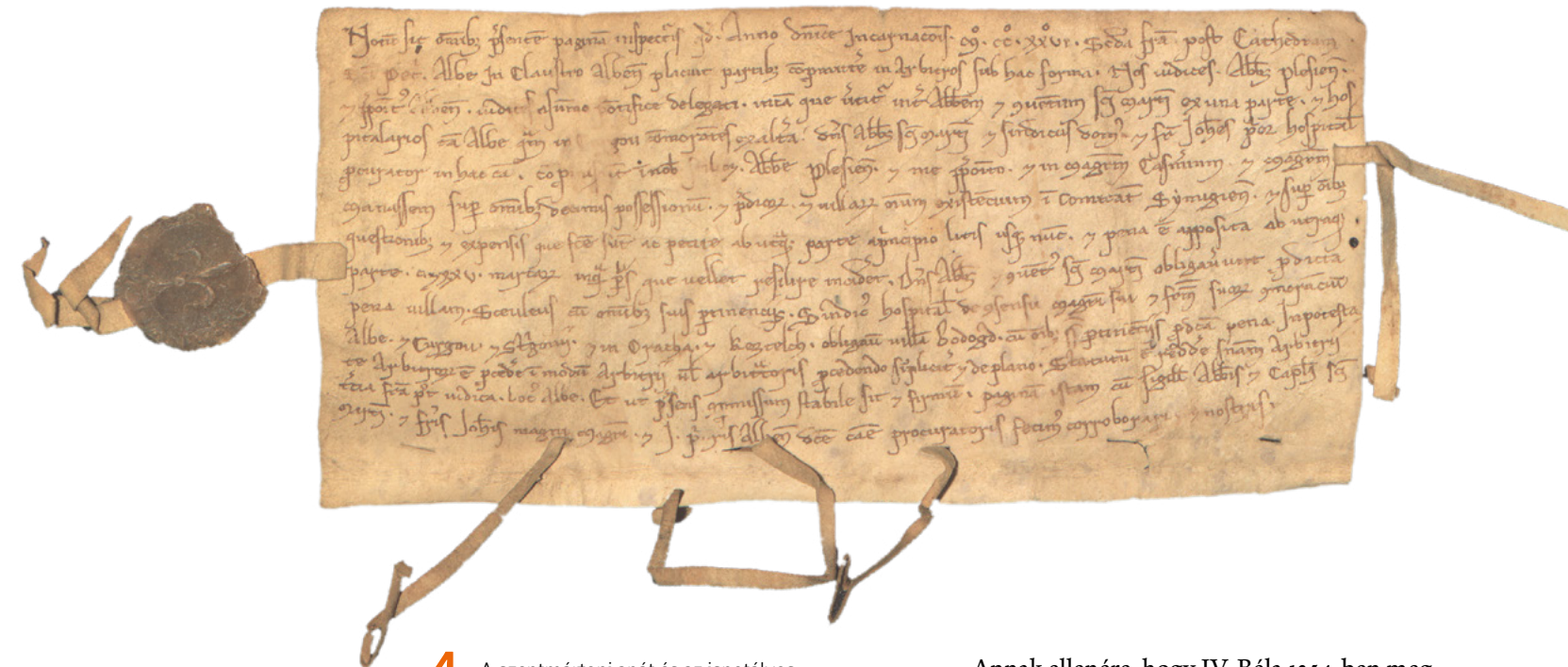
1226-ban egy somogyi tizedperrel kapcsolatos oklevél nyolc pecsétje közé a pilisi apát pápai bíróként függesztette a sajátját – jóllehet az mára elveszett. 4

Az Árpádokkal való szoros kapcsolatát jelzi, hogy Pilis igen korán rangos uralkodói megbízásokat is teljesített. 1202-ben a keresztes eskü halasztását kieszközölendő küldi Imre király az apátot Rómába. Nem lehet véletlen, hogy Imre a keresztes háború céljára összegyűjtött pénzt és egyéb kincseket is Pilisen helyezte el (Békefi, 1891–92. n. 7.). Az apátság továbbra is jelentős szerepet játszott a keresztes hadjáratokban: 1217-ben két ciszter testvér is elkísérte a királyt a Szentföldre. 1241-ben pedig IX. Gergely pápa II. Frigyes ellen hirdetett keresztes hadjáratot, de meghagyta, hogy akik a Szentföldre mentek volna, esküjüket átválthatják azzal, hogy tervezett útjuk költségeit az esztergomi érsek mellett a pilisi apátnál helyezik letétbe (Theiner, I. 328.; Békefi, 1891–92. n. 24., ÁUO II. n. 74.; Hervay, 1984. 142.) A Szentszék kifejezett oltalmába vette Piliést és megerősítette II. András adományait (1236: MES I. n. 114.; Theiner, I. n. 254.). Igen korán filiákat épített ki (Pásztó, 1191; Bélháromkút, 1232; Ábrahám, 1270).



2 Filiáció: francia alapítású magyar ciszterci kolostorok a 12–13. században.
de Cevins, 2000. 459. adatai alapján.

3	PONTIGNY (1114)			EGRES (1179)	KERC (1202) KERESZTÚR (1214)
				CIKÁDOR (1142)	
	MORIMOND (1115)	HEILIGENKREUZ (1133)		BORSMONOSTOR (1197)	
		WACHOCK (1179)		SZEPESTAPOLCA (1223)	
		VIKTRING (1142)		ZÁGRÁB (1256)	
	CITEAUX (1098)	CHERLIEU (1131)	ACEY (1136)	PILIS (1184)	BÉLAPÁTFALVA (1232)
					ÁBRAHÁM (1270)
	CLAIRVAUX (1115)			ZIRC (1182)	PÁSZTÓ (1191)
					GOTÓ (1232)
				TOPLICA (1208)	ERCSI (1253)
				BÉLAKÚT (PÉTERVÁRAD, 1234)	
		TROIS FONTAINES (1118)	SZENTGOTTHÁRD (1184)	PORNÓ (1234)	

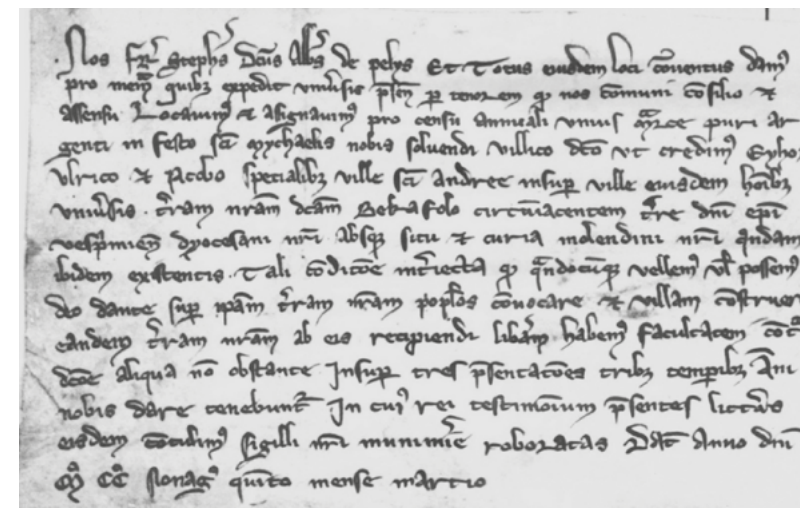


4 A szentmártoni apát és az ispotályos perjel elfogadják a pilisi apátot és a fehérvári prépostot, mint pápai bírakat tizedperükben békebíróknak. Fehérvár, 1226. február 23. PBFL Capsa 31 P (83) MNL OL DF 206 884. A megmaradt – lilíomos – pecsét a Johannita Rend magyarországi perjeléé. (PRT I. 672.; n. 82.; ÁVO I. n. 132.; MREV I. n. 83.)

Annak ellenére, hogy IV. Béla 1254-ben megerősítette az apátságot jogaiban és birtokaiban, majd újabb adományokban is részesítette, a királyi család kegyeltjeivé a szegénységideált intenzívebben képviselő koldulórendek (a domonkosok és később különösen a ferencesek) váltak, és a ciszterci kolostorok lassú hanyatlásnak indultak (Kosztá, 1993). Az 1260-as évektől Pilis is egyre kevesebb megbízatást látott el.

A 13. század végétől a monostor anyagi helyzete romlott, az erőszakos foglalások miatt egyes falvai elnéptelenednek. Kénytelen volt bérbe- vagy eladni egyes földjeit, másokért sikertelenül pereskedett s elveszített (pl. 1327, 1330: DL 40 049. AOKlt. XI. n. 100.; XIV. n. 399.). A Pozsonyban a tatárjárás után a város

5 István pilisi apát és a konvent villa Sancti Andree népének (szentendrei telepeseknek) bérbe adja Bekafolo földet, kivéve egy malmot, évi egy ezüstmárkáért. Felhatalmazza a bérlőket, hogy a helyet lakókkal betelepítsék. 1295. március. VÉL Veszprémi székeskáptalan hiteleshelyi levéltára, U 431; MNL OL DF 229 864. HO V. n. 65.; Reg. Bártfai Szabó, 1938. n. 145.; Bakács, 1982. n. 249. (Az adatot vagy Békásmegyerre, vagy a szentendrei határban lévő bükki pusztára vonatkoztatják. ÁMTF IV. 697.; Ferenczi, 2014. 147.)



erődítése végett, saját költségen épített torony és házak állapota leromlott. A visegrádi udvarhelyüket is kénytelenek voltak áruba bocsátani. Vámjaik egy része idegen kézre került. **5**

Mindennek ellenére az Anjouk alatt mégis megőrzött valaamennyit a súlyából, hiszen a 14. század derekán újfent szentszéki kiküldöttként járt el az apát. **6**

Nagy Lajos maga is ellátogatott a monostorba, valamint az apátot bízza meg az Aachenben létesítendő kápolna munkálatainak az irányításával, valamint az ereklyékkel és egyházi kegytárgyakkal való berendezésével.

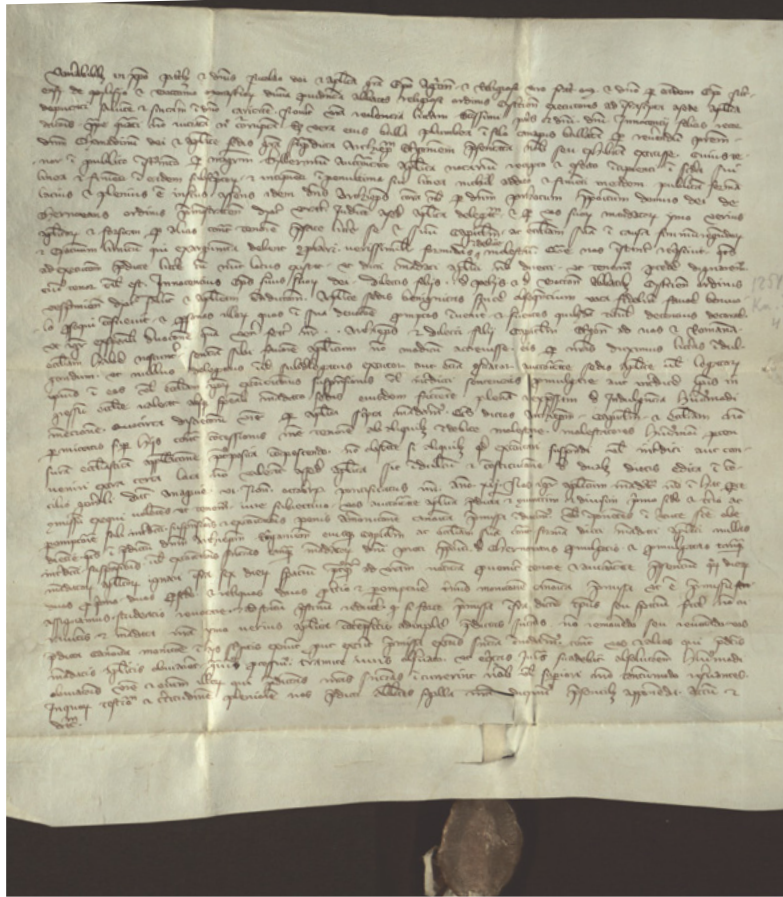
1357-ben az ausztriai Reinből érkező vizitátor jelentésének tanúsága szerint a magyarországi rendházakban alig éltek szerzetesek (Békefi, 1891–92; Solymosi, 1984. 241–42.).

Pilis gazdasági helyzete Nagy Lajos alatt konszolidálódott, 1373-ban semmisnek nyilvánították a korábbi elidegenítéseket.

1478-ban Hunyadi Mátyás kérésére kezdődött meg a kolostorok hazai reformja, de ennek eredményéről nem tudunk (Keglevich, 2008.). A török előrenyomulás a 16. században közösségeik zömét megsemmisítette, újraalapításuk csak a 18. században kezdődött el.

6

A pilisi és a bakonyi [zirci] apátok, szentszéki küldöttek közlik az egri és a nyitrai püspökkel, hogy IV. Ince pápa itt átirít 1251-es oklevele értelmében az esztergomi egyházmegyei határok ügyében eltöltjék őket az esztergomi egyház kiközösítésétől, ellenkező esetben kiközösítéssel fenyegetik meg őket. 1333. EFL Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, Acta radicalia 44. 1. 8.; MNL OL DF 237 281.



A PILISI MONOSTOR PECSÉTJEI A 14. DEREKÁIG

Magyarország 18 középkori ciszterci monostora közül 15 apátjától őrződött meg egy vagy több pecsét, a konventek közül 11 pecsétje maradt ránk (Keglevich, 2012). Pilisnek itt is kitüntetett szerepe van, hiszen több apáti és konventi pecséttel is bírunk.

A „nemzetközi” diplomáciai szolgálattal ellentétben a hazai ciszterci apátságok a hiteleshelyi tevékenységből szinte teljesen kimaradtak (Koszta, 1993). Mivel a ciszterci apátok pecsétje – még ha nem is volt közhitelű – tulajdonosuk egyházi hatáskörében érvényes volt, gyakran függesztették oda idegen oklevéladó egyházi ügyben hozott végzéséhez (Koszta, 1993.; Keglevich, 2012).

Közjegyzői oklevélen is találkozhatunk apáti függőpecséttel. Albert aradi prépost a pilisi és a zirci apát pecsétjét is odafüggesztette azon 1246-i okleveléhez, amelyben alávetettséget és engedelmességet fogadott az esztergomi érseknek (Békefi, 1891–92. I. 132. és n. 11.; Keglevich, 2012).

A ciszterci monostorok a 14. század derekán *conventus minutus*-nak számíthattak, így az 1351. évi törvény tilalmazta hiteleshelyi működésüket (Solymosi, 1984.; Takács, 1992.; Keglevich, 2012).

A ciszterci szellemiség a pecsétek kiképzésében ugyanúgy az egyszerűsége törekedett, mint az építészetben. Pecsétjeik a kortárs főpapi pecsétekhez képest egyszerűbb kivitelűek. A legelső ránk maradt magyar ciszterci apáti pecséteken architektonikus keret nélküli álló főpapi alakot ábrázoltak. A rendi szabályzat eleinte megszabta az ellen- v. kispecsétek vésetét is, ennek megfelelően a kontrasigillumok a főpapi alak helyett csak a pásztorbotot (és az azt tartó kezét) ábrázolták (Németh, 1960; Keglevich, 2012). Az első hazai fennmaradt ellenpecsét Pilisé (1301). 8

A 20 mm átmérőjű fekete viaszú – az apáti nagypecsétek mandorla alakjával ellentétben – kör alakú pecsétet természetes színű pecsétfészekbe nyomták. Pecsétmezejében pásztorbot, melyet egy kézfej tart. A konvencionális egyszerű kiképzéssel szemben érdekes, hogy a jobb oldalán hatágú csillag, bal oldalán fektetett holdsarló – ezek a jelek azonban inkább későbbre jellemzőek. Körirata két folytonos vonal között gótikus majuszkula, olvasata bizonytalan. 1301. júl. 24.: A csornai konvent magánlevéltára 5228. MNL OL DF 264 839. (Keglevich, 2012) [NÁ] 8



7

1341. május 3.: Újlaki István pilisi apát és a konvent [Telegdi] Csanád esztergomi érsekkel szerződést köt. Az apát Csákány falu tizedeiért cserébe évi 20 bécsi márkát fizet, 20 éven keresztül. Az apát erre az időre lemond az érsek számára két csallóközi birtokról, a jobbágyok és a bérlők által fizetett cenzusról, sőt, a földek tulajdonjogáról is. EFL Hiteleshelyi Levéltár 53. 5. 7.; MNL OL DF 209 028. MES III. n. 561.; Békefi, 1891–92. I. n. 58.; Aokt. XXV. n. 275.



8

[István] pilisi apát 1301-es ellenpecsétjéről készült fotómásolat. A csornai konvent magánlevéltára 5228. [Prezenszki Erzsébet fényképe]



9 István apát 1311. évi pecsétje. A csornai konvent magánlevéltára D 5231. MNL OL DF 264 842. [Prezenszki Erzsébet fényképe]



10 Újlaki István pilisi apát 1341-es pecsétjéről készült fotómásolat

Az álló főpapi alak újra megjelenik István apát 1311. évi pecsétjén. Mandorla alakú természetes színű viaszba nyomott kb. 58 × 34 mm nagyságú pecsét. Ábrája szerint álló szerzetes alakja látható baljában pásztorbottal, jobbát áldásra emeli. Majuszkulás körirata:

[SIG] ILLVM ABBATIS DE PE[LYS]. A transsumptumot kibocsátó István apát az átírt diplomát kiadó, 1301. évi István pilisi apátot nagybátyjának mondja. (Keglevich, 2012). **9**

A 7. és 10. képen Újlaki István pilisi apát pecsétje 1341-ből. Mandorla alakú fekete viaszba nyomott 55 × 32 mm nagyságú pecsét. Ábrája szerint konzolon álló főpapi alak látható jobbában pásztorbottal. Majuszkulás körirata két folytonos vonal között: +S(IGILLVM) FR(A)TRIS*STEPHANI**ABBATIS*DE PELIIS: EFL Hiteleshelyi Levéltár 53. 5. 7.; MNL OL DF 209 028. Pld.: 1340. okt. 3. DL 71 356. [Pecsétje elveszett.] (Békefi, 1891–92.; Keglevich, 2012) [NÁ] **7, 10**

Gipszmásolata a BTM 66.2133. szám alatt található. Műanyag másolat a MNL OL DL 71 357. sérült példányáról – lásd 7. kép, alább – készült: MKCS V8. 779. (Békefi, 1891–92. I. 337.) Ugyanerről 3D nyomtatott műanyag másolatot őriz a MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport 2016.5. számmal.

A 14. század derekától a pilisi apáti pecsétek is architektonikus tagolást mutatnak: az apát alakja fülkébe kerül, majd szétfeszíti a köriratot; mi több, mellékalakok és címer is megjelenik (Keglevich, 2012).

A 13. század első felében Magyarországon is érvényesült a konventi pecsét tilalmára vonatkozó cítaux-i előírás. A konventi pecsét hiánya, illetve a többi rendhez viszonyított igen kései megjelenése lehetetlenné tette, hogy jelentős hiteles helyi tevékenységet vigyenek (Solymosi, 1984). Ennek ellenére a szepesi apátság 1320-as évekbeli oklevelein fennmaradt a konvent pecsétje (Keglevich, 2012). Ezt a gyakorlatot követte a pilisi monostor is, évtizedekkel a konventi pecsét használatot engedélyező, 1335. évi pápai bulla előtt. Pilis 1301. és 1311. évi oklevelein két-két pecsét függött, sajnos, mindkettőn csak az apáti pecsét maradt meg. **7, 9** Pilisen és Szepesen kívül más ciszterciek is foglalkoztak hiteleshelyi oklevéladással, az 1351. reform előtt és után is. A közhitelőség megillette őket, s ha nem is számottevő mértékben, de adtak ki közhitelű okleveleket (Keglevich, 2012). A ciszter monostorok ugyan 1335 után már nem tudtak beilleszkedni a hiteleshelyek akkora kialakult struktúrájába, Pilis és Szepes esetében azonban a fentiek rámutatnak, a konvent



11 A pilisi konvent 1341-es pecsétjéről készült fotómásolat A 35 mm átmérőjű kör alakú pecsétet fekete viaszba nyomták. A pecsétkép a ciszterci szokásoknak megfelelően a Boldogságos Szűz Máriát ábrázolja ölében az Üdvözítővel egy hosszúkás, támla nélküli trónuson ülve. A glóriás fején liliomos korona. Jobb kezével átöleli a térdén álló gyermek Jézust. A Madonna mindkét oldalán háromágú liliomos korona. A mező jobb oldalán egy csillag (a nap) stilizált ábrázolása. (Talán az Üdvözítő, tengernek csillaga (Ave maris stella) kezdetű Mária-himnusz hatására. Keglevich, 2012.) Gyöngysorok közé foglalt majuszkulás körirata két folytonos vonal között: +S(IGILLVM) FR(A)TRIS*STEPHANI**ABBATIS*DE PELIIS.

1341. máj. 3. EFL Hiteleshelyi Levéltár 53. 5. 7.; MNL OL DF 209 028. (Pld.: 1340. okt. 3. DL 71 356. Békefi, 1891–92. I. 255.; ennek a pecsétje ma lappang.) (Békefi, 1891–92.; Takács, 1992.; Keglevich, 2012.) [NÁ] Gipszmásolata a BTM 66.2132. szám alatt található. Fényképe: Békefi, 1891–92. I. 255.; MES III. 6. tábla.

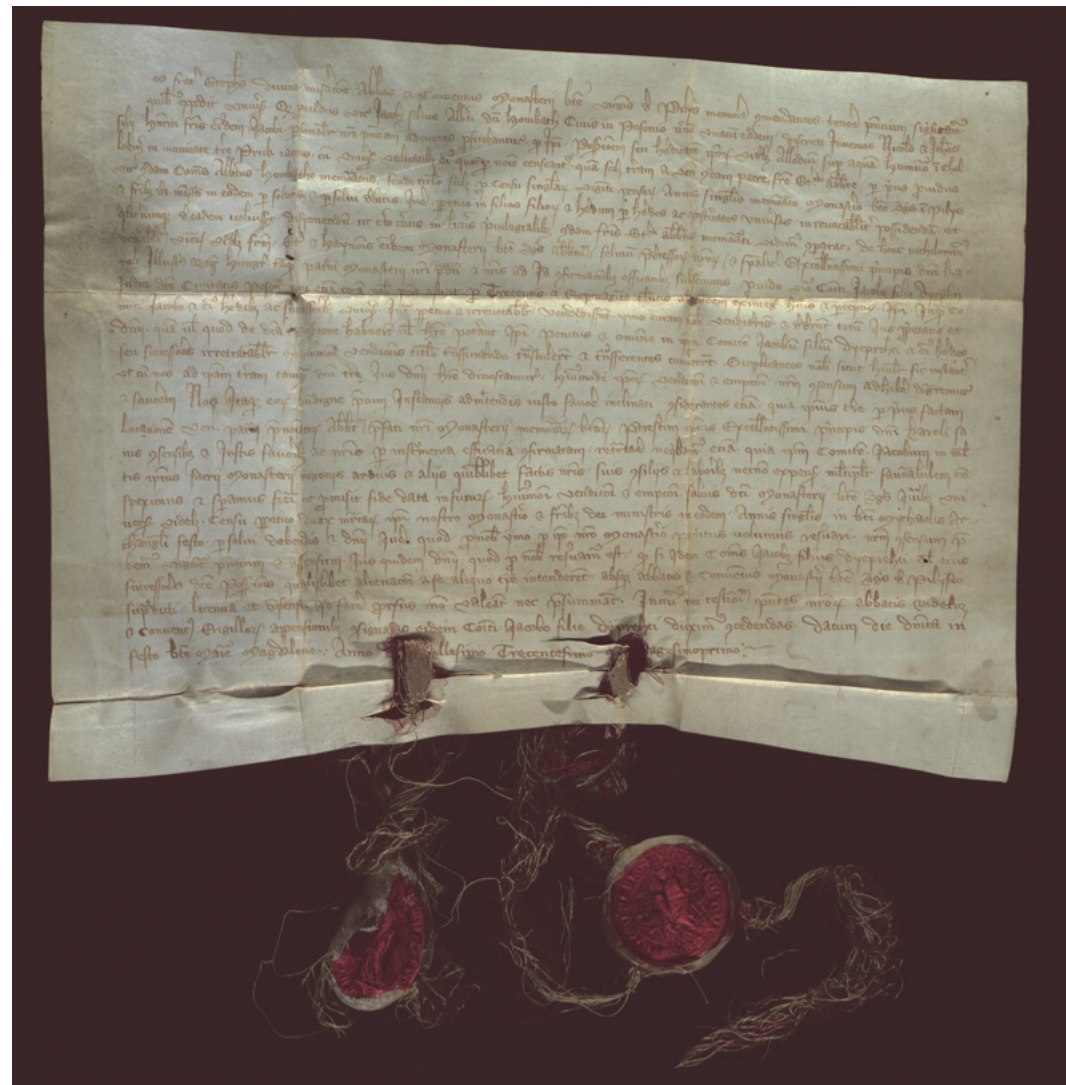
saját pecsétje nagyobb szerepet játszhatott. Kettőjükön kívül a borsmonostori, a cikádori, a toplicai és a zirci apátság levéltári anyaga jelentősebb (Solymosi, 1984). Ha a 14. század második felében ugyan csökkent oklevelek száma, a 15. században újfent nagyobb szerepet játszottak.

Pilis konventjének 1338-as-es pecsétje – a 13. század eleji borsmonostori után (DL 782) – a második hazai ilyen emlékünknél (Okl. 1338. május 13.: Archív města Bratislavy, 362–70 / Pozsony város tanácsa. Középkori oklevelek és levelek, 66. DF 238692. Kiad. Aoklt. XXII. n. 249.; Hervay, 1984. 249. Békefi nem említi). A konvent ezen pecsétjét – Miklós apát ugyanazon oklevélen függő pecsétjével egyetemben – csak digitális adatbázis fényképén állott módunkban tanulmányozni.¹ A sokkal

¹ Archív hlavného mesta SR Bratislavy Magistrát mesta Bratislavy, zberka listín a listov 70, in: monasterium.net, URL <http://monasterium.net/mom/SK-AMB/362/70/charter>, accessed at 2016-09-14+02:00

jobb állapotban fennmaradt, 1341-es konventi pecsét is azt igazolja, hogy a kör alakú konventi pecsétek ábrázolásának – a rendi szabályzat által meghatározott módon – központi alakja – az általában közbenjáróként (Mediatrice) ábrázolt – Szűz Mária és a kis Jézus (Kumorovitz, 1944/1993). **11, 12, 13**

A kiállításon kiállítottuk a szentendrei Ferenczy Múzeum egyik – a pilisszentkereszt-klaštromkerti szórványleletből származó – „kincsét”: János pilisi apát 1348 és 1354 között használt, bronz pecsétnyomójának (tipáriumának) a töredékét (és viaszle nyomatát). (Ferenczy Múzeum, Szentendre P–84.65.) Magyarországon ez az egyik legkorábbi ciszterci pecsétnyomó, az egresit a 14. századnál nem tudjuk pontosabban datálni (Hervay, 1984.). **14**



12 1341. júl. 22. István pilisi apát és a konvent két márka cenzus fejében beleegyeznek, hogy Jakab pozsonyi polgárnak a Csallóközben fekvő (Hideg) Hét birtokát – amelyet Jakab apja az apáttól kapott bérbe évi 20 pensáért – eladják Dypreht fia Jakab pozsonyi bírónak 370 talentumért. MNL OL DL 71 357. AO IV. n. 84.; Aoklt. XXV. n. 499.; MES III. n. 565. (Takács, 1992.; Keglevich, 2012) [NÁ]

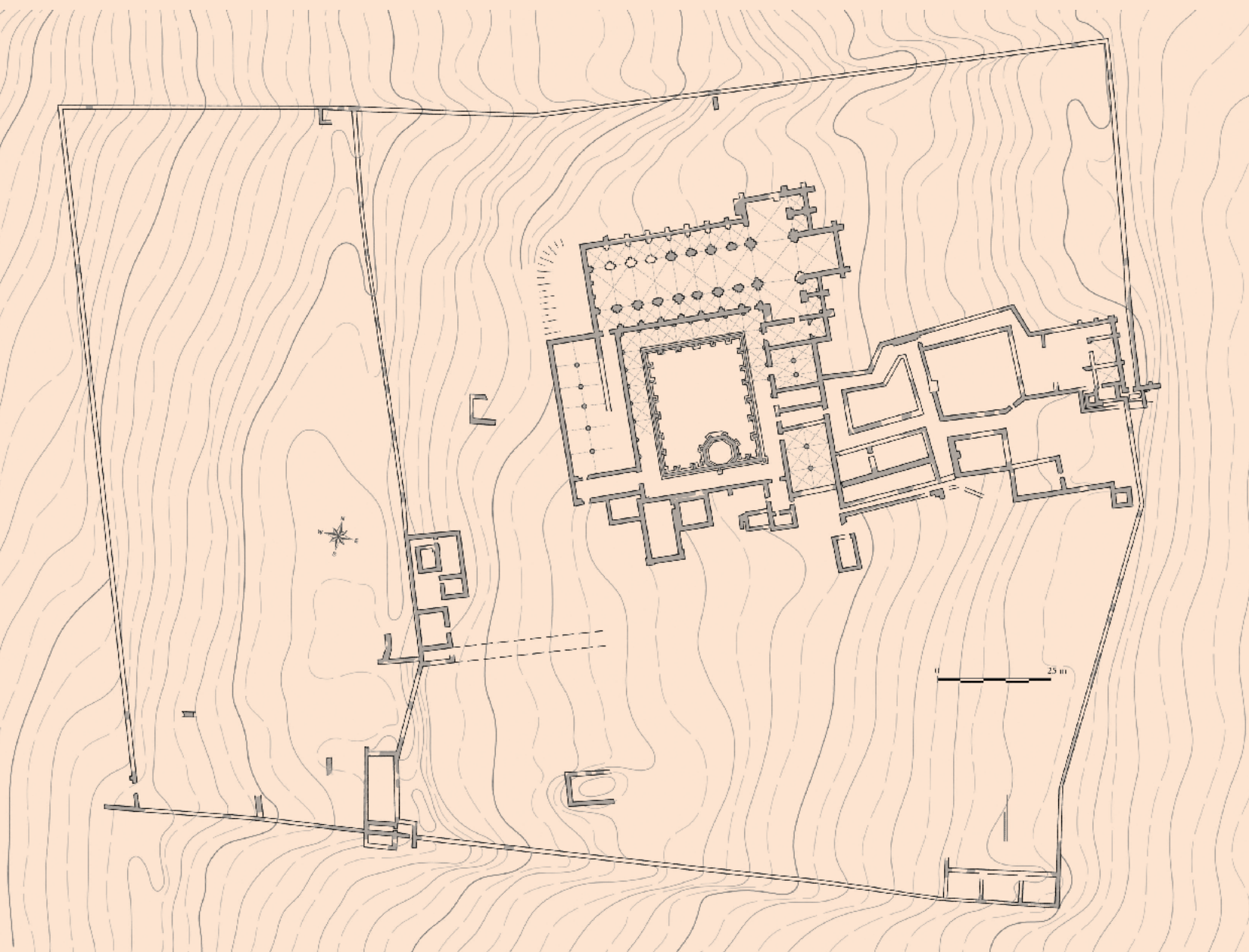


13 A pilisi konvent 1341-es oklevelének vörös viaszba nyomott pecsétjéről (12.kép) készült műanyagmásolat (MTA-DE Lendület Kutatócsoport 2016.6. számmal) 3D scannelt fotója



14 A mandorla (32 x 38 mm) alakban álló főpap, jobb kezében pásztorbotot, a derekához hajlított balban könyvet tart. A bal karja mellett, könyvéktájban csillag, a mező háttérében növényi ornamentika. Gyöngyosorokkal keretelt, majuszkulás körirata: +S(IGILLVM)•FR(ATR) I(S)•IOHA(NNIS)•ABBATI(S)•DE•PELIS. Fénykép: Holl, 2000. 103. 34. kép.; (Keglevich, 2012.) (Más olvasat: FRATRIS helyett PRI: Benda – Benkő – Magyar, 2011. II. 2. 23. sz. 91.) Hátoldalán letörött fül helye. Az apát szolgálata végén kettétörték. [BA].

IRODALOM
BÉKEFI, 1891. • F. ROMHÁNYI, 2000. • GUITMAN, 2009.
• KEGLEVICH, 2008; 2012. • KOSZTA, 1993. • TAKÁCS, 1992.



1 A pilisi épületegyüttes a késő középkorban (Egyed Endre felmérése, Réti Zsolt grafikája)

Benkő Elek

A pilisi monostor alapítása és építéstörténete






A Magyar Királyság központi, a Pilis-hegységet is magában foglaló területén (Árpád-kori terminussal: *medium Regni*) a középkori magyar történelem kulcsfontosságú helyszínei találhatóak. Több királyi rezidencia, udvarház és egyházi létesítmény mellett a térség kiemelkedő emléke az 1184-ben III. Béla (1172–1196) által alapított, pilisinek nevezett ciszterci monostor is, a mai Pilisszentkereszt falu határában. A franciaországi (burgundiai) Acey apátságának ideküldött szerzeteseivel benépesített épület műrészletei a III. Bélától II. Andrásig terjedő időszaknak az építészet terén is erőteljesen megmutatkozó francia kapcsolatait tükrözik, amelyekhez a francia származású királynék adományai is jelentősen hozzájárultak.

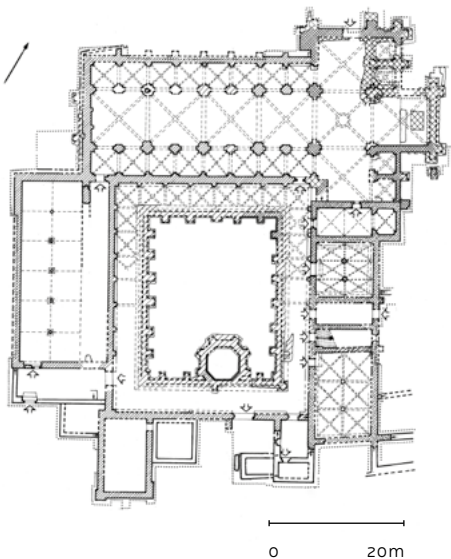
Az újkor folyamán teljesen megsemmisült pilisi apátság épületei a Pilišt és a Visegrád-Szentendrei hegységet elválasztó törésvonal kiöblösödésében, a névadó Pilis-hegy (755,5 m) lábánál fekszenek. Helyét, mint a középkori ciszterci monostorokét általában, településektől távol fekvő, erdős területen jelölték

ki, folyóvíz és egykor bő vizű karsztforrások közelében, a völgsíkból kiemelkedő magas teraszlépcsőn, melynek kedvező településföldrajzi adottságait már az őskor embere is felismerte.

A római korban és a népvándorlás időszakában a későbbi monostornak helyet adó terasz lakatlan volt, itt tehát a régészeti anyag vizsgálata alapján kizárhatjuk a római kori előzményeket, illetve a magyar honfoglalás korát megelőző avar vagy szláv lakosság létét.¹ Biztosan igazolható viszont a kora Árpád-kori megtelepedés ténye (kerámia leletek, I. András király denára), majd – minden bizonnyal a 11. század második felében – egy palmattás vállkövekkel és oszlopfőkkel, valamint íves záródású szentélyre utaló párkánytöredékekkel jellemezhető templom felépítése. Geofizikai mérések² nyomán feltételezzük, hogy e korai egyházi épület maradványai a ciszterci templom szentélye és kereszt-hajója alatti vastag épülettörmelék-rétegben

1 HERVAY – BENKŐ – TAKÁCS, 2007; BENKŐ, 2011a.
2 BENKŐ, 2010.

-  1180-as évek
-  1210 körül
-  1210–20-as évek
-  1220–30-as évek
-  14–15. század



2 A pilisi ciszterci monostor periodizált alaprajza (Gerevich László alapján)

lappanganak, ahonnan egyébként a monostor alapításánál korábbi kőfaragványok jelentős része is származik. Az elpusztult, részleteiben még ismeretlen templom méretére azok az itt előkerült, ívesen faragott párkánytöredékek utalnak, amelyek egy 5–5,5 m átmérőjű apszisból származnak. A közelben a monostoralapításnál korábbi, 11–12. századi temetkezések is előkerültek, ezek koráról és részleteiről a temetkezéseket tárgyaló fejezetben írunk.

A 1184-es ciszterci monostoralapítást jó egy évszázaddal megelőző korai templommaradvány értelmezése kérdésében a kutatók kétféle álláspontot képviselnek. Az épületegyüttest 1967–1982 között régészeti ásatásorozattal feltáró Gerevich László bizonyos, nehezen értelmezhető falmaradványok alapján arra gondolt, hogy egy régi, 1184 előtt felszámolt bencés monostor maradványai lappanganak a 12–13. századi ciszterci épületek alatt.¹ **1.2** A történész Györffy György viszont azt feltételezte, hogy az egész Pilis-hegységre kiterjedő, a 12. század második felére vélhetően már önálló erdőispán-sággá váló királyi erdőuralom területén alapított monostor helyén eredetileg királyi udvarház állt, mely egy ideig e királyi birtoktest központja lehetett, mielőtt ilyen szerepét Visegrád átvette volna.² Ezzel kapcsolatban tudni kell, hogy a Pilisben, az Árpád-házi királyok egyik legfontosabb vadászterületén több királyi udvarház (vadászkastrély) is

létezett, melyeket a király idővel átengedett az egyháznak, kolostor alapítása céljából. Így történt például a közeli Pilisszentlászló és Pilisszentlélek királyi udvarháza helyén létesített pálos kolostorok esetében is.

A 2000 után újraindult pilisszentkeresztli helyszíni kutatások inkább Györffy György vélekedését támasztották alá, ugyanis az elpusztult apátság területén végzett nagy kiterjedésű geofizikai mérések segítségével nem sikerült kimutatni egy korábbi monostor maradványait, és határozottan nem igazolták e mérések a Gerevich László által felismerni vélt a korai, zárt kiépítésű, kerengős épületet, ugyanakkor a ciszterci kerengő által övezett kolostorudvaron, jellemzően a 13. századi kútház alatt egy téglalap alaprajzú, részben az ásatások által is érintett épület alapozása rajzolódott ki. Az ásatási feljegyzések szerint e korai maradványok benyúltak a keleti kerengőfolyosó alá is. Itt az épület agyagos padlószintjét – ha a megfigyelések valósak – a 13. századi kerengő, illetve az attól keletre eső szerzetesi terem járószintje alatt mintegy 1 méterrel észlelték, ami egyrészt arra utal, hogy az egykori épület jelentős kiterjedésű és az egyszerű téglalapról összetettebb alaprajzú volt, másrészt elképzelhető, hogy padlóját valamennyivel az egykori talajfelszín alá süllyesztették. Ami a feltételezett kerengőt illeti, nehéz elképzelni, hogy egy nemrég felépült, jó állapotban lévő falat a 12. század végén

visszabontottak volna csak azért, hogy alig valamivel nagyobb alapterületen újra felépítsék. Ráadásul a teljesen kiépült kolostornegyszög egy kevésbé jelentős bencés monostornál aligha tartozik a 11–12. század magyarországi realitásai közé.³

Terepkutatásaink során kiderült, hogy a környék nagyobb településeitől és királyi székhelyeitől (Esztergom, Óbuda) tudatosan távolabb alapított monostor a korabeli úthálózat figyelembevételével nem félreeső, vagy éppenséggel megközelíthetetlen helyen épült, ugyanis mellette haladt el az a következő középkori út, amely Óbudáról kiindulva a Dobogókő–Kéthükkfa-nyereg magaslaton át, a pilisszentléleki pálos kolostor érintésével Esztergom felé vezetett.⁴ Ugyanide érkezett egy másik fontos út Szentendre és Pomáz felől, amely közvetlen kapcsolatot teremtett az apátság és saját, különálló gazdasági telepe (grangijája) között, mely utóbbinak jelentős kőmaradványait a legutóbbi évek régészeti kutatása ismerte fel Pomáz határában (Nagykovácsi-pusztá).⁵

Ezek az utak az apátságot nemcsak közeli birtokaival kapcsolták össze, és tették lehetővé a királyi udvarral szoros kapcsolatban álló, diplomáciai feladatokat is ellátó apátnak, hogy az ország közepének legfontosabb településeit, Budát, Óbudát, Esztergomot és Visegrádot viszonylag könnyen elérje, hanem összekötötték a monostort azok-

kal a közeli kőbányákkal is, amelyekből építőanyagát nyerte. Ezek közül a triász kori dachsteini mészkő a monostor feletti, névadó Pilis-hegy alkotó kőzete, az andezit Pomáz környékéről, a kevésbé igényes faragványokhoz használt andezittufa a Pomáz határában fekvő Holdvilág-árokknak a római kor óta használt kőfejtéseiből, illetve a Pilisszentkereszt fölötti, Zsiványsziklák nevű nagy kőbányából, a finom kőfaragványok előállítására kiválóan alkalmas, finom szemcsés és kemény állagú oligocén homokkő a Csobánka és Pilisszántó közötti Hosszúhegyről, az édesvízi mészkő pedig Budakalász határából érkezett a pilisi monostor építkezéseire. Egyes, hatalmas kiterjedésű kőbányák (Budakalász, Pomáz-Holdvilágárok, Dobogókő-Zsiványsziklák) azt sejtetik, hogy művelésük nem kizárólag a pilisi monostorral függött össze. Ez utóbbi lehetőséget a második kalocsai székesegyháznak az utóbbi évek során feltárt 13. század eleji falmaradványai is alátámasztják, ahol a felmenő falrészek andezittufa kváderei pilisi kőfaragványokkal, illetve a Holdvilágárok kőzetmintáival mutatnak feltűnő rokonságot. A Budakalász környéki édesvízi mészkő fejtések és a kalocsai, hasonló anyagú faragványok pedig szintén a Duna-kanyari eredetre, egyben a kőfejtés és a dunai szállítás szervezetségére utalnak.

Az egyetlen kőzetfejtés, amelyet nagyobb távolságról, a Gerecse hegységből szállítottak ide, a jura kori, a középkori forrásokban,

¹ GEREVICH, 1983b, 282; GEREVICH, 1984, 3–4, 1. kép, 16. kép; GEREVICH, 1985, 111–113, 5. kép.
² ÁMTF, IV. 583, 691, 693.

³ BENKŐ, 2015.
⁴ BENKŐ, 2011b.
⁵ LASZLOVSZKY JÓZSEF – MÉRAI DÓRA – SZABÓ BEATRIX – VARGHA MÁRIA, 2014.

továbbá a művészettörténeti és régészeti irodalomban hagyományosan vörösmárványnak nevezett vörös tömött mészkő, amely az Árpád-kor királyi reprezentációjában a sötétvörös porfirt helyettesítette.¹ A gerecsei vörösmárvány bányák kezdetben szintén királyi birtokok tartozékai voltak. A márványbányájáról ismert Tardos falu egy részét Imre király 1204 előtt eladományozta az esztergomi káptalannak, márványfejtés céljára (*pro extrahendis marmoribus*). Felhasználása a templom legkiemelkedőbb részein, a szentély térségében, a hajóboltozatok zárókövein, a kerengőben és a legjelentősebb síremlékek anyagában mutatható ki.

III. Béla 1184-es alapítása után a pilisi ciszterci épületegyüttes szakaszosan, hosszabb idő alatt épült ki. Érdekes, hogy az új építkezések nem a szerzetesi templommal kezdődtek (úgy tűnik, hogy a régi, a királyi udvarházhoz épült templomot egy ideig még használták), hanem a rendi regula által megkövetelt, nélkülözhetetlen helyiségek (kápolna, háló, ebédlő, vendégszoba, kapusház) létesítéséhez fogtak. Ez a legkorábbi, andezittufa kváderekből emelt traktus (a később kiépült négyzetes monostorépület, a *quadrum* keleti szárnya) kápolnát, káptalantermet, mellette fűthető szerzetesi termet, valamint egy lépcsőházat foglalt magába, mely az emeleti hálóba vezetett.²

A 12. század végi épületszárnyat észak, tehát a későbbi templom felől a kápolna zárta le, melynek kétszakaszos élkeresztboltozat-

tal fedett hajójához egyenes záródású kis szentély csatlakozott. Ez utóbbit, a káptalanteremhez és a szerzetesi teremhez hasonlóan, bordás boltozattal látták el. A kőbordákat egységes profillal, két enyhe homorlattal közrefogott, erőteljes hengertaggal faragták. A későbbi kerengő szintjénél jóval mélyebben fekvő kápolnahajó padlóját körzővel bekarcolt, egymásba metsző körökkel díszített téglák borították, melyek kiváló párhuzamait francia monostorok 12. századi padlóiról ismerjük (Citeaux, Fontenay, Morimond, Le Thoronet). A hajó északi falán fekete kváderfestést hordozó vakolt felületek maradtak. A monostortemplom felépítése után a régi kápolnát sekrestyéként használták tovább. Ennek érdekében északi falát a déli kereszthajóba nyíló, utólag vágott ajtónyílással törték át és a sekrestye felé mélyülő, mintegy 70 cm-es szintkülönbséget valószínűleg falépcsővel hidalták át. Később a volt kápolnahajó belső terét egy keskeny, a boltozat kiosztását figyelembe nem vevő téglafallal kettéosztották: a hajó nagyobbik, keleti szakasza és a szentélyrész továbbra is sekrestyéként funkcionált, míg a leválasztott nyugati rész új rendeltetést nyert: a középkori ciszterci kolostorok szokásos elrendezése szerint itt a könyvtárszobát (*armarium*) alakították ki.

A kápolna (sekrestye) déli oldalán a káptalanterem helyezkedett el. A csaknem négyzetes alaprajzú, 8,65 × 8,95 m belméretű helyiség sarkaiban boltozatot tartó negyedoszlopok alapozását tárta fel Gerevich László ásatása, a terem közepén pedig két, a keresztboltozatos boltmezőket alátámasztó kerek oszlop alapozására bukkantak. A 3 × 2 keresztboltozatos boltszakaszt nagy hengertaggal faragott bordák segítségével alakították ki; a bordákat okkersárga, illetve szürkés-kék festéssel látták el. A káptalanterem bejárata keletről (a később felépített keleti kerengőfolyosó felől) nyílt. A 2 m széles kőkereten nincs tokhorony, a bejárat így a ciszterci monostoroknál szokásos módon ajtó nélkül nyílt a káptalanterembe. Északi és déli fala mentén homokkő lapokkal borított, falazott ülőpadot alakítottak ki a szerzetesek számára. A káptalanterem padlóját többször megújított, változatos mintájú mozaikpadló borította. A különféle formájúra vágott, illetve faragott díszű formába préselt, világos angóbréteggel, ritkábban zöld és barnássárga mázzal fedett téglák igen jó minőségű termékeket előállító, jól szervezett 13–14. századi műhelyekből kerültek ki. A padló több kisebb részletét a kiállítás keretében is bemutattuk.³

A káptalanterem déli oldalán két keskeny helyiség alapfalai kerültek elő. Az egyik átjáró volt, mely a földszinten a keleti kapuház felől a kerengőfolyosóra nyílt, míg a másik az épületszárny emeletére vezető lépcső számára épült.

³ A pilisi monostor középkori téglapadlóihoz: GEREVICH, 1985; HOLL, 2000.

A keleti monostorszárnyat dél felől tágas (13,20 × 9 m-es) helyiség, a szerzetesi terem (*auditorium/scriptorium*) zárta le, mely a szerzetesek napi tartózkodási helyéül szolgált. A káptalanteremhez hasonlóan két központi oszlopra boltozták, hat boltszakasszal, és falai mentén itt is homokkő lapokkal borított falazott ülőpadok maradványai kerültek elő. Téglapadlójának mintázata és kivitele a káptalantereménél lényegesen egyszerűbb volt. A terem északnyugati sarkában a padlószint fölé emelkedő, kővel kirakott téglalap alakú felület késő középkori kandalló helye lehetett.

Az épület emeletét a szerzetesek közös hálója, a *dormitorium* foglalta el. Kezdetben sem belső osztása, sem pedig fűtőberendezése nem lehetett a nagy méretű hálónak, ahova, az új templom megépítése után a déli kereszthajóból is lépcső vezetett. A késő középkorban a hálót – miként más ciszterci monostoroknál is – valószínűleg deszkafalakkal cellákra osztották.

A keleti monostorszárny felhúzása után, került sor az új, jellegzetesen ciszterci alaprajzú, háromhajós, kereszthajóval bővített, egyenes szentélyzáródású, a szentély két oldalán két-két kápolnával is ellátott templom megépítésére, melyet a lebontott régi templom maradványai fölé, a hegyoldalba vágott hatalmas mesterséges teraszra emeltek.

Gertrudis királynét 1213-ban a pilisi ciszterci monostortemplomban temették el. Ennek a feltétele egy ciszterci apátság esetében nemcsak az előkelő származás volt, hanem az is, hogy az elhunyt előkelő az illető monostor jótevője, *fundatora* legyen. Ennek

¹ LŐVEI, 1992.

² TAKÁCS, 2007.

a pilisi építkezések szempontjából nemcsak az a tanulsága, hogy 1213-ra a monostortemplom keleti része már temetésre alkalmas állapotban lehetett, hanem az a lényeges mozzanat is, hogy mindennek előmozdításában a királyné (társ)alapítóként személyes kezdeményező szerepet is vállalhatott. Így a keleti templomrész (főszentély, kápolnák, kereszt-hajó) felhúzásának idejét Gertrudis Magyarországra jövelete és halála közötti évekre (1203 előtt – 1213) valószínűsíthetjük. Feltételezzük, hogy eredendően nemcsak Gertrudis, hanem férje, II. András király is ide kívánt temetkezni, legalábbis a pilisi szerzetesek tiltakoztak 1235-ben, amikor András földi maradványai végül is nem ide, hanem az egresi ciszterci monostorba kerültek.¹

Gertrudis gazdag faragással borított magas síremléke – amely a 16. századi pusztulás előtt a szentélyben, a főoltár közelében állhatott – a káptalanterem lovagalakot ábrázoló töredékes sírkövével együtt a francia eredetű klasszikus, vagy érett gótika magyarországi térnyerésének fontos mozzanatát képviseli; az ásatások során előkerült festett homokkő és vörösmárvány töredékei a szentendrei kiállítás hangsúlyos elemei. A művészettörténeti kutatás kiderítette, hogy a tumba nem Gertrudis halálának idejéhez köthető, hanem több mint egy évtizeddel később, az 1220-as évek második felében készült. Ezzel összhangban faragványai olyan mértékig az észak-francia katedrálisszobrászat chartres-i és reims-i alkotásaihoz kapcsolódnak, hogy a művészet-

történeti kutatás közvetlenül francia mesterekhez köti a pilisi síremléket.² Csak találgathatjuk, hogy ez a késői keletkezés mennyiben függ össze Gertrudis leánya, Szent Erzsébet 1221. évi magyarországi látogatásával, majd testvérei, Béla és Kálmán hercegek nagykorúságával, akik vélhetően hangsúlyosabb emléket kívántak állítani meggyilkolt édesanyjuknak; azt is csak gyanítjuk, hogy a kivitelezésben érvényesülhettek András második feleségének, Courtenay Jolántának vélhetően a műpártolásban is megmutatkozó francia kapcsolatai.

A kutatás balszerencséjére a francia emlékek között nem maradt fenn olyan síremlék, amely kronológiai szempontból is a kivételes művészi színvonalat képviselő pilisi tumba előzményét, „prototípusát” jelenthetné. A legjobb párhuzam, amely egyben a mű francia igazodását is bizonyítja, Philippe-Dagobert síremléke, amely bő egy évtizeddel a pilisi faragvány megszületése után készült. Az elhunyt VIII. Lajos fia, a későbbi IX. (Szent) Lajos öccse volt, aki fiatalon, 1234 körül halt meg, és a royaumont-i ciszterci apátságban temették el. Nem sokkal ezután készült el gondosan színezett tumbája, amelynek oldal-lapjain háromszögű, gótikus árkádívek toronyos épületarchitektúrát hordoznak, az ívek alatti fülkékben álló testhelyzetben kifaragott szerzetesek és angyalok figurái váltakoznak, egyszerre utalva a földi temetésre és a mennyi üdvösségre. A tumba tetején fekvő fiatal fiú kezét imára emeli, párnáját két angyal

tartja, lábánál oroszlán hever. Minden bizonynyal 13. századi francia előzményekre vezethető vissza az az ikonográfiai program, amely a tumba oldalán az elhunyt uralkodó hozzátartozóit jeleníti meg, amit később a nápolyi Anjou-síremlékek egy csoportja is képviselt. Ezeknél a hátramaradt családtagok (a *beata stirps*) utódlásának legitimizációja áll az ikonográfiai program középpontjában. Jóllehet nem követhetjük Gerevich Lászlót annak feltételezésében, hogy a szarkofág oldalait korábbi nevezetes magyar királyok figurái díszítették volna, a fentiek nyomán megfontolandónak tartjuk, hogy a pilisi síremlék oldalfigurái esetleg nem szentek és próféták voltak, hanem világi előkelők, a királyi pár hozzátartozói, köztük talán Gertrudisnak az 1220-as évekre már felnőtt, országglásra váró gyermekei.

Minden bizonnyal már Gertrudis halála után készült el a templom háromhajós, kötött rendszerben boltozott hosszaháza. A templomhajó belsejének geofizikai vizsgálata kimutatta, hogy a főhajó a mellékhajóktól elválasztó pilléreket hosszanti sávalapozásra építették. Az imponáló méretű, alaprajzi elrendezésében a Piliš benépesítő Acey (Locus Accintus, Burgundia) monostortemplomára hasonlító templom teljes hossza 57 m volt.

A főhajó négy keresztboltozatos boltszakaszát nagy méretű, finom homokkőből gondosan faragott bordákból állították össze, melyek profilját két hengertag közé fogott nagy csúcsívtag alkotja. Technikai különlegesség az egyes boltszakaszok zárókövei-

nek kialakítása, hol a középső, kerek mező díszítését nem közvetlen faragással, hanem vas kapcsokkal rá applikált, 59–60 cm átmérőjű, különlegesen gondos faragással borított vörösmárvány korongokkal oldották meg.³ A csak töredékesen fennmaradt korongok egyikét sikerült teljes egészében rekonstruálni és a kiállításon a záróköre visszahelyezve bemutatni. A mellékhajók záróköveit hasonló, de kisebb méretű (átm. kb. 48 cm) vörösmárvány korongokkal látták el.³

A kutatás mai, szintén még megválaszolatlan kérdése, hogy volt-e a templomnak nyugati bejárata. Az innen származó kőfaragványok között ugyan megtaláljuk egy gazdagon profilált kapuzat töredékeit is,⁴ azonban sem a tömör falazatot ábrázoló egykori ásatási felvételek, sem pedig az újabb geofizikai mérések nem támasztották alá, hogy e kapu a nyugati oldalon lett volna, ahol a hegyről lezúduló esővíz gyors elvezetésére a templom alapfalában (ma beomlott alagútnak látszó) csatornát alakítottak ki. Biztosan kapu történetét a templom déli falát a kerengő északkeleti sarkánál, valamint a hajó délnyugati sarkánál, a conversusi szárny irányából, és a kutatás egy temető felé nyíló kaput észlelt az északi kereszthajószárny falában is.

A kereszthajó déli oldalán a káptalanterem burkolatához sokban hasonló, változatos díszű 13. századi téglamozaik padló maradványaira találtak, mely különféle méretű téglalap és háromszög alakú darabokból állt, továbbá olyan sokszögű téglákból, melyek

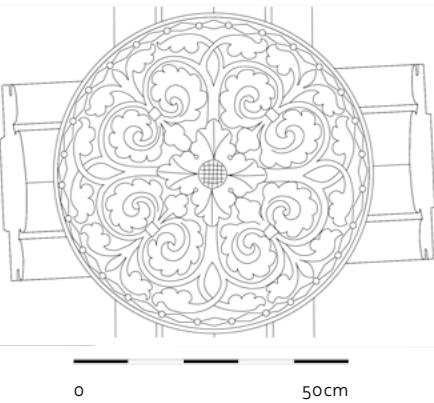
³ TAKÁCS, 1994a; TAKÁCS, 2007.
⁴ HAVASI, 2008.

¹ BENKŐ, 2014a; BENKŐ, 2014b; LASZLOVSZKY, 2014; LASZLOVSZKY, 2016.

² GEREVICH, 1985; TAKÁCS, 1994b; TAKÁCS, 2006; TAKÁCS, 2015.

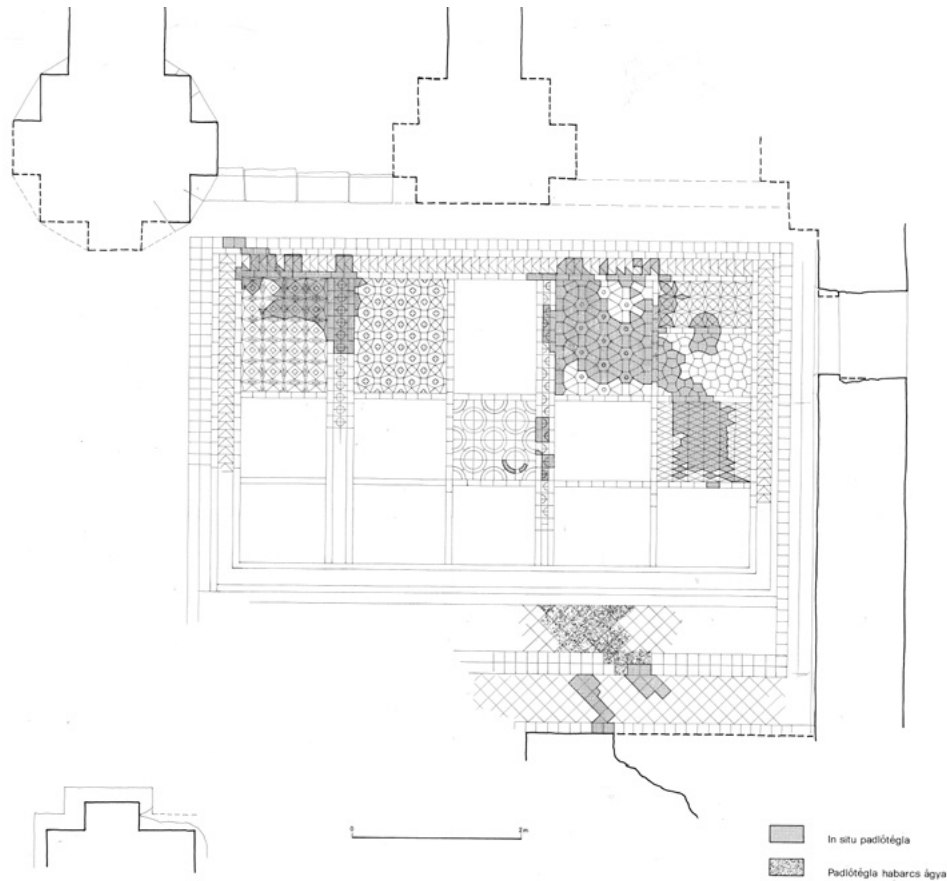


3 Zárókő rekonstrukciója (Osgyáni Vilmos)



➔ Zárókő rekonstrukciós rajza (Ösi Sándor)

4 13. századi mozaikpadló rajza a templom déli kereszthajójában (Egyed Endre felmérése)



különböző formában áttört közepébe kerek, négyzetes, vagy négykaréjos kis téglát illesztettek, és így a színes kövekből összeállított drága mozaikpadlók olcsóbb téglaváltozatát állították elő. A vörösre égetett téglák és a fehérés angóbbal borított darabok sajátos vörös-fehér bikrómiát eredményeztek. Az igényesen burkolt kereszthajóból kőlépcső vezetett a szerzetesek emeleti hálója felé. **4**

A főhajó és a kereszthajó metszéspontjában, a négyzetben nyolcszögletes kis torony emelkedett a templom fölé, ahova az északi kereszthajószárny nyugati oldalához épített csigalépcsőn lehetett feljutni. A négyzeti toronyban a rendi regula által szigorúan meghatározott kevés számú (1–2 darab), kis méretű harang függött. Velük a sekrestyés testvér ébresztette társait az éjszaka nyolcadik óráján, és jelezte napközben a zsolozsmázás idejét, hogy mindenki, így a távolabb dolgozók is meghallják.

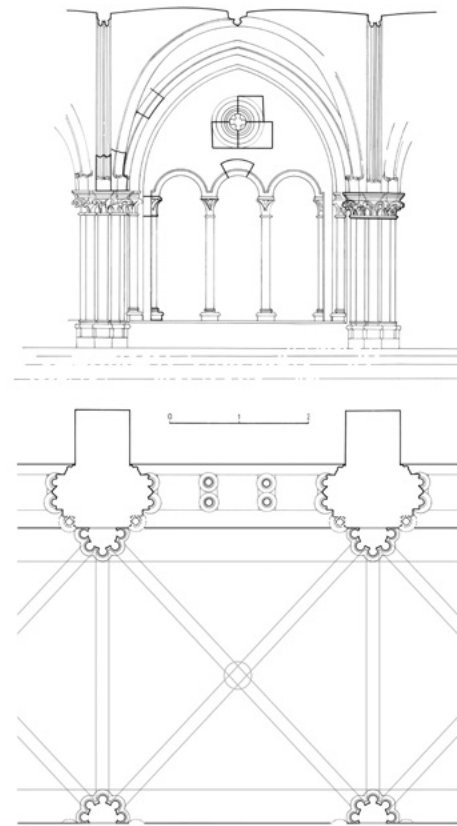
A több lépésben a 13. század 30-as éveire zárt kološtornégyszögű fejlődő épületegyüttes belső terét, a kološtorkertet falazott, díszes kialakítású kerengő övezte. **5** Megépítése az alapozás falelválásai és a faragott részletek stíláriai eltérései szerint több szakaszban történt. Első lépésként a legkorábbi, keleti monostorszárnyhoz rövid szárú U alakban támaszkodó folyosószakasz készült el, amihez a déli oldalon, a szerzetesi ebédkő (*refectorium*) előtt gazdagon faragott, nyolcszögű kútház kapcsolódott, az északi oldalon, a templom hosszfalával párhuzamosan egy hasonlóképpen gazdagon tagolt, mindkét oldalán hosszanti kő ülőpaddal ellátott

kerengőrész. A szerzetesek ez utóbbi helyen mélyedhettek olvasmányaikba (egy-egy kolostorokban ezért ezt a kerengőszakaszt *collatio*-nak is hívták, ugyanis itt olvasták a szerzetesi tanításokat tartalmazó, *Collationes Patrum* néven ismert munkákat) és itt folyt a húsvéti lábmosás szertartása is. Legutoljára a segítő „megtért testvérek” (*conversi*) nyugati épületszárnya felé eső kerengőszakasz épülhetett meg, az innen származó viszonylag kevés faragvány esetleg arra utal, hogy ennek kialakítása kevésbé volt díszes. A kerengőfolyosó (vagy ennek korai része) kezdetben boltozatlan volt (erre a fagerendákat tartó kőkonzolok töredékei utalnak), majd kőboltozattal fedték, az egyes keresztboltozattal épült boltszakaszok csomópontjaiban különféle motívumokkal díszített zárókövekkel. A boltozatot az ülőpadok tetejére állított, fejezettel ellátott kötegpillérekre támasztották. A pillérek közötti íveket a kološtorkert felé vörösmárvány ikeroszlop-párokkal tagolt hármas nyílások törték át, fölöttük egy-egy kerek ablakkal. Utólagos véséssel a faragványokat tokhoronnyal látták el, ami arra utal, hogy a késő középkorban ezeket a nyílásokat beüvegezték. A faragott részeket a folyosón is festéssel emelték ki. A kerengő északi folyosószakaszán az ásatások során viszonylag magas falmaradványok kerültek elő; az innen származó, egymással összefüggő faragványok olyan mennyiségben maradtak ránk, hogy a kiállítás keretében egy kerengőrészlet hiteles rekonstrukciójára is lehetőség nyílt (Benkő Elek tervei nyomán Osgyáni Vilmos és munkatársai készítették el).

A felszentelt szerzetesek számára kiépített keleti épületszárnyal átellenben, a nyugati oldalon – a ciszterci monostorok hagyományos alaprajzi beosztásának megfelelően – a segítő testvérek (*conversi*) épülete állt, melynek földszintjén 29 × 9,60 m belvilágú, két sorban öt-öt oszloppal alátámasztott, fafödémés termet alakítottak ki, ami tárolásra és benti munkára egyaránt alkalmas volt, fölötté, az emeleten a megtért testvérek hálója volt. A nagy földszinti terem keleti fala előtt húzódo keskeny folyosón jutottak a *conversus*-ok a templom számukra fenntartott távolabbi, nyugati térélfelére. Az épület déli oldalán pince volt (*cellarium*), délről nyíló, boltozott lejárattal.

A déli szárny hagyományosan a konyha és az ebédlők, tehát a szerzetesek és a megtért testvérek külön ebédlőjének a helye volt. A ciszterci monostorok szokásos berendezése szerint a szerzetesi ebédlőt (*refectorium*) a kútházzal szemben, a kerengő déli oldalának közepe táján kellene keresnünk, e részen azonban a pilisi ásatási alaprajz meglehetősen hiányos és zavaros, amennyiben a szerzetesek jelentős számának megfelelő méretű ebédlőt nem találjuk rajta, csupán egy korábbi, a ciszterci építkezésekkel elvágott pince maradványait jelöli, a feltehetően föléje épített későbbi létesítmény nyomait viszont nem. Ezek hiányában Gerevich László a kerengő délnyugati sarkánál, a *conversus* szárnytól délre eső helyiséget (12,20 × 6,40 m) vélte a szerzetesi ebédlőnek – a kérdés még további pontosításra vár.

5 A kerengő rekonstrukciója (Egyed Endre)





A kerengőrészlet rekonstrukciója
(Benkó Elek tervei nyomán
Osgyáni Vilmos).



A kerengőfolyosó felől nyitott, nyolcszögű, boltozott kútházban nagyméretű, reprezentatív csorgókút állt, vízvívás és kézmosás céljára. Váltakozva fehér keménymészkből és vörösmárványból összeállított felépítményét Takács Imre rekonstruálta.¹ A régészeti ásatások feltárták a hozzá tartozó vízvezeték is. Ez eredetileg kőlappal lefedett, andezitből faragott vályúkból állt, melybe ólomcsövet fektettek, és benne a közeli karsztforrás vizét a kútházhoz, illetve egy túlfolyó közbeiktatásával a keleti épületrészek, a kapusház, majd a patak felé vezették. Utóbb, a késő középkorban az időközben tönkrement ólomcsövet egymásba illeszthető kerámiaacsovekből álló vezetékre cserélték ki.

A 14. század során a templom belseje tovább gazdagodott. A hosszházban, a főhajónak a kereszthajó felőli első boltszakasza után monumentális méretű, virtuóz szerkezettel és gazdag faragott díszítéssel kivitelezett templomrekesztő (lettner) épült. Ez a főhajó és a mellékhajók terét egyaránt kettéosztó, öt csúcsíves nyílással tagolt, földszintjén három oltárral ellátott, emeletén karzatot tartó, figurális szobrászati díszítéssel ellátott építmény a hajó keleti, a szerzetesi stallumoknak fenntartott szakaszát választotta el a conversusok és világiak számára kijelölt távolabbi, nyugati hajótértől. A lettner felszereléséhez alacsony, szív alakú mustrával díszített kovácsoltvas rácsok is tartoztak, melyek a főhajót és a mellékhajót választották el, illetve az itt felállított oltárok terét zárták le. Az 1360-as évekre kel-

1 TAKÁCS, 1992; TAKÁCS, 2007.

tezett lettner elméleti rekonstrukcióját Takács Imre és munkatársai végezték el.² Megjegyzendő, hogy a szerzetesek és conversusok tartózkodási helyét elkülönítő ciszterci gyakorlat értelmében kórusrekesztőre már a 13. századi pilisi templomban is szükség volt, így a 14. századi lettner funkcionális értelemben csupán megújítása lehet a korábbi, minden bizonnyal szerényebb kivitelű szentélyrekesztőnek.

Nagy valószínűséggel a kórusrekesztő építésének idején a templomhajó és a kerengő padlóját figurális díszítésű padlótéglával burkolták, pontosabban újraburkolták, ugyanis a hajót már korábban, a 13. században is mintás téglapadló borította, melyből csak néhány darab maradt fenn, pl. sárkánnyal küzdő sisakos-pajzsos lovagnak pecsétlő segítségével az agyagba nyomott alakjával.³ A 14. században ezeket a padlókat reliefdíszes téglákkal fedték, melyek összesen kilenc motívum (négykaréjos keretbe foglalt ötágú csillag, jobbra forduló szarvas, balra, illetve jobbra néző sas, ugró és lépő oroszlán, fejét hátrafordító sárkány és lovon ülő szakállas solymász) felhasználásával. Ugyanezekkel a téglákkal a már korábban díszes téglaburkolatot kapott helyiségek (sekrestye, káptalanterem) aljzatát is kijavították. Feltűnő, hogy ez a 14. századi téglanyag – miként a tetőcserepek is – nagyon sok rontott, túléggett darabot tartalmaz, ami már az ásatások idején valamiféle helyi termelést sejtetett. Utóbb, a monostortól nyugatra, a mai falu felé nyúló

2 TAKÁCS, 2007;

3 RÉTHELYI, 2001.

művelt területen felszíni vizsgálataink egy középkori tégl- és cserépetető kemence helyét mutatták ki.⁷

A monostor fő épülettömbjét még az Árpád-korban fallal övezték, amely egy kb. 165 × 100 m-es, téglalap alakú területet vett körül. Ennek keleti oldalán várkapura emlékeztető, farkasveremmel ellátott bejárat nyílt, több helyiségből álló, kváderekből falazott, Árpád-kori eredetű kapuépítménnyel együtt.

E fallal kerített területen kívül, annak délnyugati sarka közelében nyújtott téglalap alaprajzú, faragott kőtömbökből rakott épület maradványa került elő (17 × 7,4 m), melyről már Gerevich László feltételezte, hogy egykor vendégház volt. Mellette egy másik, hatalmas pincével ellátott épület alapfala is előkerült, melynek jelentős kiterjedését az utóbbi évek geofizikai kutatása tisztázta. A nagyméretű, alappincézett, a helyszíni szórványleletek alapján igényes kivitelű épületegyüttesben egy királyi udvarház vagy más, reprezentatív világi épület maradványát sejtjük, amely a monostorral párhuzamosan, de értelemszerűen már a szerzetesek számára fenntartott clausurán kívül helyezkedett el.⁴

A középkor folyamán a monostor fallal övezett területe a kezdeti állapotokhoz képest jelentősen kiterjedt a a késő középkor folyamán. A fő épülettömbhöz, annak déli oldalán egy 65–80 × 140 méteres, fallal körülkerített területet kapcsoltak, mely magában foglalta az azelőtt szabadon álló egykori udvarház/vendégház épületeit is. Ez a térség a középkorban

4 BENKÓ, 2013; BENKÓ, 2015.



6 13–14. századi padlótégla sárkánnyal küzdő lovag alakjával a templomhajóból

gazdasági udvar volt, melyet vastagon elborított a műhelyépületből származó salak és fém-töredékekkel kevert szemét, a ciszterci monostorokra általában jellemző ipari tevékenység beszédes emlékei.

A legújabb radiokarbon mérések szerint a 13. század elejére már biztosan elkészült, a monostortól délnyugatra fekvő vízgyűjtő tó területét egy 60 × 155 méteres, téglalap alakú fallal szintén a monostor kerített épülettömbjéhez csatolták. A tavat a csapadékvíz mellett a hegyoldal forrásai (köztük a hajdanában jóval nagyobb vízhozammal működő Klastromkút) táplálták. A gátat zsilip törte át, melyen keresztül a tó felgyülemlett vizét nagyméretű vízikerekre lehetett bocsátani (gondosan falazott csatornáját a régészeti ásatások során sikerült feltárni), mely malmot, illetve fémfeldolgozó műhely fűjtató berendezését és hámoskalapácsát működtette. Az innen tovazúduló vizet nagyméretű, boltozott, föld alatti kőcsatornában a monostor latinájához vezették, melynek vízöblítését biztosította, majd a víz tovább folyt a monostor alatt kanyargó Dera (Kovácsi)-patakba.

A pilisi monostor utolsó nagy építkezése a 15. század végén kezdődött és a 16. század elejéig tartott. E munkálatok személyi és szervezeti alapját Mátyás király határozott fellépése teremtette meg, amivel az uralkodó 1478 előtt az elnéptelenedett magyarországi ciszterci rendházak újratelepítésére és helyreállítására kért segítséget a rend nagykáptalanjától. A Németországból 1480 után Magyarországra érkező nagyszámú ciszterci szerzetes közül került ki Pilis új apátja, Ros-

ner Jodok is. Az ezután kibontakozó, minden bizonnyal már az 1480-as évektől induló építkezések fő színhelye – az ide kapcsolható faragott kőtöredékek előkerülési helye alapján ítélve – a régi quadrum és a keleti kapu közötti rész volt. Ez a tágas terület részben már korábban is beépített volt, azonban összefüggő, több belső udvar köré tömörülő beépítésére csak a késő gótika idején került sor. Az itt feltárt, stílusuk és jellegzetes márga kőanyaguk alapján 1500 körülre keltezhető ajtó- és ablakkeret töredékek reprezentatív épületrészre, a nagy ciszterci monostoroknál a késő gótika korára rendszeresen kiépített apáti szárnyra utalnak. Ezt a funkciót sejtetik a felszínen gyűjthető fontos leletek (homokkő és vörösmárvány faragványok, padlótegglák, mázas tetőcserép töredékek) is. Egy márgából faragott apáti címer monogramját *A[bbas] S[tephanus]* formában lehet feloldani, ami azt jelenti, hogy az építkezések István pilisi apát (1497–1512) korában teljessé váltak ki.

A késő középkori leletek szerint második virágkorát élő pilisi monostor élete 1526 őszen hirtelen megszakadt. A mohácsi csatavesztés nyomán ősszel már Budáig előrenyomuló török csapatok 1526. szeptember 7-én felégették az apátságot, számos Buda környéki településsel és egyházi létesítménnyel együtt. Egy szerzetes a lángok között lelte halálát, a többiek Normann János apáttal Heiligenkreuzba menekültek, ahonnan soha többé nem térhettek vissza Pilisre.¹ A monostorhoz tartozó falvak egy ideig még nem

¹ BÉKEFI, 1891.

néptelenedtek el, a földeket megművelték és a szórványos pénzletek alapján a monostor melletti műhelyépületben 1526 után is foglalkoztak vasfeldolgozással. Az apátság területén állattartás és feldolgozás is folyt, a kerengőfolyosókat elborító szemétben rendszeres marhavágásra utaló végtagmaradványok kerültek elő, továbbá egy késő középkori súlykészlet is. Semmi nem utal arra, hogy a megsérült templomot és a clausurát helyreállították volna, és erre Buda török hódolttatása (1541. augusztus 29.) után már nem is nyílt többé lehetőség.

A romladozó monostor kőanyagát a törökök a 17. század elején módszeresen kitermelték és az esztergomi erődítési munkálatoknál használták fel. Ezzel magyarázható, hogy a pilisi templomhajó és a kerengő számos kőfaragványa Esztergomban került elő az elmúlt évtizedek folyamán, másodlagos beépítésben.² Sok faragvány ma is a törökkori falazatokban rejtőzik. Az állati erővel végzett kőszállításal függ össze, hogy a pilisi romok között feltűnően sok kora újkori patkó került elő.

A 18. századtól az újonnan települt Pilis-szentkereszt falu építkezései igényeltek nagyobb mennyiségű kőanyagot. A falak a 19. század végére gyakorlatilag teljesen eltűntek a föld felszínéről. Sajnos az 1967–1982 közötti ásatást sem követte romkonzerválás vagy helyreállítás, a balsorsú apátság napfényre került maradványainak pusztulása a Pilisi Parkerdő Zrt. minden gondoskodása ellenére így napjainkban is folytatódik.

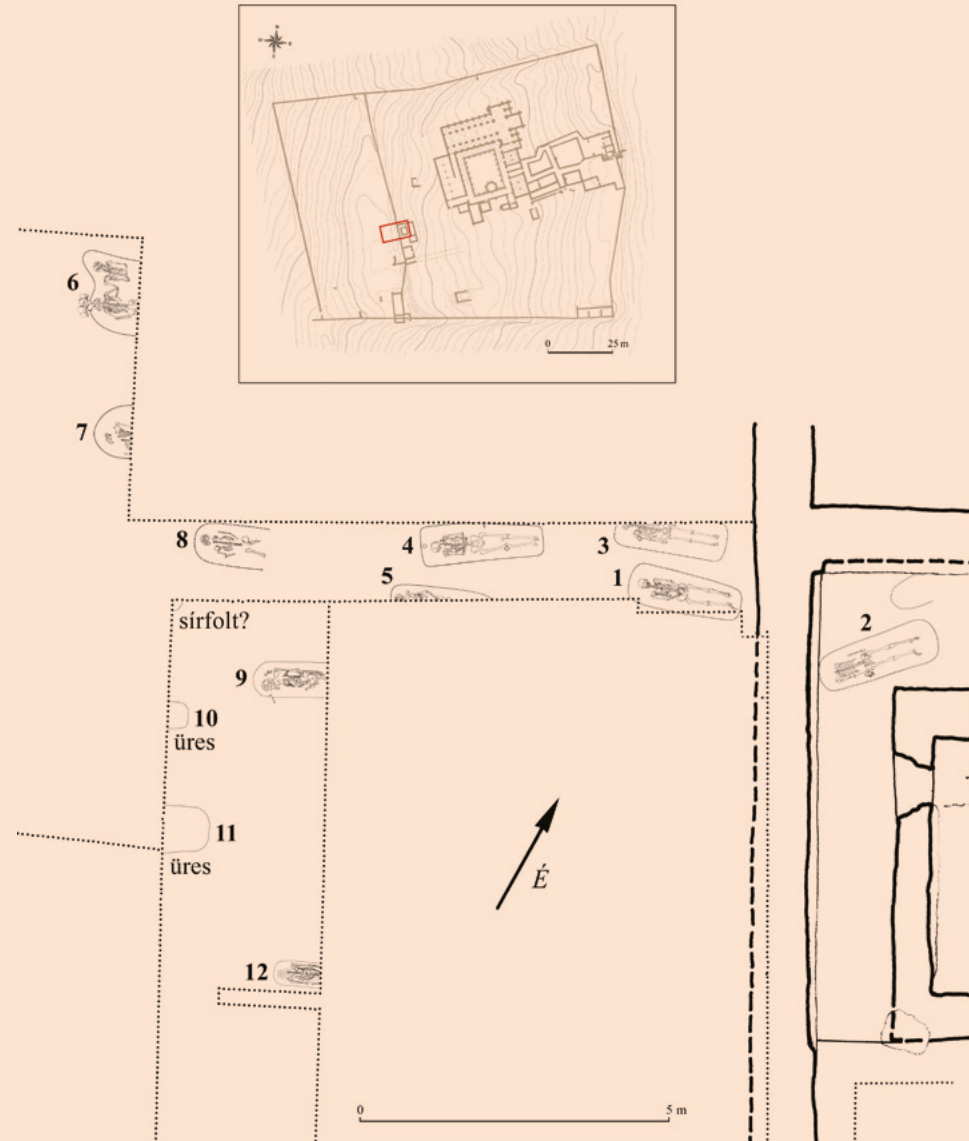
² Esztergom 2004; HAVASI, 2008.



7 14. századi padló részlet a hajóban, a feltárás idején

IRODALOM

- BÉKEFI, 1891. • BENKŐ, 2010; 2011a; 2011b; 2013; 2014a; 2014b; 2015. • Az Esztergomi Vármúzeum kótárának katalógusa. Szerk. Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Esztergom, 2004. [= Esztergom 2004.] • GEREVICH, 1983; 1984; 1985. • HAVASI, 2008. • HERVAY – BENKŐ – TAKÁCS, 2007. • HOLL, 2000. • LASZLOVSZKY, 2014; 2016. • LASZLOVSZKY József – MÉRAI Dóra – SZABÓ Beatrix – VARGHA Mária, 2014. • LÖVEL, 1992. • RÉTHELYI, 2001. • TAKÁCS, 1992; 1994a; 1994b; 2006; 2007; 2014; 2015.



1 Árpád-kori, a pilisi monostor alapításánál korábbi temető részlete a templomtól délnyugatra. Gerevich László ásatása, 1980. Egyed Endre felmérése

Benkő Elek

Temetkezések a középkori pilisi apátságban

A középkori ciszterci monostorok építészeti-történeti kutatása immár hosszú idő óta feltárta az apátságok térbeli és funkcionális tagolásának azokat a rendszeresen ismétlődő elemeit, amelyek ezeknek az épületeknek a beosztását jellegzetessé, egyben jól átláthatóvá tették. Hasonlóan egységes elveket tükröz a ciszterci monostorok temetkezési gyakorlata is, amennyiben a temetésekre felhasználható kološtori tereket az itt földbe helyezhető személyek körével együtt a nagykáptalani határozatok rögzítették.

Ami azonban a konkrét monostori gyakorlatot illeti, miként az egyes épületegyüttesek kialakítását is meghatározták a helyi igények, netán az építkezések menetében is meghatározó előzmények, ugyanúgy a temetkezések esetében is észlelhetünk bizonyos vagyalosságot, amit egyébként már a 12–13. századi, ide vonatkozó dokumentumok is tartalmaztak. Mindez alapvetően akkor jelent az értelmezés terén problémát (például a káptalanteremben feltárt, alább még részletesen tárgyalandó lovagalakos sírkő esetében), ha az esetenként önmagukban csak bizony-

talánul értelmezhető sír- és síremlék-maradványokat a régészeti környezet részletesebb elemzése nélkül, egyben túlságosan határozottan kívánunk bizonyos történeti forrásokkal egybevetni, netán konkrét személyekkel azonosítani.

Áttekintésünket a monostor fő terei szerint végezzük, az előzmények, a korai építésű kápolna (sekrestye), majd a templom belsőjének (ezen belül is a főoltár előtti, illetve körüli térség) vizsgálatával, folytatva a káptalanteremmel, majd a templomtól keletre létesített többrétegű temető felé bővítve a kört.

Az előzményeket alapvetően a monostor alapítása előtt itt állt világi épület (minden bizonnyal királyi udvarház) és templom körül feltárt Árpád-kori temetőrészletek képviselik. Egy korai, részben a 13. században kiásott vízgyűjtő tó medrével megbolygatott temető megmaradt részéből 1980-ban 12 sírt tártak fel. ¹ A korabeli járósínthez képest 60–80 cm mélyre ásott sírokban koporsó nyomát a feltárók egyetlen esetben sem észlelték. A szorosan test mellett fekvő karok és felhúzott vállak alapján lepelbe csavart

temetkezésekre gondoltak. Egyetlen sírban sem került elő érem, a kevés melléklet (bordázott S végű hajkarikák, töredékes bronz fülesgomb és vastű) a temető korát csak hozzávetőlegesen határozza meg. A feltárt területen egymásba vágó sírok nem kerültek elő, a temető használata így vélhetően csak rövidebb időszakot ölelt fel. Korát két sír radiokarbon vizsgálata segítségével határozhatjuk meg a 11–12. századra. E kis temető használata legkésőbb a ciszterci monostor alapításakor megszűnt.

A ciszterci rend kezdettől fogva nagy szigorral, a bencésekénél sokkal több kötöttséggel szabályozta kološtoraiban a temetkezés rendjét.

A szabályok alapvetően tiltották, hogy a monostor területén világi idegeneket temessenek el. A ciszterci nagykáptalan egyik, 1123/24 körüli rendelete szerint a monostorban semminémű külső személyt nem temethettek el, amit azonban már egy kevés későbbi, 1134 körüli statutum úgy módosított, hogy a kološtór jótevői (*amici*), továbbá ezek familiárisai is elnyerhessék a temetés jogát. Az 1157/63. évi statutum az alapítók mellett kivételt tett azokkal is, akik a monostorba igyekeztek és útközben meghaltak, és akiknek itteni eltemetésének megtagadását nagy botrány vagy nagy veszély követné.

A kološtór legértékesebb, kezdetben csak kevés kiváltságos számára fenntartott temetkezési helyei a templomban, a főoltár közelében, illetve a káptalanteremben voltak.

A ciszterci templomokban kezdetben teljességgel tilos volt a temetkezés, az alapítók, a királyok, királynék és püspökök kivételé-

vel. A gyakorlat azt mutatja, hogy a 13. században már a királyok és királynék közé értették magukat a hercegek és örgrófok, illetve ezek családtagjai is.

Nőket kezdetben nem temethettek a ciszterci monostorokban. A szigorú tiltás a 13. század elején már enyhült, amennyiben a monostorokban bizonyos esetekben nőket is el lehetett hantolni, de nem a templomban.

Ami Pilisen a legkorábbi templomi temetkezéseket illeti, emlékeztetünk rá, hogy az apátság egy korábbi templom mellett létesült úgy, hogy a legelső kološtórépület a későbbi kerengőt kelet felől határoló, kápolnát, káptalantermet és szerzetesi termet, az emeleten hálót magában foglaló téglalap alakú épület volt, amely így tartalmazta mindazon helyiségeket, amelyek egy ciszterci monostor alapításakor nélkülözhetetlenek voltak. Szempontunkból mošt az épület északi helyisége, a hajóból és egyenes záródású szentélyből álló, kezdetben templom-funkciót betöltő kápolna a legfontosabb, ugyanis az elmondottak nyomán joggal feltételezhetjük, hogy az itteni korai sírok jelentős személyek maradványait rejtik.

Márpedig a kápolna belsejének feltárása során, a hajó DK-i sarkában, a diadalív előtt egy andezit kváderekkel kifalozott, több halott megbolygatott maradványait tartalmazó sírgödört találtak. A gödörbe többször is temetkeztek, utoljára – szokatlan módon – egy fejfelé keletre sírba helyezték, 50 év körüli férfit temettek ide, mellékletek nélkül, akinek éppen maradt bal alkarját a mellkasra helyezték. A váz szegezett koporsóban feküdt, melléklete

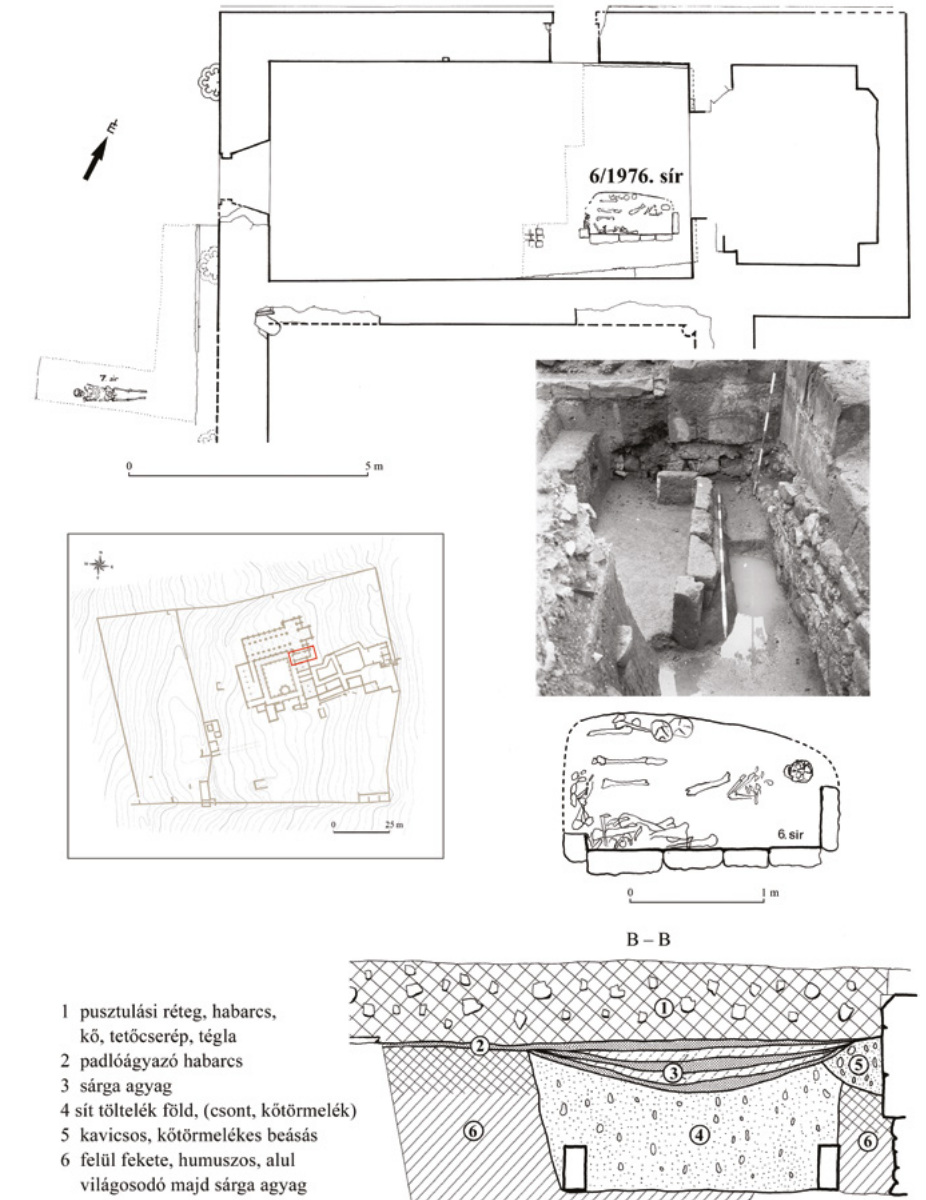
nem volt, azonban koponyáját „*hozzátapadó, ... kerek sötét nyom kereteli*”. A csontok radiokarbon mérése 1038–1214 közötti keltezésre eredményezett. Az a tény, hogy a bolygatott csontok között gyermek- és női maradványok is voltak, arra utal, hogy feltehetően a korai ciszterci monostor előkelő támogatóit kell keresnünk a halottakban. **2**

A 13. század első negyedében felépült az új pilisi templom, ezután a legelőkelőbb sírokra a templom főhajójának középtengelyében, a főoltár előtti térségben (*in medio ecclesiae*) számíthatunk. Az ide temetett férfiak a monostor életében fontos szerepet játszó személyek lehettek, akiknek kilétéről sajnos semmit sem tudunk.

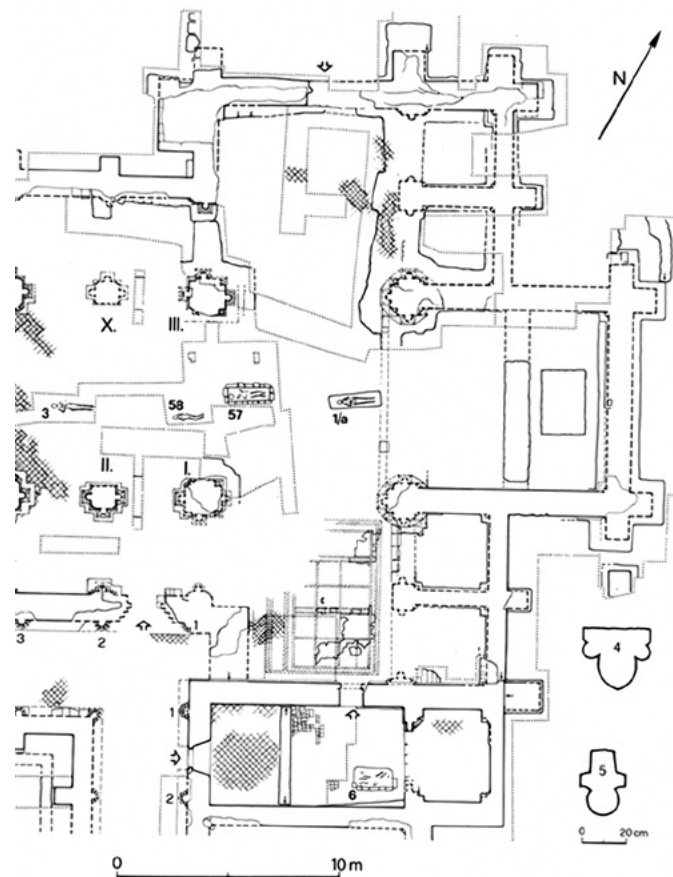
A négyezet térségének legjelentősebb, a szakirodalomban sokat idézett temetkezése a négyezet középtengelye vonalában feltárt, gondosan falazott sír (57/1981. sír) volt, amelyet a kutatás II. András király felesége, az 1213-ban meggyilkolt Gertrudis királyné temetkezési helyének tekintett, különös tekintettel azokra a faragott és színezett kötőredékekre, amelyek a sír környékén szétszóródva kerültek elő, és amelyekből egy királyi síremléket (tumbát) lehetett rekonstruálni. Az természetesen szilárd történelmi tény, hogy Gertrudis királynét a pilisi ciszterci monostor templomban temették el, és arra nézve is rendelkezünk forrással, hogy eredetileg II. András is ezt a templomot jelölte ki saját temetkezési helyéül.

Mindazonáltal a templom négyezetében feltárt falazott sírt nem tarthatjuk Gertrudis temetkezési helyének, amennyiben az utóbbi

2 Árpád-kori előkelő világi kökeretes sírja a kápolnában (utóbb sekrestye a templom deli oldalán). Gerevich László ásatása, 1976. Egyed Endre rajza, Sugár Lajos felvétele



3 Középkori temetkezések a pilisi kolostortemplom főhajójában, *in medio ecclesiae*. Gerevich László ásatása, 1971–1981. Egyed Endre rajza



évek vizsgálatai során egyértelművé vált, hogy abban egy 50–60 éves férfit temettek el, a radiokarbon vizsgálat szerint a 15. század első felében vagy közepén. Az is világossá vált, hogy amikor ezt az eredetileg sírkővel fedett temetkezést a török kor kezdetén kifosztották, a földdel korábban ki nem töltött sírűregbe a frissen leégett templom törmelékével együtt egy női csontváz apróra tört darabjai és a királyi tumba számos összetört darabja is bekerült. A sírban másodlagosan előkerült női csontmaradványok azonosítása Gertrudis-szal az eddigi vizsgálatok fényében nem irreális, amennyiben a váztöredékeknek a koponya hiányában csak hozzávetőlegesen meghatározható életkora (30–40 év) nem esik távol a királyné tényleges életkorától (1185–1213), a váz abszolút kora pedig a radiokarbon mérés szerint jól egybevághat az ismert halál dátummal (+1213). Hangsúlyozzuk, hogy a sérült és hiányos női maradványok másodlagos helyzetben kerültek elő, a királyné sírja véleményünk szerint nem a négyzetben, hanem a templomok legértékesebb temetkezési helyének számító szentélyben, a főoltár közelében lehetett.

Gertrudis szétrombolt tumbájának eredeti helyét természetesen csak egy szerencsés hitelesítő ásatás tisztázhatná. A szentély fontosságára – vélhetően a sír helyével is összefüggésben – az is utal, hogy a templom területén előkerült vörösmárvány padlólapok és más, hasonló reprezentatív anyagból készült faragványok a szentély környékén sűrűsödnek. A templomban az eddigi kutatások szerint máshol nem volt vörösmárvány padló,

így a szentélyrésznek ez a ritka és költséges részlete a királynéi síremléknek (és férjének) megfelelő, elegáns környezetet biztosított. A csak töredékeiben ránk maradt tumba – a káptalanteremben előkerült, lovagalakos vörösmárvány sírkővel együtt – a francia eredetű klasszikus gótika magyarországi térnyerésének kulcsfontosságú emléke. Felállítása nem Gertrudis halálának idejéhez köthető, hanem több mint egy évtizeddel később, az 1220-as évek második felében készült. Ezzel összhangban faragványai olyan mértékig az észak-francia katedrális szobrászat chartres-i és reims-i alkotásaihoz kapcsolódnak, hogy a művészettörténeti kutatás közvetlenül francia mesterekhez köti a pilisi síremléket. Csak találgathatjuk, hogy ez a késői keletkezés mennyiben függ össze Gertrudis leánya, Szent Erzsébet 1221. évi magyarországi látogatásával, majd testvérei, Béla és Kálmán hercegek nagykorúságával, akik vélhetően hangsúlyosabb emléket kívántak állítani meggyilkolt édesanyjuknak; azt is csak gyanítjuk, hogy a kivitelezésben érvényesülhettek II. András második feleségének, Courtenay Jolántának vélhetően a műpártolásban is megmutatkozó francia kapcsolatai.

A négyzet területén, illetve a főhajó középtengelyében feltárt késő középkori férfi temetkezésekben inkább előkelő egyházi személyek, akár egyes kiemelkedő pilisi apátok temetkezését látjuk. **3**

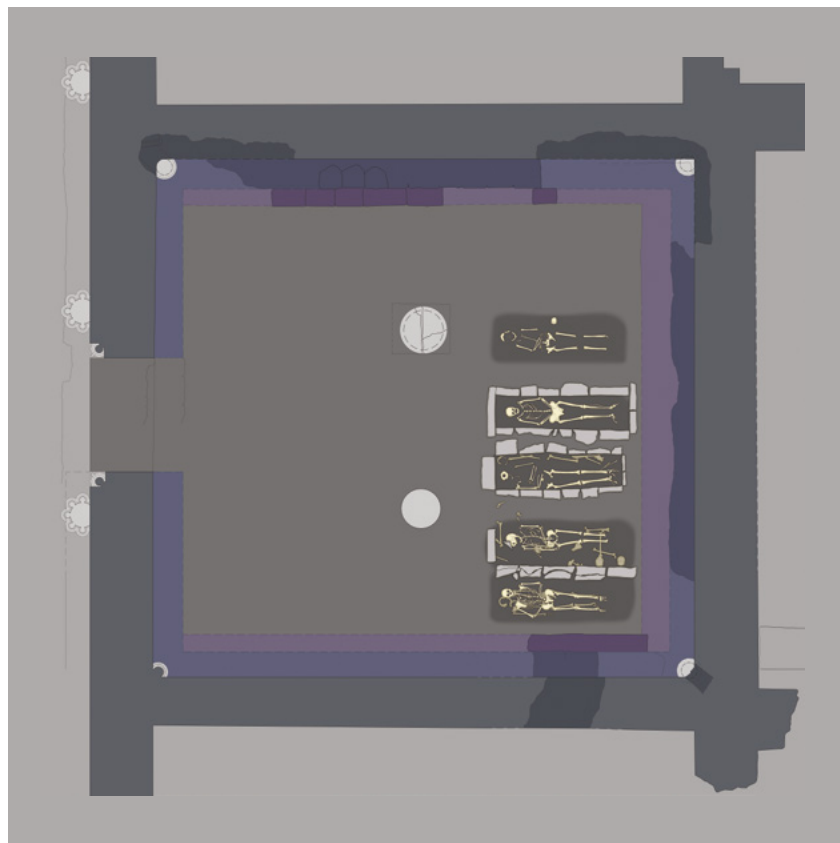
A reprezentációnak jól elkülöníthetően alacsonyabb szintjét jelentik a templom Ny-i térfelén feltárt késő középkori temetkezések,

amelyeket már nem a főhajóban, hanem az északi mellékhajóban létesítettek. Feltételezzük, hogy környékbeli világi előkelők temetkezéseiről lehet szó, akik a monostor számára jelentős adományt tettek, így végső nyugalhelyüket is itt nyerhették el.

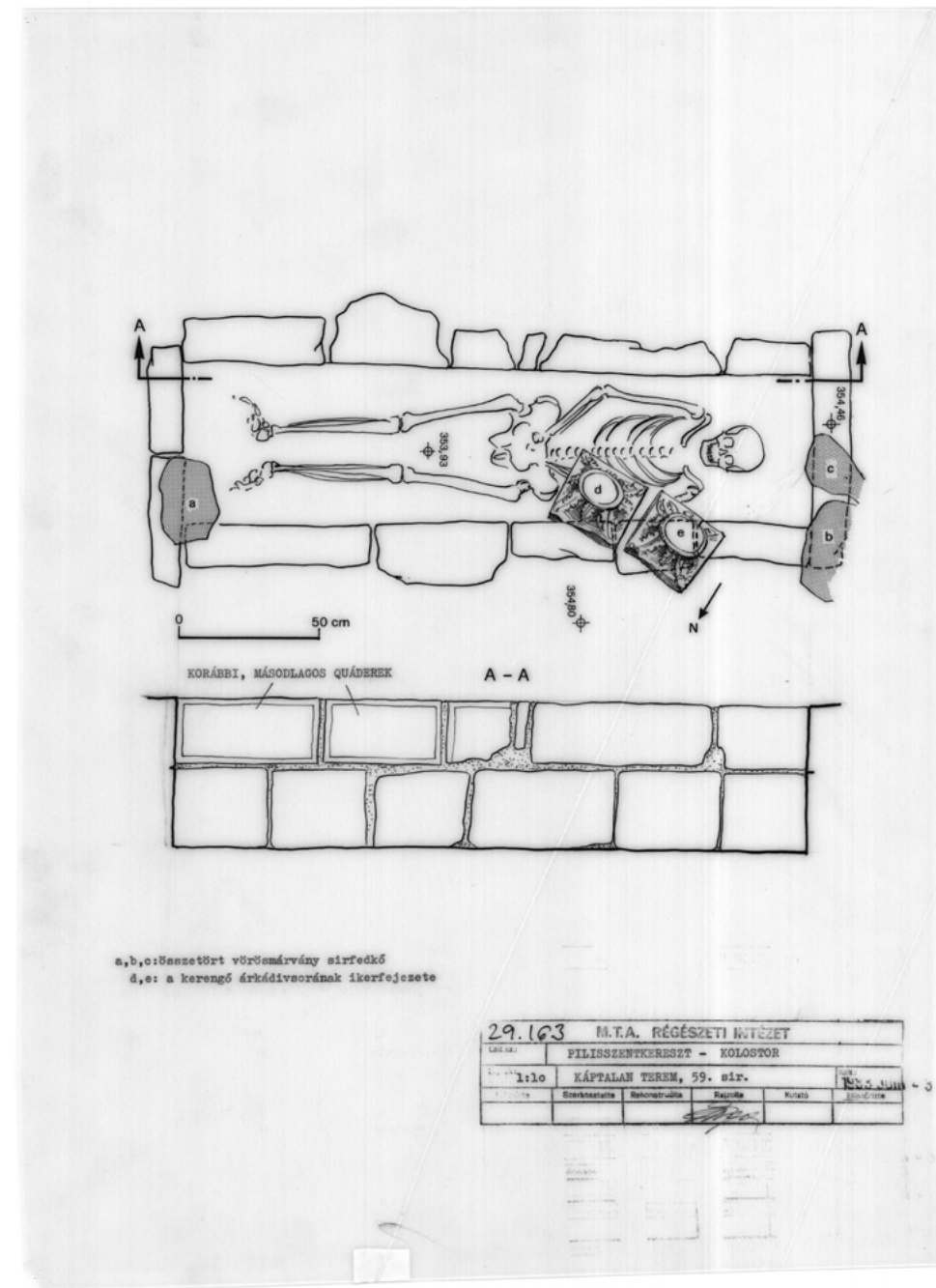
A templom belső tere mellett a káptalanterem volt a középkori monostorok másik kiemelt temetkezési helye. A ciszterciak általában az apátokat temették ide, akikről itt évente megemlékeztek. Az apátsírok rendszerint a káptalanterem keleti fala mentén sorakoztak, ott ahol az apát életében is székeltek. Az apáti sírok a káptalanteremben – ahol a monostor életének legfontosabb döntései elhangzanak – így összekapcsolják az élő és elhunyt apátok tekintélyét. A káptalantermet temetkezéshelyként a világiak is kedvelték, azonban az előkelő világi temetkezések száma jóval elmarad az előbbi kategóriához képest.

A káptalanterem középkori temetkezései a máshol is megszokott rendnek megfelelően, a káptalanterem keleti fala mentén szabályos sorba rendezve kerültek elő. **4.5** A sor észak felé megszakad, nem tudjuk, hogy ide már nem temetkeztek, vagy esetleg az ásatás során ezen a részen nem is hatoltak a középkori padlónál mélyebbre, így még feltáratlan sírok is lappanghatnak itt. A radiokarbon mérések szerint az itteni legkorábbi sírok a ciszterci alapításnál (1184) korábban, vagy azzal egy időben elhunyt maradványait rejtik. Nekik feltehetően az alapítás előkészítésében és megvalósításában lehetett fontos szerepük. Nem tudjuk, hogy egyháziak vagy világiak voltak, de az utóbbiak jelenléte is

4 Középkori temetkezések a káptalanteremben (Réti Zsolt rajza)



5 Az 59. sír rajza a káptalanteremben, sraffozva a másodlagosan felhasznált vörösmárvány sírkő töredékekkel. Középkori temetkezések a pilisi káptalanteremben. (Gerevich László ásatása, 1982. Egyed Endre rajza)



elképzelhető az itt előkerült, a 13. század első harmadából származó lovagi sírkő fényében, melyet külön fejezetben ismertetünk.

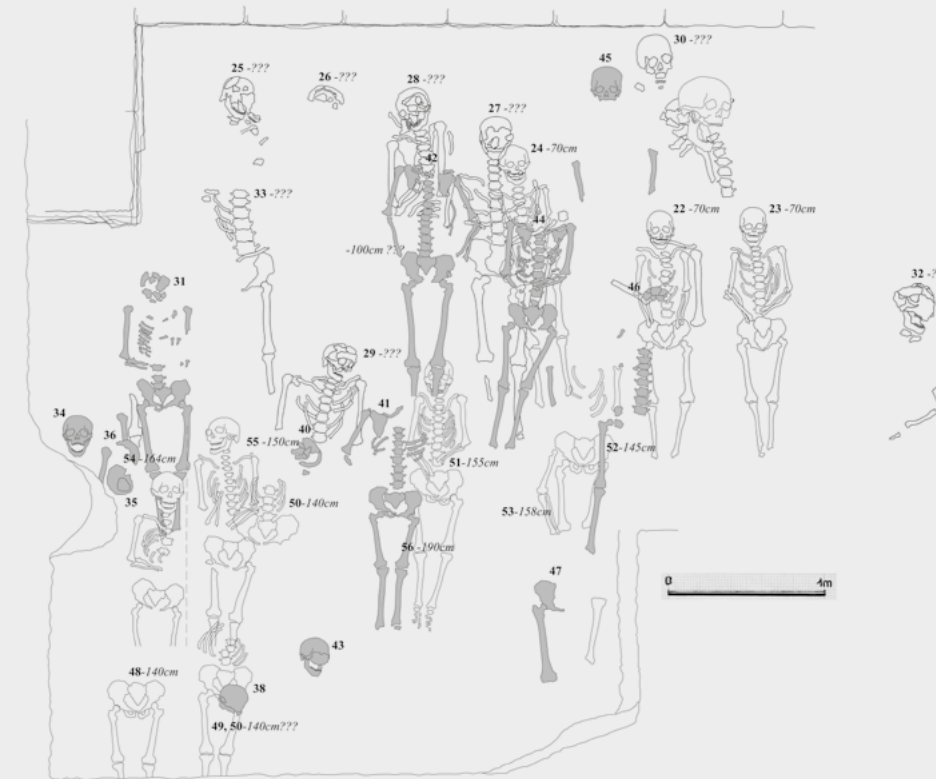
A káptalanteremben a 13-tól a 15/16. századig ritkán, de folyamatosan temetkeztek. A késő középkori, gyakran korábbi sírgödröket felhasználó temetkezések feltehetően apátok vagy perjelek földi maradványait rejtik.

A ciszterci monostorok lehetséges temetkezési helyei közül a legnépesebb, egyben a hierarchia legalján álló terület a templom körüli, jellemzően a szentélyrésztől keletre elterülő temető volt. Ide a 12. század végi statutumok szerint a segítő testvéreket (*conversi*) és a familiárisokat, köztük a bér munkásokat temették, továbbá mindazokat a vendégeket, akik a kolostorban haltak meg. Később a szigor enyhült, a 13. század elején már mindazokat eltemethették a kolostor temetőjében, akik elnyerték ehhez az illetékes plébános hozzájárulását. ⁵

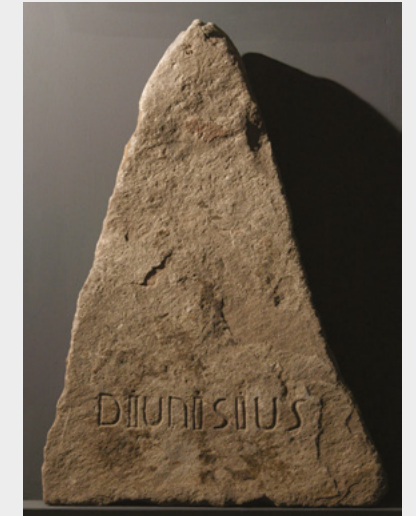
Ami a sírmellékleteket, pontosabban ezek hiányát illeti, tudnunk kell, hogy sokan a világiak közül szerzetesi öltözetben temetkeztek, márpedig ezen a 12–15. századi előírások szerint nem lehettek fémkapcsok és csatok, továbbá az övön, illetve a rajta függő késtokon sem lehetett arany-, ezüst-, vagy rézveret. Maguk a földsírok is egyszerűek voltak; amikor 1148-ban III. Jenő pápa felszentelte Cîteaux új temetőjét, a sírokat fakeresztekkel jelölték.

A templom körüli temető részletei Pilisszentkereszten is előkerültek. Ellentétben a templom kiemelkedő jelentőségű, központi részén, illetve a káptalanteremben feltárt temetkezésekkel, ahol csupa felnőtt férfi maradványa került elő, itt férfiak, nők és gyerekek sírjai vegyesen fordultak elő. Ezt úgy értelmezzük, hogy a monostorhoz kötődő, környékbeli családok nem saját plébániatemplomukba, hanem a plébánossal egyeztetve, egyben elnyerve az apátság engedélyét, a monostor területén, a templom körüli temetőben helyezték örök nyugalomba hozzátartozóikat. Feltételezzük, hogy ugyanide kerültek az elhunyt szerzetesek és a „megtért”, segítő testvérek (*conversi*), valamint az apátság napszámosai is. Díszes öltözetet vagy övet, pénz- vagy egyéb mellékletet az ásatás nem hozott napvilágra, néhány övcsat és koporsószeg kivételével.

Feltehetően sírkő volt az a háromszög alakú, durva kőlap (67 × 46 × 8 cm), amelynek egyik oldalára vegyesen használt antikva és unciális betűkkel a *Diunisius* nevet, talán egy elhalt szerzetes nevét írták. A pilisi kőfaragványok gyűjteményében szórványként talált kő pontos előkerülési helyéről nem maradt adat, így nem tudjuk, hogy a monostoron belül hol is állhatott eredetileg. ⁶



⁵ Pilis, ciszterci monostor, a templom körüli temető részlete. Gerevich László ásatása, 1977–1978. Ősi Sándor rajza



⁶ Kőlap, feltehetően sírkő DIUNISIUS névvel, 13. század, szórványlelet a pilisi monostor területéről. Benkő Elek felvétele

IRODALOM

- BENKŐ, 2008; 2014a; 2014b. • BENKŐ Elek, Burials in Medieval Cistercian Monasteries – A Case Study from the Cistercian Abbey at Pilis. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Betwen Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Ed. Ádám Bollók – Gergely Csiky – Tivadar Vida. Budapest, 2016. 717–739. • GEREVICH, 1985b. • HOLL, 2000. • Friedrich Oswald: In medio Ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde. *Frühmittelalterliche Studien* 3 (1969) 313–326. • Jens RÜFFER: *Orbis Cisterciensis. Zur Geschichte der monastischen ästhetischen Kultur im 12. Jahrhundert*. Berlin, 1999. • Matthias UNTERMANN: *Forma ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*. München, 2001.



1 Pilis, egykori ciszterci kolostor: töredékes vitézi sírkő (1220-as évek; Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény, [PR-IV. 22] 92.4.1-7M.) és rekonstrukciója (Benkő Elek).

Bárány Attila – Benkő Elek

A pilisi lovagi sír a káptalanteremben

Pilisszentkereszten 1982-ben, az itteni ásátások utolsó évében került sor a káptalanterem középkori temetkezéseinek a feltárására. A melléklet nélkül, de kőkvaderekből falazott sírgödrökben fekvő halottak kilétét nem ismerjük, korukat radiokarbon méréssel határoztuk meg. Ezek szerint a legkorábbi temetkezések a ciszterci alapításnál (1184) korábban, vagy azzal egy időben történtek, így az előkelő elhunytaknak minden bizonnyal az alapítás előkészítésében és megvalósításában lehetett fontos szerepük. Nem tudjuk, hogy egyháziak vagy világiak voltak, de az utóbbiak jelenléte is elképzelhető annak fényében, hogy a feltárások során egy, a 13. század első harmadára keltezhető, az erősen hiányos felirat szerint *comes* rangú, fegyveres, lánccingés, ismeretlen vitéz vörösmárvány sírkövének összeálló darabjai is előkerültek. A sírkő

kisebb töredékei a káptalanterem környékén szóródtak szét, nagyobb mennyiségben azonban a káptalanterem középtengelyében kialakított, kváderkövekből falazott 59. sír betöltésében kerültek elő.

A lelet értelmezését nehezíti, hogy a kérdéses sírban nem 13. századi halottat, hanem a 15. század második felében, vagy a 16. század elején élt felnőtt férfi bolygatatlan vázát találtak, aki esetleg a monostor egyik utolsó apátja, talán éppen az apátság bővítéséért, újjáépítéséért sokat tevő István apát (1497–1512) lehetett. Kronológiai szempontból jelentős mozzanat, hogy a sírgödört övező falazatok felső, gondosan kialakított, egykor kőlappal fedett síkjára a káptalanterem többször megújított, késő középkori téglapadlója alatt mintegy 40 cm mélyen, tehát egy kőlap vastagságánál jóval nagyobb mélységben húzódik. Ez azt jelenti,

hogy maga a sírgödör vélhetően a többször kiegészített és javított késő középkori téglapadló lerakásánál korábban, feltehetően még a 13. század során létesült, és a 15–16. századi férfi földi maradványai csak a sír megbolygatása és egy második temetés során kerültek bele. Az ásatási felvételeken jól látszik, hogy az 59. sírt eredetileg kőlap fedte, amelyet minden bizonnyal a törökkori épületfosztogatás és bontás idején mozdítottak el a helyéről. Ezt a követ annak idején már nem lehetett közvetlenül ráhelyezni a falazott sír kő peremére (ekkor a kőlap túl mélyre került volna), hanem a falazat koronáját meg kellett magasztítani. Az ásatási dokumentáció alapján úgy tűnik, hogy ehhez a művelethez használták fel az összetört 13. századi sírkő több darabját is.

A számos töredékből összeillesztett vörösmárvány síremlékrészlet az eredeti kőlap felületének kb. 15–20%-át teszi ki. A sírlap simára csiszolt, a padló síkjából alig kiemelkedő mezejét kitöltő vésett lovalak rekonstrukcióját az eddigi kutatás már elvégezte (Takács, 1994c), azon csak kis mértékben kellett módosítanunk. E javítások a láncza kisebb részletét, a pajzs felfüggesztését a fegyverövre és a fegyverkabát feltételezhető hosszát érintették; feltételezhető, hogy az enyhén trapéz alakú sírkő a korábbi rekonstrukciónál valamivel hosszabb lehetett és a lovak lábai esetleg oroslán vagy vadászkutya figuráján nyugodhattak; a sírkő aljából sajnos nem maradt ránk egyetlen töredék sem. Korábban észre nem vett betűtöredékek és metrikai megfontolások alapján kismértékben sikerült az erősen hiányos feliratot is kiegészíteni (Benkő, 2008). 1

A szoros francia stíluskapcsolatokról árulkodó (Lövei, 2009.), kiemelkedő mesterségbeli tudással kivitelezett sírkőtöredék stílusa összefügg a 13. század első felében Magyarországon is járt francia utazó (építész?, kiváló rajztudással rendelkező, építészeti kérdésekben is jártas egyházi vagy világi személy?), Villard de Honnecourt fenmaradt vázlatfüzetének számos részletével, ezért felmerült, hogy a mű egésze, vagy inkább a sírkő előrajza esetleg éppen az ő kezenyomát őrzi, az 1220–1230 közötti évtizedből (Gerevich, 1971; Gerevich, 1985. 141; Marosi, 1993; Takács, 1988.; Várady, 2004.; Takács, 2006). Ilyen árulkodó részlet lehet Villard vázlatkönyvének lovalakja – melyben önmagát örökíti meg, s el is mondja, hogy „Magyarországon volt” (de honnecor[t] / cil qui fut en / hongrie) –, ahol a sodronyvértezet és a fegyverköpeny rajza hasonlóságot mutat a lovagi síréval, mindkét esetben a Muldenfaltenstil éles, V-alakú ruharedőivel (Barnes, 1982.; Vö. Rostás Tibor szerint ez egy utólagos felirat a kéziratban, nem Villard sajátkezű bejegyzése: Rostás, 2014.). A felfegyverzett lovak képe rokonítható a 13. századi eleji észak-francia síremlék-művészetrel, továbbá a chartres-i székesegyház déli előcsarnokának lovagszentjeivel vagy az északi kereszthajó kapuzat szobraival (1230 körül, Takács, 2006). A pilisi sírkő rajza annyiban egyedülálló, hogy egyszerre tart kivont kardot, valamint lándzsát és pajzsot, ami a sírkőleleteken máshol így együtt nem fordul elő. Ugyanezt az időszakot és a klasszikus gótikus szobrászat ugyanazon stílusfokát képviselik Gertrudis királyné pilisi síremlékének feltárt töredékei is. 2



2 Villard de Honnecourt:
Album de dessins et croquis.
BnF Français, 19093 fol 2.r.

Gerevich László már feltárásakor felismerte az emlék rendkívüli művészettörténeti jelentőségét, és nevéhez fűződik a 13. század második negyedére datált sírkő első rekonstrukciós kísérlete is. Gerevich nem próbálta azonosítani a lovagot, annyit közölt, hogy kiemelkedő vitézségű, magas állású katonát takart a sírkő. Véleménye szerint a rend vagy az építkezés nagy adományozóját, vagy a királyi ház rokonát temethették a káptalanterem közepére. Az 1990-es években Takács Imre foglalkozott a sírkővel, megfigyelései nyomán új, hitelesebb rekonstrukciós rajzot készített, amelybe további töredékeket sikerült beillesztenie, többek között egy, még a török korban a pilisi monostorból Esztergomba szállított darabot, a lovag fejrészét, és a felirat olvasatára is új javaslatot tett. Ugyanekkor kísérlet történt az előkelő halott azonosítására, akit – feltételezve, hogy a pajzson látható töredékes íves vonal a Courtenay család három korongot („pogácsák”, *tourteaux*) ábrázoló címerévé egészíthető ki – II. András második feleségének, Yolande de Courtenaynek egyik fivérével, a bizánci latin császárnak választott, majd elűzött és a Peloponnész-szi-félszigeten elhunyt Robert de Courtenay-vel (†1228) próbált azonosítani. Ez utóbbi, kezdetben csak óvatosan megfogalmazott hipotézis később egyre valószínűbb lehetőségként jelent meg a publikációkban. Realitását Benkő Elek a kološtorok temetési gyakorlata irányából vonta kétségbe, amihez a közelmúltban Bárány Attila történészi ellenérvei csatlakoztak.

Elvben az azonosítás mellett szólhat, hogy Róbert 1220–21-ben hosszabban időzött a magyar királynál, ezzel ellentétben a nyugati kutatás forrásokkal (pl. Baudouin d’Avesnes, Ernoul, Éracles, több görög kortárs krónika, pl. Ephraïm) megalapozva úgy látja, Róbert 1228-ban egy belvillongás miatt elmenekült ugyan Konstantinápolyból, s a Szent-széknél kereste igazát, de visszatérve a Peloponnészoszon halt meg. Semmi nem látszik igazolni, hogy innen eltávozott volna, hanem megbetegedett, és itt halt meg. Az egyedi forrás, amelyre a fenti feltevést alapozni lehetne, Georgiosz Akropolitész, aki csak annyit mond, hogy „Európában halt meg” – ez viszont egy konstantinápolyi görög számára a „latin föld”-ön fekvő Peloponnészoszt is jelenthette. A császár Geoffroi de Villehardouin achaiai herceg udvarában keresett támogatást, ahol húga, Agnès de Courtenay élt. A Latin Császárság szakavatott kutatói sem tudnak arról, hogy Róbert máshol halt volna meg, vagy máshol lenne eltemetve. A magyar hipotézis érdekes módon a nyugati szakirodalomban fel sem merült. A császár nyughelyéről a történetírásban nincs is vita, a kutatók úgy vélik, Moreában érte a halál, s a konstantinápolyi belviszonyok miatt hazaszállítani nemigen lehetett, így Achaiában, egy a Villehardouinekhez közelálló monostorban temették el, vagy egy olyan egyházi épületben, amelyet húga a fivére emlékére építtetett.

Könnyű belátni, hogy ha az imperátort nem görög földön temették volna el, s ha holttestét több ezer kilométer távolságból a Balkánon át szállították volna heteken keresztül, az olyan súlyú információ lett volna, amit egy magára valamit is adó krónikás, például a jól értesült Trois-Fontaines-i Albericus minden bizonnyal megemlégett volna. Ennek feltehetően lenne nyoma, ha a gyér magyar okleveles anyagban nem is, a szentszéki iratokban minden bizonnyal. Azt egyébként eddig senki sem vetette fel, *miért* is hozták volna a császárt ilyen távolságba Moreáról. Ennek komoly indokát a magyar kutatás eddig nem tudta felmutatni.

A fenti azonosításnak ellentmond a sírkő töredékes felirata és címerábrázolása is. A hiányos felirat a „lovagot” *comes*-nek nevezi.¹ A *comes* címzés valószínűtlennek tűnik, ha a konstantinápolyi császárról lett volna szó, hiszen feltehetően császári címét közölte volna a feliraton. Mi több, ha a Courtenay-családhoz kötjük a lovagot, az Árpád-házi uralkodó királynéjához való kötődést hangsúlyozandó akár szerepelhetett is volna a sír-

kövön az auxerre-i, nevers-i és namuri grófságokra való utalás. Igaz, itt a *comes* [COMITVM] után nem áll helymegjelölés, azaz véleményünk szerint általános értelemben használták, semmint valamely francia grófságo(ka)t jelölendő. Ha Róbert császár lenne itt eltemetve, s a *comes* címzés feltehetően apja, II. Courtenay Péter által viselt grófi címekre kellett volna, hogy utaljon (Auxerre, Nevers és Tonnerre grófja – *comes Autissidorensis, Nivernensis, Tornodorensis*). Más kérdés, hogy Róbert nem, csupán apja viselte e grófi címet, melyeket házassága útján szerzett. Álláspontunk szerint a „PRECIVM COMITVM” felirat itt általános érvényű, arra vonatkozhat, hogy a lovag a grófok legkiválóbbika, a legjobbak közül való.

A Courtenay-azonosítás alapvetően arra épít, hogy a lovag bal kezében tartott pajzs sarkán megmaradt címertöredéken látható, bevéssett, íves vonal a Courtenay-címer egyik „pogácsájának” részlete. Az arany alapon vörös pogácsák egyértelműen a Courtenay család ágaihoz köthetők Európában, mégis

1 Olvasata Kubinyi András alapján:
 „... TEGIT/V[I]ROS A[RM]ORV(M) ... [D]EC(VS)
 P(RE)CI(V)M CO(M)ITV(M) FV(IT) H(OC)
 ALLIORV(M)”. GEREVICH, 1985. 141. Más olvasatok:
 Takács, 1994. 256–257.; TAKÁCS, 2006. 14.; VÁRADY,
 1999. 75., VÁRADY, 2000. 11–12., VÁRADY, 2002.
 148. A legújabb, s általunk mérvadónak tekintett:
 BENKŐ, 2006. 477.:
 1. VT ROSA FLORVM [...D]ECVS PRECIVM
 COMITVM FVIT HIC ALIORVM QUI EXT[RA?...]
 2.
 3.
 4. [...QUEM LAPIS IST]E TEGIT.



3 Courtenay Fülöp címzetes latin császár (1273–83) pecsétje, 1280. Köriratának alsó része: ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ ΡΟΜΕΟ[Ν]. Archives nationales, Paris, Collection de moulages de sceaux, Collection Lorraine, Mélanges Colbert, carton 904 Bis.



4 A család másik ágából származó Pierre de Courtenay, Conches, Mehun, Selles és Château-Renard ura (†1250), a chartres-i székesegyház donátora, a 18. században elpusztult északi üvegablakon, François-Roger de Gaignières 17. századi rajza, BnF, Département des Estampes et de la photographie, Costumes Oa9. fol. 85–86. (Bouchot, 1891. t. 1. 14–15. n. 99–100.)

fellelhető egy-egy, kis körökből álló korabeli címerábra máshol is.¹ Ha valóban a császárt temették volna el Pilisen, azt miért nem jelölték jól látható módon a sírkövön? A konstantinápolyi latin császári cím a korabeli keresztény Európában igen nagy szimbolikus tekintéllyel bírt. Még a Courtenay-család későbbi leszármazottai, akik címzetes császárok voltak, és Franciaországból vagy Nápolyból merengtek nosztalgiával elvesztett birodalmuk sorsán, tudatosan és szisztematikusan használták a konstantinápolyi császári címet, pecsétjeiken a címet, pecsétfelirataikon pedig az *imperator Romaniae* vagy *Constantinopolitanae* címet. 3

A dinasztiából származó latin császárok ráadásul nem is a pogácsás jelvényt használták. Címerük heraldikai elemei – egyenlő szárú latin kereszttel négyelt mezőkbe körbe (*besant*) helyezett kis kereszt körül öt kisebb kereszt – a Konstantinápolyi Császárság hatalmi szimbolikáját őrizték meg, s a család, Courtenay-jegyeket nem. A latin császárok nem vágták meg címerpajzsukat családi címereikkel, hanem az öt keresztet császári pecsétet használták. Ha tehát Róbert császárt rejtette volna a pilisi sír, heraldikai jegyeiben is a latin imperium jellegzetességeit kellett volna követnie – a sírkövön is: a pajzson a pogácsa körívének töredéke felett lennie kellene egy kis keresztnek is. Érvelésünket sajnos nehezíti, hogy nem maradt

1 Pl. egy 1280 körüli norvégiai, trondheimi lovagi sír. BENKŐ, 2006. 479–480.; 6. tábla, 10. kép.

fenn sem Courtenay Róbert, sem Péter császári pecsétje, csupán II. Péter nevers-i grófi pecsétje, az pedig jóval azelőtt vésetett, hogy császárrá emelték volna. Az egyetlen általunk ismert Courtenay Róbert-pecsét azelőtt készült, hogy császárrá választották volna, s azon tulajdonosa apja grófságait nem viseli, csupán családnévét (DE CVRTINIACO: Démorest, 2006. 7.).

Mindezen túlmenően az 1228 körüli magyar diplomácia orientációjába sem illett volna bele, hogy Róbert császárt ide hozzák s temessék el. Az 1220-as évek végén a magyar diplomácia valójában eltávolodott a latin császár szövetségétől, legfőképpen azért, mert Róbert nem volt képes egy olyan meghatározó, markáns külpolitikát vinni, ami az Árpádoknak vonzó lehetett volna. Gyengekező, az uralkodás művészetéhez nem értő, abban járatlan, faragatlan jellemű, léha életet élő uralkodó lett, amit kiválóan jellemez Trois-Fontaines-i Albericus: „*quasi rudis et idiota*”.² Róbert politikája egyértelmű kudarc volt, nem véletlenül tört ki ellene elégedetlenségi mozgalom a latin bárók között, s nem véletlenül kellett elmenekülnie. Csatákat vesztett a nikaiaiakkal szemben, 1227-re pedig a bolgárok és az epeirosziak Konstantinápoly falai előtt álltak. Ésszerű az lett volna, hogy Magyarország a Latin Császárság mérvadó köreivel – az 1227–1228 óta már a Róbert helyébe öccsét, Balduint felléptetni kívánó ellenzékkel – tartson fenn szoros kapcsolata-

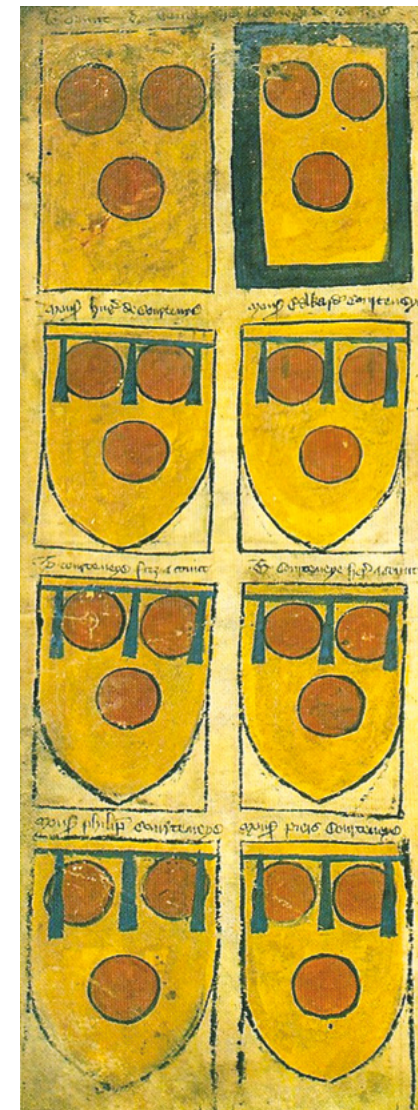
2 „*Latini perdidierunt multa cum ille [Robertus] esset quasi rudis et idiota*”: Alberici Monachi Trium Fontium *Chronicon*, 910.

tot. 1228 után ez a „*kormány*” került hatalomra, s II. András érdeke az volt, hogy ezzel a politikai erővel lépjen szorosabb viszonyra, ebbe pedig nem illett volna bele a gyűlölt és elűzött Róbert holttestének Magyarországra hozatala. Jolánta királyné egyébként 1233-ig élt, így akár beleszólása is lehetett volna Róbert magyarországi nyugalomra helyezésébe, de ezt nem tartjuk valószínűnek. 4, 5, 6

Egy további tényező alapján még kevésbé valószínű, hogy a lovagi sír Róbert császárt rejti. Courtenay Jolánta királyné és hitvese, II. András is tudatosan a III. Béla által alapított egresi ciszterci apátságba temetkezett 1233-ban és 1235-ben – a pilisi ciszterek heves tiltakozása ellenére. Ha tehát volt olyan hely az országban, ahol egy, a Courtenay-királynéval rokonságban álló személyt eltemethettek volna, az az András és felesége utolsó éveiben kitüntetett szerepet játszó Egres lett volna, nem pedig Pilis.

Nem tartjuk valószínűnek mindezek után, hogy az imperátor holttestét a Magyar Királyságba hozták volna a Peloponnészoszról, óriási távolságra, ráadásul éppen a pilisi monostorba. Az itteni „lovagi” sírkő meggyőződésünk szerint nem a császár sírját fedte (Benkő, 2008.; Bárány, 2013.).

Elvben mindazonáltal lehetséges, hogy a titokzatos pilisi lovas mégis egyszerre legyen „Courtenay”, és az Árpádokkal is rokon. Létezhet egy hipotetikus megoldás, mely szerint Courtenay ugyan, mégsem Róbert császárt rejti. Feltérképezve



5 A Courtenay-család angliai ágának címerei, William Jenyns' *Ordinary*, 138 k., London, Society of Antiquaries, MS 664/9 roll 26. fol. 25v.



6 Jean II Courtenay-Champignelles (+1480), festmény, 15. század vége, Saint Loup-templom, Bléneau

a korban élő Courtenay-családtagokat, arra következtetésre jutottunk, hogy a familia egyetlen kortárs tagjáról nem tudjuk, hol van eltemetve. Egy *másik* Robert de Courtenay, Châteaurenard, Chantecoq és Champignelles-en-Puisaye bárója 1239-ben halt meg, talán a Szentföldön, vagy a visszaúton valahol. Ha valóban Courtenay-t jelöl a töredékes címer, ez egyedül rá vonatkoztható. A család összes többi, szóba jöhető tagjáról tudjuk, hol nyugszik. Ez a Róbert IX. Lajos főpohárnokaként kapcsolatban állhatott konstantinápolyi rokonaival, akár *unokahúgával*, Jolánta királynéval is. Megillette az a kegy, hogy a „rokon” IV. Béla – aki 1238 óta újabb kapcsolatokat ápolt a latin császársággal – befogadja a hazafelé tartó sebesültet, majd illően eltemesse. Előmozdíthatta ezt fia, Jean de Courtenay, később Reims érseke. Mivel azonban ez az esemény egyértelműen későbbi a sírkő művészettörténeti szempontú keltezésénél, ami kizárja IV. Béla korát, valószínű, hogy a kő más, számunkra egyelőre ismeretlen főúri személy sírját fedte.

Ha nem is valószínű, hogy a pilisi sírlap Champignelles bárójának földi maradványai fedte, a Courtenay-k magyarországi vonatkozásait Robert de Courtenay személye tovább bővíti. A chartres-i székesegyház mára már fenn nem maradt, a pilisi sírkővel párhuzamba állítható és hasonló időszakra datálható szobrai – a szentélyrekesztőn – Courtenay-patrónusokat ábrázolnak, éppen Róbert császár nagybátyját, Robert de

Courtenay-Champignelles-t és Philippe de Courtenay-t, Róbert császár bátyját, Namur grófját. Mi több, Robert de Champignelles fia, Jean de Courtenay (†1270) éppen chartres-i kanonok volt, aki utóbb majdan előlépett reimsi érsekké. Champignelles ura nagy patrónusa és donátora volt Chartres-nak. Mi több, ez arra enged következtetni, hogy Szent Lajos udvarának két befolyásos alakja, a reimsi érsek és Robert de Courtenay-Champignelles főpohárnokmester, majd *miles Christi* a magyar udvarral kapcsolatban állhatott. Jean de Courtenay rendelkezhetett akkora befolyással, hogy a *negotium Crucis* során elhalt atyját, ha nem is hozathatta haza, Magyarországon temettethette el. Champignelles urán kívül a családból egyedül a Chartres-ban ábrázolt Philippe volt keresztes: Namur grófja az albigensek elleni harcban esett el.

Van jelentősége annak, hogy II. Andrászt a Szentföldre pilisi ciszterciek is elkísérték – akik kapcsolatban állhattak a Konstantinápolyban élő Courtenay rokonsággal – és a kolostor is szerepet játszhatott Róbert fogadásában. Igaz az is, ha egy Courtenay *miles Christi* a Szentföldről visszatérve egy ciszterci kolostorban kívánt nyugodni, a legközelebbi Magyarországon volt.

Visszakanyarodva a pilisi sírkő lovagjához, ez az ismeretlen férfi, mint általában a káptalanteremben eltemetett világiak, nem előkelő idegen lehetett, esetleg a királyi család távoli rokona, hanem a kolostorok világi alapítói

és jótevői közé tartozhatott. Példaként idézzük a heiligenkreuzi kolostor káptalantervét, ahol az alapító Babenberg hercegek és hozzátartozóik nyugszanak. A kolostoralapító V. Lipót herceg halálának évfordulóját már 1200 előtt számon tartották a heiligenkreuzi kolostorban, 1251-ben a heiligenkreuzi apát kérést terjesztett a ciszterci nagykáptalan elé, hogy engedélyezzék az alapítók évfordulójának megtartását. Ezzel kapcsolatban elgondolkoztató, hogy a 13. század első harmadában befejezett káptalanteremben több, még a 12. században elhunyt, és eredetileg Klosterneuburgban eltemetett Babenberg-családtag is nyugszik, ami felveti, hogy a temetkezések ma ismert rendjét csak a 13. század derekán alakították ki, amikor az alapítókról történő hangsúlyos megemlékezés igénye is felmerült. Ez Pilis esetében annak lehetőségét is megengedi, hogy a 13. század húszas éveiben faragott sírkő esetleg egy sok évvel korábban elhunyt személy földi maradványait fedte.

Mindez azt a véleményt erősíti, hogy a pilisi káptalanterem közepén eltemetett halott (kinek falazott sírjába a késő középkorban mást temettek) a kolostor alapításával, kiépítésével vagy megadományozásával összefüggésben alapítói érdemeket szerzett világi előkelő volt, kinek nevét és származását pillanatnyilag nem ismerjük. Aligha lehetett királyi személy, hiszen sírját és sírkövét a Gertrudis tumbáját gondosan őrző apátságban a 15. században nem sajnálták felszámolni.

FORRÁSOK

Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad anno 1786. I–VIII. Éd. J. M. Canivez. Louvain, 1933–1941. • *Dandolo Chronica brevis*. • *Inventaire des dessins exécutés pour Roger de Gaignières et conservés aux départements des estampes et des manuscrits*, par Henri Bouchot, Paris, 1891. t. 1. • *Crusaders as conquerors: the Chronicle of Morea*. Ed. Harold E. Lurier, New York, 1964. • *The Chronicle of Morea [To Chronikon Tou Moreōs]: A History in Political Verse*. Ed. John Schmitt, London, 1904. • [Ephraim/Ephraemius] *Imperatores*. [Ephraemi Monachi Imperatorum et Patriarcharum recensio interprete A. Maio. [Ephraemius ex recognitate Immanuelis Bekkeri] (CSHB 21) Hrsg. B. G. Nieburh, Bonnæ 1840. •

IRODALOM

BÁRÁNY, 2013. • BENKŐ, 2008. • DÉMOREST, 2006. • GARDNER, 1912. • GEREVICH László: Villard de Honnecourt Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* 20 (1971) 81–105. • GEREVICH, László: Grabmal der Gertrud von Andechs-Meranien in Pilis. In: *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze. Dokumentation. Katalog* [Katalog der Ausstellung zum 750. Todestag der hl. Elisabeth im Landgrafenschloß und in der Elisabethkirche in Marburg vom 19. November 1981 bis zum 6. Januar 1982]. Sigmaringen, 1981. 334–336. • GEREVICH, 1985b. • HOLL, 2000. • LOCK, 1995. • LONGNON, 1949. • LONGNON, 1969. • LÖVEI, 1992. • LÖVEI, 2009. • MAROSI, Ernő: Mitteleuropäische Herrscherhäuser des 13. Jahrhunderts und die Kunst. *Künstlerische Austausch*. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte Berlin 15–20. Juli 1992. Berlin, 1993. 15–30. • David M. NICOL: *Last Centuries of Byzantium*, 1261–1453. Cambridge, 1993. • ROSTÁS, 2014 • SCHMITT, 1989. • M. D. STURDZA: *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d’Albanie et de Constantinople*. Paris, 1999. • TAKÁCS, 1988; 1993; 1994a; 1994b; 1994c; 1998; 2006; 2008. • VÁRADY, 1999; 2000; 2002; 2004a. • WOLFF, 1969.

1 Égett, részben megolvadt könyvsarokveret a kolostor területéről. Magas óntartalmú sárgaréz öntvény, 14–15. század (?), 10,7 × 7 cm. Ferenczy Múzeumi Centrum. Ltsz.: 75.555.2.



Benkő Elek

A pilisi ciszterci monostor könyvtárának régészeti maradványai

Az 1967–1982 közötti feltárás során igen jelentős mennyiségű, részben megégett könyvveret is előkerült a késő középkori pusztulási rétegekből. Ezeket a középkorban nem csak azért alkalmazták, hogy a jellemzően fekvő tárolt, a polcon sokat húzogatótt könyvek kötését megvédjék a sérülésektől. Maguk a táblák ugyanis hajlamosak voltak az enyhe szétnyílásra, márpedig nedves környezetben a kódex pergamenlapjai komoly mértékben vetemedtek volna, ha nem biztosítják kapcsokkal, hogy a könyvtáblák szorosan záródjanak.

A középkori Magyarország egyik legjelentősebb, egyben legbefolyásosabb, az uralkodók által rendszeresen támogatott ciszterci monostorának számító pilisi apátságban az évszázadok során jelentős könyvanyag gyűlt össze. Sajnos a pilisi középkori könyvtár állományáról sem tartalmi, sem pedig mennyiségi adatokkal nem rendelkezünk. Korabeli összeírások nem maradtak ránk, és a teljes pusztulás miatt más magyarországi ciszterci apátságok korabeli adataira sem támaszkodhatunk. A hozzávetőleges becslés két végpontját a leg-

jelentősebb külföldi monostorok hasonló, a pilisi könyvállományt nyilván jelentősen meghaladó adatai, illetve a fennmaradt pilisi veretekből kikövetkeztethető számok jelentik, mely utóbbiak viszont a valóságos állománytól jóval elmaradhattak.

A pilisi kolostoralapítás (1184) után szóba jöhető könyvmennyiség szempontjából irányadó lehet, hogy a heiligenkreuzi apátságban az alapítást követő első évtizedben (1133–1140) legalább 69 könyv volt, amelyeket még az alapító Morimondból hozhattak, vagy az első években már itt másoltak. A kutatás a 12. század végén Clairvaux-ban mintegy 340, Cîteaux-ban kb. 200 kötettel számol, Pontigny-ban a 13. század legelején 185-tel. Ez utóbbi szám a középkor végére már több százra rúgott. Pilisen a középkor végéig Holl Imre mintegy 50 kódexre következtetett az eddig megtalált sarokveretek alapján. Tekintettel arra, hogy az égett fémanyag egy részét közvetlenül az 1526-os pusztulás után összegyűjthették, az ásatás pedig nem érintette a kolostor teljes területét, ez

a szám eredetileg biztosan magasabb volt. Ha arra gondolunk, hogy a ráánkmaradt ciszterci könyvtárakban a veretes kötések a teljes állománynak körülbelül a felét tették ki, Pilisen a késő középkorban legalább 200 önálló kódexszel számolhatunk.

A veretek jelentős része a kološtorkertben felhalmozott, feltűnően sok égett maradványt tartalmazó késő középkori szemétdombból származik. Kezdetben az ásatók még úgy vélték, hogy a törökök az 1526. őszi dúláskor kihordták a könyveket a kološtor udvarára és ott gyűjtötták meg őket, ezt a nézetet a kutatás utóbb korrigálta, amennyiben nem külön és hangsúlyos könyvégetéssel, hanem a kološtor egészének elhamvasztásával kell számolnunk, melynek során pl. bizonyos faragott köelemek és az üvegablakok is megsérültek, hiszen ezek maradványai is előkerültek a szeméthalom elbontásakor. A 100 darabot is meghaladó veretanyag számos darabján égés, illetve olvadás nyomai látszanak, ami a kološtor elpusztító tűzvész világos jele. ¹

Többségük előkerülési helye a kološtorudvaron azt bizonyítja, hogy a könyveket a közelben, a sekrestyéből leválasztott, a kerengőfolyosó felé nyíló könyvtárszobában (*armarium*) tárolták. Az *armarium* a kološtor egyik legfontosabb helye volt; ezt egy középkori mondás is megörökítette, amikor a könyvtár nélküli kološtor a fegyverraktár nélküli várhoz hasonlított (*clauštrum sine armario quasi caštrum sine armamentario*). A templom padlóját borító égett, szemetes rétegből származó veretek arra utalnak, hogy a nagyméretű szertartáskönyveket,

illetve a napi használattal összefüggő könyveket a templomban tárolták. Könyvekkel számolhatunk a káptalanteremben és az állandó felolvasás színhelyéül szolgáló ebédlőben, továbbá könyveket tartottak maguknál a szerzetesek saját lelki épülésükre és könyvekkel kellett ellátni az új filiákat is. A legfontosabb, minden ciszterci monostorban megkövetelt könyveket már az 1120 körüli Exordium Cistercii is felsorolta. A kološtorépület bővítését eredményező külön apáti szárny 15. századi kiépítése után az apátoknál lévő könyvek száma jelentősen nőhetett; ennek mennyiségét sajnos még becsülni sem tudjuk. A napi olvasást a ciszterciek által is követett, Szent Benedek-féle regula határozottan előírta.

Az ásatások során előkerült néhány olyan tárgy is (pergamén vakarására szolgáló, speciális kés, festék törésére alkalmas kötégely, esetleg a festéktartásra is alkalmas kagylóhéjak), amelyek arra utalnak, hogy a monostorban – egyébként szokásos, és magától értetődő módon – kódexmásolás is folyt. Ezeket néhány olyan eszközzel (finom árral, illetve korábban ötvösesszköznek meghatározott kis kalapáccsal) egészíthetjük ki, amelyek azt valószínűsítik, hogy könyvkötés is folyt a monostor falai között. ²

A nagyobb ciszterci monostorokban a 14–15. század folyamán rendszeresen működött könyvkötő, aki nemcsak ehhez értő helyi szerzetes, hanem fizetett világi alkalmazott is lehetett.

Az előkerült, legkorábbinak vélt könyvvereteket Holl Imre a 12. sz. végétől a 13. századig terjedő időszakra keltezte, bár pontos

analógiákat nem találta meg. Feltételezte, hogy még a kološtor legkorábbi felszereléséhez tartozó franciaországi könyvek tartozékai lehettek, vagy a tatárjárás (1241–1242) pusztítása után kaphatott Pilis a franciaországi anyakološtorból új könyveket. ³

Tény, hogy kis kerek veretekkel ellátott könyvtáblákat már a 12. sz. második feléből ismerünk, Pilisről is, mindazonáltal zavarba ejtő, hogy a nagy méretű, vaskos pilisi kódexveretek románkori párhuzamait nem találtuk meg a nemzetközi szakirodalomban, amennyiben a használható párhuzamokat csak a 14–15. századtól idézhetjük, ezért ezt a későbbi keltezést látom reálisnak. Fontos részlet, hogy a karéjzott szélű korongos veretek az eddig feltételezett francia eredettel szemben, amit semmiféle szakirodalmi adattal nem sikerült alátámasztani, itáliai hatásról árulkodnak. ⁴

A legutóbbi időkben végzett fémelemzésekben kiderült, hogy az öntésüknél használt sajátos, mintegy 80 %-os réztartalmú ötvözet kevés ólom mellett nagyjából azonos arányban tartalmaz ónt és cinket (kb. 8–8 %), ami külföldi eredetre utal, ugyanis a középkori Magyarországon a cink nem fordult elő és jelen tudásunk alapján ötvözőanyagként mint importárut sem alkalmazták a gazdag réz, ólom és ónlelőhelyekkel rendelkező országban.

Biztosan a 14. századra, illetve a 15. század elejére keltezhetőek azok az öntött, állatfejet formázó, bőrszalag végére erősített könyvkapcsok, amelyek a vastag könyvtáblába erősített tüskéhez kapcsolódtak. Anyaguk kevés ónt

is tartalmazó sárgaréz, a kutatás eddigi eredményei alapján német területekről származó importtárgyak. Ezzel ellentétben egy másik veretcsoport, az ónbronzból öntött, reszeléssel utánmunkált, kalap alakú sarokveretek hazai készítmények is lehettek. A verettel egybeöntött szegecsok alapján igen vastag, mintegy 1,5 cm vastag könyvtáblák sarkaira szegecselték őket. ⁵

Az 1470 körül tömegessé vált könyvnyomtatás időszakában már nem volt lehetséges e tömegtermékeket egyénileg előállított veretekkel ellátni. Bár a papír zömmel felváltotta a pergament, így annak hullámosodása már nem lehetett oka a kapcsok fenntartásának, ezek alkalmazása utóbb is fennmaradt, ugyanis ezzel jól védték a könyvet a szennyeződéstől. Alapvetően a könyvkapcsok német területeken maradtak fenn, a vaknyomásos bőrkötéssel együtt, csupán a korábbi tüskés csatokat váltották fel az akasztós könyvkapcsok, az előbbieket tüskéjét ugyanis már nem lehetett a vékonyabbá váló fatáblákba beilleszteni. A veretek az 1470-es évektől már sorozatban, sárgaréz-lemezből készültek, préseléssel.

A pilisi könyvveretek legnagyobb részét ezek a kései, a 15. század második felében, illetve a 16. század elején készült sárgaréz lemezek (sarokveretek, középvveretek és kapcsok) teszik ki, szoros összefüggésben azzal, hogy a 15. század folyamán a kološtori könyvtárak mindenütt gyarapodtak, a generális káptalanok határozatai is erre buzdították az apátokat. A lemezveretek döntő többsége Nürnbergben készült. ⁵



2 Könyvkötésnél is alkalmazható kis méretű, szeghúzó, nyélcsoves kalapács. 15. század. Kovácsoltvas, méret: 5 × 6 cm. Ferenczy Múzeumi Centrum. Ltsz.:79.42.



3 Hatkaréjos, három szegeccsel a könyvtáblára erősíthető középveret. Magas óntartalmú sárgaréz, öntött. 14–15. sz.(?). Átmérő: 8,8 cm. Ferenczy Múzeumi Centrum. Ltsz.: 78.206.



4 Kalap alakú könyvveret a kolostor területéről, három szegeccsel rögzítve a kb. 1,5 cm vastag könyvtáblára. Bonz öntvény, 14-15. sz. Átmérő: 4,1 cm. Ferenczy Múzeumi Centrum. Ltsz: P.84.33.



5 Sarokveret. Sárgaréz lemez, préselt, áttört, koptatógombja öntött, esztergált. 15. század vége – 16. század eleje, Nürnberg. 3,3 × 2,3 cm. Ferenczy Múzeumi Centrum. Ltsz: 75.543.

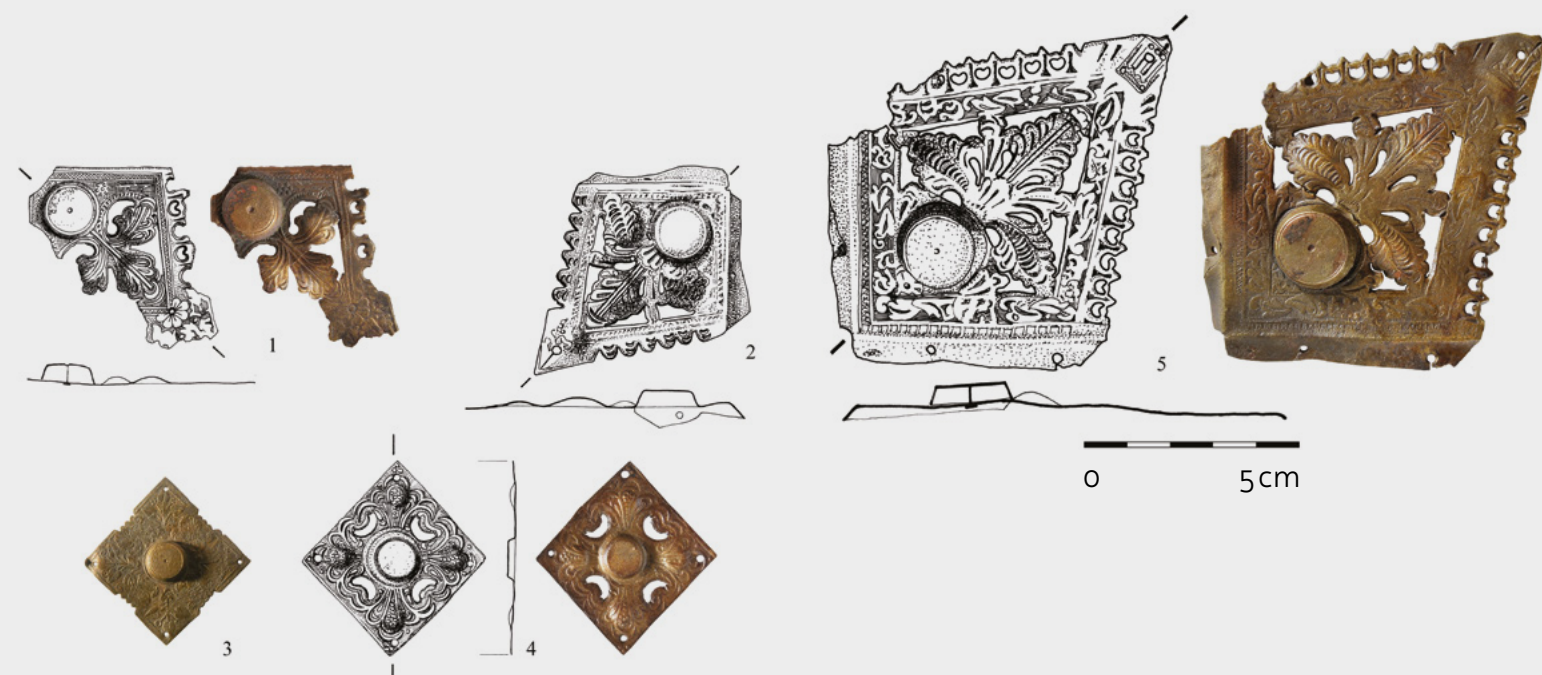


6 Késő gótikus, nürnbergi könyvkötés 1500 körül (23 × 17 cm, Bayerische Staatsbibliothek, München), mellette korabeli, pilisi könyvveretek Gerevich László pilisszentkereszti ásatásából. Ferenczy Múzeumi Centrum. Ltsz: 1: 81.35.18; 2: 75.203; 3: 75.551.2; 4: 75.561.

A város műhelyei a távolsági kereskedelem révén a Keleti-tengerig, illetve Kelet-Európaig hatalmas térséget láttak el termékeikkel, ideértve Németország nagy részét, a mai Ausztriát, Svájcot és Magyarországot is. A sárgaréz veretek és kapcsok nagyjából 20% cink hozzáadásával készültek. Az új röntgenemissziós vizsgálatok (Miskolci Egyetem, Barkóczy Péter) arra derítettek fényt, hogy emellett kis mennyiségben ólmot is tartalmaznak, ennek alapján egy nagyobb ólomtartalmú (2 tömegszázaléknál magasabb) és egy kisebb ólomtartalmú csoportot különíthetünk el. E különbségek azonban nem a veret- és kapocskészítő műhelyeket választják el, hanem a szigorúbb,

vagy lazább technológiai fegyelemmel termelő lemezgyártó központokra utalnak, vélhetően Aachen vagy a Rajna-vidéki Stolberg térségében. Az enyhén változó összetételű nyersanyagból előállított, a 15. század végére, vagy a 16. század elejére keltezhető darabok méreteik és stílusjegyeik alapján jól elkülöníthető csoportokra oszlanak, így – ismerve a korabeli leggyakoribb könyvméreteket – az egy-egy könyvtáblán együtt szereplő veretek rekonstrukciójára is kísérletet tehetünk. **6, 7**

Kronológiai szempontból alapvető mozzanat, hogy a feltárt pilisi emlékegy nem tartalmaz 1526-nál, tehát a kolostor elpusztításánál későbbi darabokat.



7 Méretük és stílusjegyeik alapján összetartozó nürnbergi könyvveretek Gerevich László pilisszentkereszti ásatásából, 1500 körül. Ferenczy Múzeumi Centrum. Ltsz: 1: 81.35.18; 2: 77.292.1; 3: 76.201; 4: 75.551.2; 5: 76.262. Éber Magda rajza

IRODALOM

Georg ADLER: *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag. Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart*. Wiesbaden, 2010. • Georg ADLER – Jörg ANSORGE: *Buchverschlüsse und Buchbeschläge vom Marienkirchhof in Pasewalk - Zeugen der ehemaligen Bibliothek des Pasewalker Dominikanerklosters. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 54 (2007) 151–176. • Eike Barbara DÜRRFELD: *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge. Eine wissenschaftsgeschichtliche Analyse seit 1877*. Mainz, 2002. • Holl, 2000. • IRÁS-MELIS, Katalin: *Bronzene Buchbeschläge aus dem 14. und 15. Jahrhundert in Ungarn. Gutenberg-Jahrbuch* 55 (1980) 274–283. • IRÁSNÉ MELIS Katalin: *A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei. Művészettörténeti Értesítő* 34: 1–2 (1985) 48–60. • Claus MAYWALD – Damir MILICEVIC – Inge DOMES: *Buchverschlüsse, Buchbeschläge und sonstigen Metallteile am Buch. Systematik und Terminologie*. Rossdorf, 2010. • Walter STEINMETZ: *Kostbarkeiten aus der Reiner Buchbinderwerkstatt*. In: *Erlesenes und Erbauliches. Kulturschaffen der Reiner Mönche*. Hrsg. von Norbert Müller. Rein, 2003. 61–102.



1 Gaucelm Faidit trubadúrköltő, *Chansonnier provençal*, 13. század második negyede, Bibliothèque nationale de France, Français 12473, fol. 22r.

Összefoglalás

„CLAMAT VOS SIQUIDEM JERUSALEM”

III. Béla – nyugati kapcsolatai révén is – jelentős nemzetközi tekintélyt szerzett az Árpádok dinasztiájának. Fiának, Andrásnak, alkalma nyílt arra, hogy kihasználva a Krisztus ügyéért folytatott harcot, növelje királyságának a latin kereszténységben elfoglalt szerepét.

II. András egyedüli keresztény uralkodóként öltötte magára a Keresztet, s mérettegett meg a Szentföldért, mi több, diplomáciája eredményeképpen a Latin Császárság életképes tényező maradt a térségben. II. András azt remélte, hogy a görög hatalom eltűnésével kialakult hatalmi űrben Magyarország léphet Bizánc helyébe, mint a régió meghatározó és politikai súllyal bíró tényezője. Ebben nyugati és szentföldi kontaktusainak rendkívüli szerepe volt. Nem véletlenül fordult az Árpád-házhoz Türosz ura, Montferrati Konrád, könyörögve, hogy „*Benneteket szólít Jeruzsálem!*” A kortársak, amikor András esetleges konstantinápolyi császárrá választása felmerült, másképp tekintettek rá, mint egy

távoli francia grófra, úgy, mint a pogányok ellen harcoló szent király leszármazottjára. A Nyugat számára ő nem csupán a kereszténységet a kunokkal és besenyőkkel szemben védelmező Árpádok, hanem a szaracénok nagy ellenfelének, Renaud de Châtillonnak és az Antiochiai normann fejedelmeknek is leszármazottja volt, a Capeting- és a Hohenstauf-házakkal közeli kapcsolatban és rokonságban álló potenciális vezető. A latinok szemében nem egy kis nyugati hűbérúr volt, hanem egy nagy királyokat adó, baszileuszokkal rokonságban álló domus sarja, kinek uralkodása alatt pogányok és eretnekek térítése indult meg, leánya pedig már életében szent életű hírében állott.

Clairvaux-i Szent Bernát meg is érthette, hogy testvérei megtelepedjenek Magyarországon. A ciszterek megtelepülése a 12. század végén méretben és jelentőségében csak a Szent István-i bencés alapítási hullám-

hoz fogható (Gerevich, 1987). A szürke barátoknak III. Béla 1183-ban ugyanazokat a kiváltságokat biztosította, amelyeket Franciaországban élveztek (Fejér, CD II. 202.; RA I. n. 137.). Erről maga biztosította az udvarában járó Pierre de Pontigny citeaux-i főapátot (utóbb Arras püspökét), Guillaume perjelt és Wezelon elzászi (orbey-i, Haut-Rhin) pairis-i apátot – akiket a feltehetően franciaországi kapcsolatokkal bíró Saul cancellár is fogadott. A Pilis hegység keleti lejtőjén, egy korábbi bencés alapítás helyén, és királyi udvarház mellett létesülő – s az András idejében épülő óbudai palotától nem messze fekvő – pilisi monostornak kitüntetett szerep jutott. Pilis tekintélyt vívott ki magának az összes rendi monostorok között. Pilisen – függetlenül a Gertrúd elleni merénylettől – királyi temetkezési hely kialakítását tervezték. Eredetileg II. András is ide kívánt temetkezni (Laszlovszky, 2016). A cisztereket már Gertrúd királyné családja, a merániak körében is nagy tisztelet övezte (*Merániai Gertrúd Kiállítás katalógus*, 26.) Az első időszakban Pilis apátjai, s lehetséges testvérei is Franciaországból kerültek ki, amint azt a nevek alapján véljük (két Róbert, Heem/Haymo, Vilmos). A francia apátok rendszeresen látogatták filiáikat. Közvetlenül Franciaországból érkeztek premontreiek is, utóbbiaknak ekkor kezdi építtetni a champagne-i Aynard lovagtól eredő nemzetség a zsámbéki prépostsági templomot. Számottevők az egyéb (Lelesz, Kökényesmonostora, Jánoshida, Nagyolaszi, Garáb, Bozók) alapítások. A nagyrészt francia lovagokból álló templomosok önálló rendtar-

tománnyá szerveződtek. II. András jelentős alapítványokat tett a johannitáknak és a cisztercieknek. A Jolánta királynéval érkező francia Bertalan idején jelentős jövedelemmel és javakkal bírt a pécsi püspökség: még arra is futotta, hogy familiája kedvelt apátsága, Cluny számára tegyen nem csekély pénzdólmányt. A püspökkel kapcsolatban állhatott az önálló magyar ferences rendtartomány első provinciálisa, János, akit a későbbi hagyomány Fülöp Ágošt rokonának tartott. Francia voltát az is alátámaszthatja, hogy egy jelentős számú újlatin telepes lakta Nagyolaszi rendházában temették el (Kosztá, 2015).

A francia származású klerikusok szoros kapcsolatban álltak az Árpádokkal és udvarukkal. II. András szentföldi útjával hozható kapcsolatba, hogy az uralkodó által megvásárolt ereklye – Szent Bertalan apostol jobb keze – egy darabját Bertalan pécsi püspök a névadó szentje tiszteletére alapított új templomban helyeztetett el (Kosztá, 2009.; Kosztá, 2015.) Az uralkodó hű szolgájaként Bertalan püspök egészen Trauig kíséerte a tatárok elől menekülő IV. Bélát.

András cancelláriáját és prelátusi karát Párizsban egyetemet végzett, s részben francia származású szakemberek töltötték meg, akik a kor modern műveltségét hozták

el Magyarországra. P. mesterünk, Anonymus a Sainte Geneviève-apátságban „*töltötte tanulóidejét*”, ahol kedves, „*az irodalom tudományában jártas*” barátokra tett szert Dares Phrygius Trója-történetét tanulmányozva (ford. Veszprémy László). Az 1220-as évek végétől már az orléans-i studium generale-n is találunk magyar diákokat. Nem lehet véletlen, hogy a Hahót nemzetségben megjelenik a Tristanus, a Rátótok között pedig a Balduin és a Rénold keresztnév.

Francia hatásra terjedt Becket Szent Tamás kultusza is. A mártír főpapot legfeljebb a közvélekedés tartja „*angolnak*”, hiszen angliai stállumai ellenére francia anyanyelvű volt, s élete nagy részét Franciaországban töltötte. A pécsi domonkos templom védőszentje a canterburyi érsek, pedig annak kultuszát a rend nem kifejezetten támogatta. Tiszteletét sokkal inkább lehet – Capet Margit királynén kívül – a Párizsban tanult főpapokhoz kötni. 1220-ban a francia származású magyarországi prelátusok közül többen is zarándoklatra keltek, hogy részt vegyenek Szent Tamás ereklyéinek áthelyezése ünnepén Canterburyben (Solymosi, 2013). A Jolánta királynéval szoros kapcsolatban álló Róbert veszprémi püspök ereklyét is hozhatott

magával, s az a királyné másik híve, Bertalan alapítványához, Pécsre került. Bertalan maga is járt azonban Pontigny ciszter monostorában, ahol igen erős volt a mártír tisztelete (Kosztá, 2015). Bár a domonkosok megtelepedése Bolognából indult, érdemes hangsúlyozni, hogy az elsők között a francia származású prelátusok székvárosaiban jelentek meg.

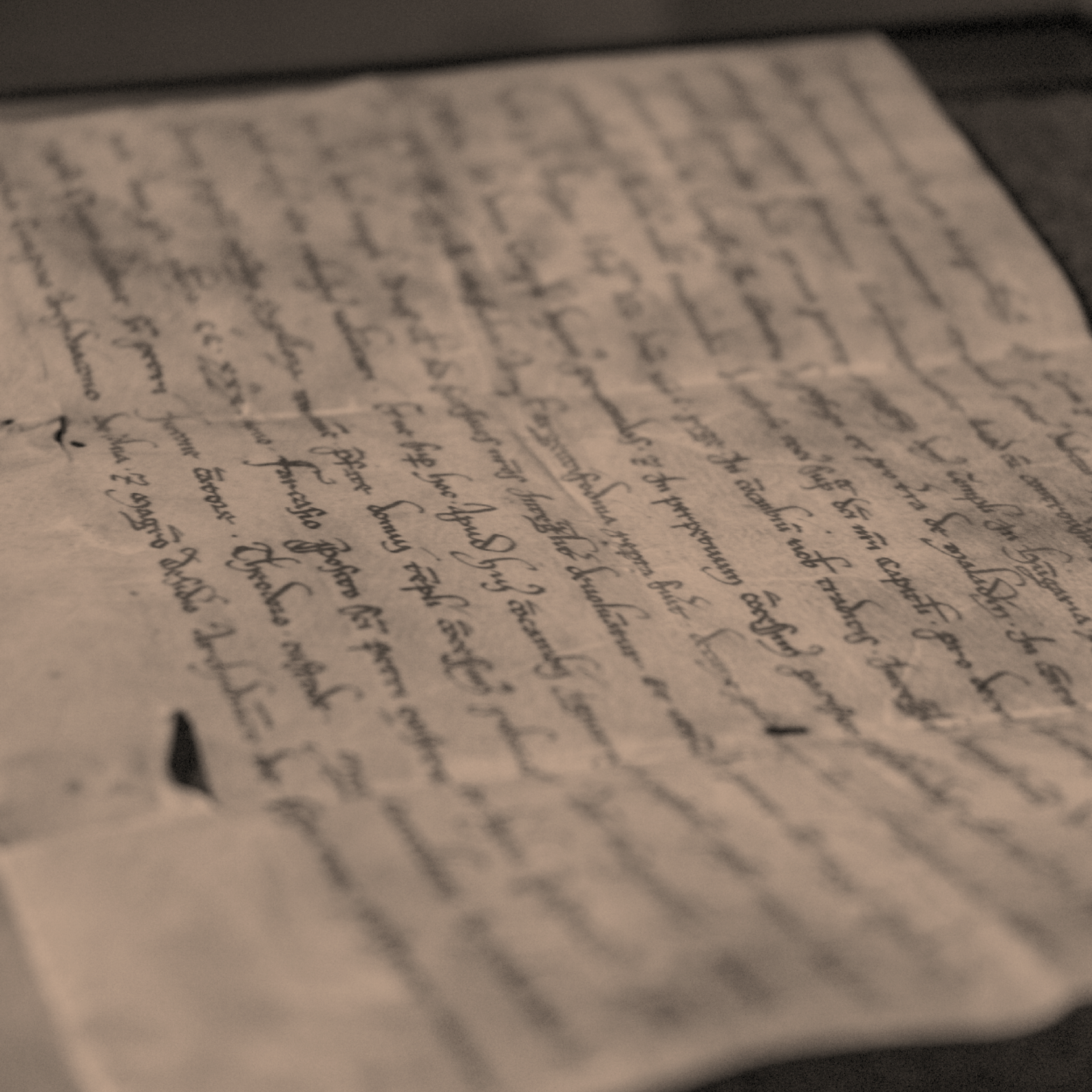
A francia klerikusok jelenléte kihatott az ereklyekultuszra és a zarándoklatokra: Szent Jakab apostol tisztelete erősödött, Bertalan pécsi püspök járt Compostelában, s családja is szoros kapcsolatot ápolt a zarándokút egyik fontos szervezőjével, Clunyval.

A hatás kölcsönös volt: a francia irodalomba is bekerültek magyar királyok és királynék, II. András például a Guillaume d’Orange mondakörbe. Andreas Capellanus *Ars amoris*-ának is Magyarország uralkodója a szereplője.

Magyarországon nem érezte magát idegenül a Cluny környékéről származó Bertalan püspök; a Capet-k sarja, Jolánta méltán nyugodhatott az egresi apátság falai között, s valóban honra találhatott a kor neves trubadúrja, Gaucelm Faidit is: „*Et ai estat en Ongri’ et en Franssa / És valék úgy Magyar-, mint Francia honba*” (ford. Györkös A.).

Bárány Attila





Bibliográfia

RÖVIDÍTÉSEK

- AOkt Anjou-kori oklevéltár
AO Anjoukori Okmánytár
ÁMTBF. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai
ÁMTF Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza
ASV Archivio Segreto Vaticano
ÁUO. Árpádkori új okmánytár
BnF Bibliothèque nationale de France
BTM Budapesti Történeti Múzeum
DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképtár
EPL Esztergomi Prímási Levéltár
EFL Esztergomi Főkáptalani Levéltár
KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)
MGH Monumenta Germaniæ Historica
MES. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis
MKA MNL OL Magyar Kamara Archívuma
MKCS MTA Művészettörténeti Intézet, Kutatócsoport Pecsétmásolat Gyűjtemény
MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MREV Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis
PBFL Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár
PL Prímási Levéltár, Esztergom
PRT A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története
RA Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke
SRH. Scriptores Rerum Hungaricarum
VÉFL Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár
VKL Veszprémi Káptalani Levéltár
VML. Veszprém Megyei Levéltár
VOSuppl Veszprém város okmánytára. Pótkötet
VR Veszprémi regeszták

A szövegben szereplő rövidítések az alábbi szerzőkre vonatkoznak:

- BA Bárány Attila
BG Bradács Gábor
GyA Györkös Attila
KG. Kiss Gergely
NÁ. Novák Ádám

A, B, C

FORRÁSOK

[ALBÉRIC/AUBRY DE TROIS-FONTAINES] *Alberici Monachi Trium Fontium Chronicon*. In: *Chronica ævi Suevici*. Hrsg. Pertz, Georg Heinrich. Edidit Scheffer-Boichorst, P. MGH Scriptores [in Folio] 23. Hannoveræ 1874.

[ÉRACLES] *Les Continuations de Guillaume de Tyr. Continuatur Historiua rerum in partibus transmarinis gestarum ab anno Domini MCLXXXIII usque as annum MCCLXXVII edita a venerabili Willermo, Tyreni archiepiscopo. L’Estoire de Éracles Empereur et La Conqueste de la Terre d’Outremer est la Continuation de L’estoire de Guillaume Arcevesque de Sur*. In: *Recueil de l’histoire des Croisades. Historiens occidentaux* II. Publié par Beugnot A. et Langlois A. Paris 1859.

[ERNOUL] *Chronique Ernoul et Bernard le Trésorier*. Ed. Mas Latrie, M. L. de. Paris 1871.

[GEORGIOS AKROPOLITES] *Georgii Acropolitæ Opera*. In: *Constantinus Manasses, Ioel, Georgius Acropolita*. Hrsg. Bekker, Immanuel. Corpus Scriptorum Historiæ Byzantinæ 29. Bonn 1837.

Acta Bosnæ potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752. Ed. Fermendžin, Eusebius. Monumenta sþeçantia historiam Slavorum meridionalium 23. Zagrabiaë 1892.

Anjou-kori Oklevéltár. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.) I-XL. kötet. Szerk. Krisztó Gyula (I–VI., VII., XIX.), Blazovich László (VII–VIII., X., XXI.), Géczy Lajos (VII., IX–X., XXI.), Almási Tibor (XI–XIV.), Kőfalvi Tamás (XIV.), Tóth Ildikó (XV.), Makk Ferenc (XIX.), Piti Ferenc (XX., XXIII–XXIV., XXVI–XXIX.), Sebők Ferenc (XXV., XXXI., XXXII.), XXXIII., Teiszler Éva (XXXIV.), B. Halász Éva (XXXVIII.), Rábai Krisztina (XL.), Budapest – Szeged, 1990–2015.

Anjoukori Okmánytár. I-VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Magyar történelmi emlékek. Első osztály. Okmánytár. Budapest 1878–1920.

Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pešt – Budapest 1863–1874.

Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. A MOL kiadványai II. Forráskiadványok 45. Budapest 2008. [= Zsoldos, RAD]

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte Moravcsik Gyula. Budapest 1984.

Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk. Györffy György. Munkatársak: Csukovits Enikő – Jánosi Mónika – Tringli István. A magyar változatot gondozta: Veszprémy László – Szovák Kornél. Budapest 1997.

Árpád-kori oklevelek Veszprémben. Veszprém 2001. A Veszprém Megyei Levéltár és a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár kiállítása a Gizella Királyné Múzeumban. Veszprém, 2001. augusztus 17 – október 23. A kiállításvezetőt írta és szerk. [= Boross – Kredics]

BAKÁCS István: *Iratok Pešt megye történetéhez 1002–1437*. Pešt Megye Múltjából 5. Budapest 1982.

BÁRTEFAI SZABÓ László: *Pešt megye történetének okleveles emlékei 1002–1599*. Budapest 1938.

Catalogus fontium historiæ Hungariæ ævo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938.

Chronica regia Coloniensis. In: MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 18. Hrsg. Waitz, Georgius. Hannoveræ 1880.

Codex diplomaticus Regni Hungariæ ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Fejér, Georgius. Budæ 1828–1844. [= Fejér, CD]

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciæ. Ed. Marsina, Richard. Bratislava 1971. [= Cod. Slovaciæ]

Codex diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ ac Slavoniæ. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II-XV. Ed. Smičiklas, Tade. Zagrabiaë 1904–1934. [= Smičiklas]

Collectio Diplomatica Benedictina. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei. Szerkesztőbizottság: Csóka Gáspár – Dreska Gábor – Mayer Gyula – RácZ György – Szovák Kornél. Szerk. és a szöveget gondozta: Dreska Gábor. A szöveget előkészítette: I. kötet: Monoštori Martina – Szovák Kornél, II. kötet: Neumann Tibor – C. Tóth Norbert, III. kötet: Horváth Richárd – Vajk Ádám, VII. kötet: Véber János, VIII. kötet: Dreska Gábor, X. kötet: RácZ György – Simon Anita, XII/A. kötet: Kovács Zsuzsanna. [CD-ROM]. Pannonhalma – Nagykánizsa 2001.

Compilation dite de Baudouin D’Avesnes. In: *La conquête de Constantinople, avec la continuation de Henri de Valenciennes*. Texte orig., accompagné d’une tr. par Wailly, Joseph N. de. Paris 1872.

DANDOLO, Andrea: *Chronica brevis. Rerum Italicarum Scriptores* raccolta degli storici Italiani dal cinquecento al millecinquecento, ordinata da L.A. Muratori. XII. Mediolani 1728. 1-525.

DE VITRY, Jacques [Jacobus de Vitriaco]: *Historia Hierosolymitana*. In: *Histoire des Croisades de Jacques de Vitry*. Collection des mémoires relatifs à l’histoire de France depuis la fondation de la monarchie française jusqu’au XIII^e siècle 22. Par M. Guizot. Paris 1825.

EPHRAIM [EPHRAEMIUS]: *Imperatores*. Ephræmi Monachi Imperatorum et Patriarcharum recensus inteprete A. Maio. Ephræmius ex recognitate Immanuelis Bekkeri. Corpus Scriptorum Historiæ Byzantinæ 21. Bonnæ 1840.

Gesta crucigerorum Rhenanorum. In: *Quinti belli sacri Scriptores Minores*. Ed. Röhricht, Reinholdus. Genevaë 1879. 27–56.

GREGORAS, Nikephoros: *Byzantina historia* I-IV. *Rhomäische Geschichte*. Übersetzt und erläutert Van Dieten, J. L. Stuttgart 1973–1994. Bibliothek der griechischen Literatur 4, 9, 24, 39.

Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike: knjiga I : od godine 960 do 1335. Ed. Ljubić, Šime. Monumenta sþeçantia historiam Slavorum meridionalium 1. Zagrabiaë 1868.

Magyar történelmi szöveggyűjtemény, 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván. Budapest 2000.

Monumenta Ecclesiæ Strigoniensis, Tomus I: 979–1273. S. a. rend. Knauz Nándor, Strigonii 1874; Tomus II: 1273–1321, s. a. rend. Knauz Nándor. Strigonii 1882; Tomus III: 1321–1349, s. a. rend. Dedek Crescens Lajos, Strigonii 1924; Tomus IV: 1350–1358, s. a. rend. Dreska Gábor – Érszegi Géza – Hegedűs András – Neumann Tibor – Szovák Kornél– Tringli István. Strigonii – Budapestini 1999.

Monumenta historica episcopatus Zagrabienis: sæc. XII & XIII. Ed. Tkalčić, Ivan Krishtelj [Joannes Bapt.]. I-II. Zagrabiaë 1873–74. [= Tkalčić]

Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A Veszprémi Püspökség római oklevéltára I–IV. Szerk. Fraknói Vilmos – Luksecs József. Budapestini 1896–1907. (Újabb kiadása: 2007 [CD-Rom]).

A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII. Magyar kereszténység, királyság és Benczés-Rend főnnállásának kilencszázados emlékére kiadja a Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrácz. Budapest 1902–1916.

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. A MOL kiadványai II.

Forráskiadványok 9. Budapest 1923–1987.

Recueil des chartes de l’abbaye de Cluny T. 6. Formé par Auguste Bernard, complété, rév. et publ. par Alexandre Bruel. Paris 1903. *Regešta documentorum regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniæ seculi XIII*. Ed. Kukuljević, Ivan. Zagrabiaë 1896. [=Kukuljević]

Rogierius mešter Siralmas Éneke. Ford. Horváth János, jegyz. Zsoldos Attila. In: *Millenniumi magyar történelem. Források*. Budapest 2001.

Ryccardi di Sancto Germano notarii chronica a. 1189–1243. In: MGH Scriptores [in Folio] 19. [Annales ævi Suevici] Hrsg. Pertz, G. H. Hannoveræ 1876. 321–84.

SCHOLASTICUS, Oliverus: *Historia Damiatina*. In: *Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinal-Bischofs von S. Sabina*. Oliverus. Hrsg. Hoogeweg, H. Tübingen 1894. 159–280.

Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianæ gestarum edendo operi praeuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938. [Új kiadás: szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László. Budapest 1999.]

Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. I–VIII. Edidit Canivez, Josephus-Maria D. Louvain 1933–1941.

VALENCIENNES, Henri de: *Histoire de L’empereur Henri de Constantinople*. Publiée par Jean Longnon. Paris 1948.

VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Monumenta Hungariæ Italica 3. Budapest 1941.

Veszprém város okmánytára. Pótkötet. (1000–1526). Összeállította Érszegi Géza – Solymosi László. A veszprémi egyházmegye múltjából 20. Veszprém 2010.

Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest 1953.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Ed. Theiner, Augustinus. Romæ 1859–1860.

Villard de Honnecourt: *Album de dessins et croquis. XIIIe siècle ecriture autographe gothique livresque appliquée. Croquis et dessins au crayon et à l’encre par l’auteur*. BnF Ms Français 19093.

VILLEHARDOUIN, Geoffroy de: *Bizánc megvétele*. Ford. Szabics Imre. Budapest 1985.

D, E, G, L, M,

P, R, S, T, V

A, B

IRODALOM

II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Magyar királyok és Székesfehérvár 2. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7. Székesfehérvár 2012.

III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Budapest 1900.

„A királynét megölni nem kell félnetek jó lesz […]” Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Kiállítás katalógus. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre 2013. [= *Merániai Gertrúd kiállítás katalógus*]

A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában. Szerk. Guitman Barnabás. Múvelődéstörténeti műhely – Rendtörténeti konferenciák 5. Piliscsaba 2009.

ABONYI Henrik: A ciszterci rend az Árpád-kori Magyarországon. *Belvedere meridionale* 13:5–8 (2001) 31–34.

Adriányi Gábor: A magyar egyház nyugati kapcsolatai, európai integrációja az Árpád-korban (1000–1300). In: *Strigonium Antiquum* II. Kezds és újrakezds. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma alkalmából 1993-ban Esztergomban rendezett konferencia anyaga. Szerk. Beke Margit. Budapest 1993. 25–30.

ALBRECHT, Stefan: Das griechische Projekt Andreas II. *Hadtörténeti Közlemények* 126:2 (2013) 440–460.

ALBRECHT, Stefan: Das Griechische Projekt Andreas II. In: ΦΙΛΟΠΑΤΙΟΝ. *Spaziergang im kaiserlichen Garten. Schriften über Byzanz und seine Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag.* Hrsg. Daim, F. – Asutay-Effenberger, N. Monographien des RGZM 106. Mainz 2012. 257–272.

ALTMANN, Julianna – BICZÓ, Piroska – BUZÁS, Gergely – SIKLÓSI Gyula – VÉGH András: *Medium regni: középkori magyar királyi székhelyek = Medium regni: medieval Hungarian royal seats.* Budapest 1996.

ANGOLD, Michael: *A Byzantine government in exile. Government and society under the Laskarids of Nicaea (1204–1261).* Oxford 1975.

BÁCSATYAI Dániel: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. *Századok* 149:2 (2015) 263–299.

BÁRÁNY Attila: Courtenay Róbert latin császár Magyarországon. In: *Francia-magyar kapcsolatok a középkorban.* Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely. Speculum Historiae Debreceniense 13. Debrecen 2013. 153–180.

BÁRÁNY Attila: II. András balkáni külpolitikája. In: *II. András és Székesfehérvár.* Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Magyar királyok és Székesfehérvár 2. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7. Székesfehérvár 2012. 129–173.

BÁRÁNY Attila: II. András és a Latin Császárság. *Hadtörténelmi Közlemények* 126:2 (2013) 461–480.

BÁRÁNY, Attila: King Andrew II in Philippe Mouskés’ Chronique rimée. In: *Byzance et l’Occident. Rencontre de l’Est et de l’Ouesť,* sous la direction d’Emese Egedi-Kovács. Budapest 2013. 27–45.

BARNES, Carl F.: *Villard de Honnecourt. The Artist and his Drawings: a Critical Bibliography.* Boston 1982.

BARNES, Carl F.: *The Portfolio of Villard de Honnecourt, A New Critical Edition and Color Facsimile.* Farnham, 2009.

BARTONIEK Emma: Az Árpádok ércpecsétei. *Turul* 38 (1924) 12–26.

BÉKEFI Remig: *A ciszterci rend múltja Magyarországon 1098–1898.* Pécs 1898.

BÉKEFI Remig: *A ciszterci rend története Magyarországon 1142–1896.* Budapest 1896.

BÉKEFI Remig: *A czikádori apátság története.* Pécs 1894.

BÉKEFI Remig: *A pásztói apátság története* I. (1190–1702). Budapest 1898.

BÉKEFI Remig: *A pilisi apátság története* I–II. (A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gothárdi cziszterczi apátságok története I–II.) Pécs 1891–1892. [Reprint: Budapest 2010.]

BENKŐ Elek: A pilisi apátság régészeti kutatása. In: Hervay Ferenc Levente – Benkő Elek – Takács Imre: *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten.* Budapest 2007. 20–21.

BENKŐ, Elek: Abenteuerlicher Herrscher oder gutiger Patron? Anmerkungen zu der Rittergrabplatte aus dem Zisterzienserkloster Pilis. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59:2 (2008) 469–483.

BENKŐ Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010. 401–419.

BENKŐ Elek: A pilisi ciszterci monostor kutatása Pilisszentkereszt határában. In: *Paloták, kološtorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai.* A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete közös kiállítása. Kiállítási katalógus. Szerk. Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapest 2011. 78–92. [Benkő 2011a]

BENKŐ Elek: Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben. In: *„Fél évszázad terepen”.* *Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából.* Szerk. Kővári Klára – Miklós Zsuzsa. Budapest 2011. 115–119. [Benkő 2011b]

BENKŐ Elek: Királyi udvarházak és vadászat a Pilisben. In: *Merániai Gertrúd kiállítás katalógus,* 38–43. [Benkő 2013]

BENKŐ Elek: Gertrúd királyné sírja a pilisi ciszterci monostorban. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára,* 173–188. [Benkő 2014a]

BENKŐ Elek: Reginam occidere. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére* I-II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest – Debrecen, 2014. 495–512. [Benkő 2014b]

BENKŐ Elek: Udvarházak és kološtorok a pilisi királyi erdőben = Manor Houses and Cloisters in the Royal Forests of the Pilis Region. In: *In medio regni Hungariae* 727–753.

BENKŐ, Elek: Cistercians in Medieval Hungary. In: *The Cistercian Arts: from the 12th to the 21st Century.* Eds. Kinder, Terryll N. – Cassanelli, Roberto. Montreal 2015. 165–174.

BODOR Imre – FÜGEDI Erik – TAKÁCS Imre: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmátsolat-gyűjteménye alapján.* Budapest 1984.

BODOR Imre: Árpád-kori pecsétjeink I. Az Árpád-ház pecsétjei. *Turul* 74:1–2 (2001) 1–20.

BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában.* Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 63. Budapest 1972.

BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest 1971.

BÓSZ Egyed: *Az egresi ciszterci apátság története.* Múvelődéstörténeti Értekezések 49. Budapest 1911.

CSÁKÓ Judit: III. Béla uralkodása a francia területen keletkezett kútfők tükrében. In: *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Kádár Zsófia – Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest 2011. 13–29.

DE CEVINS, Marie-Madeleine: Les implantations cisterciennes en Hongrie médiévale: un réseau? In: *Unanimité et diversité cisterciennes. Filiations, réseaux, relectures du XII^e au XVII^e siècle,* Actes du 4^e colloque international du CERCOR (Dijon-Cîteaux, 23–25 septembre 1998). Éd. par Nicole Bouter. Saint-Étienne 2000. 453–484.

Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre 2014.

ENLART, Camille: Villard de Honnecourt et les Cisterciens. *Bibliothèque de l’école des chartes.* 56:1 (1895) 5–20.

ÉRSZEGI Géza: A leleszi monostor alapítóleveléről (1214). *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* 16. Szerk. Henzsel Ágota. Nyíregyháza 2003. 13–28.

ÉRSZEGI Géza: III. Béla kancelláriai reformjáról. In: *Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. I. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181–1981.* Szerk. Kállay István. Budapest 1984. 72–79.

ÉRSZEGI Géza: Róbert érsek oklevelei. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 7:1–2 (1995) 31–53.

ÉRSZEGI, Géza: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarischen–ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review* 3:2 (1975) 91–97.

Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest 2003.

F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kološtorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Katalógus. Budapest 2000.

F. ROMHÁNYI, Beatrix: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? *Annual of Medieval Studies at the CEU,* 1993–1994. Szerk. Sághy Marianne. Budapest 1995. 180–204.

FERENCZI László – LASZLOVSZKY József: Középkori utak és határhazsnálat a pilisi apátság területén. *Studia Comitatensia* 1. (2014) 103–124.

B, C, D, E, F

F, G, H

FERENCZI László: Molendinum ad Aquas Calidas. A pilisi ciszterciek az állítólagos Fehéregyházán. Történeti, topográfiai és tájrégészeti kutatás a pilisi apátság birtokán. *Studia Comitatensia* 1. (2014) 145–161.

FERENȚ, Ioan: *A kunok és püspökségük*. Ford. Domokos Pál Péter. Budapest 1981. (Első kiadása: FerentȚ, Ioan: *Cumanii și episcopia lor*. Blaj 1931.)

FINE, John Van Antwerp: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor 1987.

FRANKÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal*. I–III. Budapest 1901–1903.

GÁBRIEL Asztrik: *Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd gyűjteménye*. Budapest 1943.

GÁBRIEL Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*. Budapest 1938.

GÁBRIEL Asztrik: *Magyar vélemény egy középkori párisi dišpután*. Pécs 1943.

GÁBRIEL Asztrik: *Magyar-francia királyi udvar középkori kapcsolatai*. Pécs 1944.

GÁBRIEL Asztrik: *Magyarországi Jakab „eretneksége” a XIII. századi Franciaországban*. Pécs 1941.

GÁBRIEL Asztrik: Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára. *Egyetemes Philológiai Közöny* 64 (1941) 22–40.

GÁBRIEL, Asztrik: *Les rapports dynastiques Franco-Hongrois au moyen âge*. Budapest 1944.

GÁL, Ladislas: *L'architecture religieuse en Hongrie du XI^e au XIII^e siècles*. Paris 1929.

GARDNER, Alice: *The Lascarids of Nicæa. The Story of an Empire in Exile*. London 1912.

GÁRDONYI Albert: Óbuda és környéke a középkorban. *Budapest Régiségei* 14 (1945) 573–588.

GEREVICH, László: Pilis Abbey: a Cultural Center. *Acta Archaeologica Academiæ Scientiarum Hungariæ* 29 (1977) 155–198.

GEREVICH, László: Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Analecta Cisterciensia* 39 (1983) 281–310.

GEREVICH László: *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre 1984.

GEREVICH László: Egy középkori kulturális központ a Pilisben. *Studia Comitatensia* 17 (1985) 541–549. [Gerevich 1985a]

GEREVICH, László: Ergebnisse der Ausgrabungen in der Zisterzienserabtei Pilis. *Acta Archaeologica Academiæ Scientiarum Hungariæ* 37 (1985) 111–152. [Gerevich 1985b]

GYÖNGYÖSI, Gregorius: *Vitæ fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitæ*. Ed. Hervay, Franciscus L. Budapest 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii recentisque ævorum, series nova, XI) Fordítása: I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete. Varia Paulina III. Fordította: P. Árva Vince OSP. – Csanád Béla – Csonka Ferenc. Pilisszántó 1998.

GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I-IV. Budapest 1963–1998.

GYÖRFFY György: Jób érsek kiválasztása az érseki székbe és ennek következményei. In: *Strigonium Antiquum* II., 43–46.

HAJNAL István: *Írástörténet az írásbeliség felülulása korából*. Budapest 1921.

HAJNAL István: *L'enseignement del'écriture aux universités médiévales*. [revue, corrigée ... par László Mezey] Budapest 1959.

HAVASI Krisztina: A pilisszentkereszti ciszterci apátság töredékei Esztergomban. *Művészettörténeti értesítő* 57:1 (2008) 189–232.

HERVAY Ferenc Levente – LEGEZA László – SZACSVAY Péter: *Ciszterciek*. Budapest 1997.

HERVAY Ferenc Levente: Ciszterci lelkeség a mai világban: 900 éve született Clairvaux-i Szent Bernát. *Teológia* 25:2 (1991) 88–93.

HERVAY Ferenc Levente: Ciszterciek a középkori Magyarországon. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában 270–277*.

HERVAY, Ferenc Levente: *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma 1984.

HINTNER, Dietmar: Die Beziehungen zwischen Ungarn und Byzanz im Spiegel der Register Papst Innozenz III. 1198–1216. In: *Byzanz in der europäischen Staatenwelt. Eine Aufsatzsammlung*. Hrsg. Dummer, Jürgen – Irmscher, Johannes. Berlin 1983. 157–164.

Histoire et Généalogie de la Famille Courtenay et de ses alliances: de Pierre de France à son extinction par Michel Démoresť. Cour 2006.

HOLL, Imre: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. Varia Archaeologica Hungarica 11. Budapest 2000.

HOLUB József: *Zala megye története a középkorban* I. Pécs 1929.

HORVÁTH Sándor – LEGEZA László: *Pilisszentkeresztí klaštromkert. Tanulmány a klaštromkert kialakításáról*. Pilisszentkereszt 2008.

In medio regni Hungariæ. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” = Archæological, art historical and historical researches 'in the Middle of the Kingdom'. Szerk. Benkó Elek – Orosz Krisztina. Budapest 2015.

KARL Lajos: Margit királyné, III. Béla király neje. *Századok* 44 (1910) 49–52.

KEGLEVICH Kristóf: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1–2 (2008) 9–41.

KEGLEVICH Kristóf: Ciszterci pecséthasználat a középkori Magyarországon. *Turul* 85:4 (2012) 121–146.

KISS Gergely: 11–13. századi magyar főpapok francia kapcsolatai. In: *Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*, 341–350.

KISS Gergely: Mutatis mutandis? A magyar főpapok jogfelfogásának változásai a 12. század második és a 13. század első felében. In: *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Fonti Márta tiszteletére*. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 259–276.

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.

KOLLER, József: *Historia episcopatus Quinqueeclisiarum* I–VII. Posonii 1782–1812.

KÖRMENDI Tamás: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon: A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig II. *Turul* 75:1–2 (2002) 45–55.

KÖRMENDI Tamás: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája*. Doktori értekezés. Budapest 2008.

KOSZTA László: A magyar székeskáptalanok kanonokjai és a hiteleshelyi tevékenység 1200–1350 között. In: *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon*. Szerk. Fedeles Tamás – Bilkei Irén. Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből 4. Pécs 2009. 65–85.

KOSZTA László: Ciszterci rend története Magyarországon a kološtoraik alapítása idején, 1142–1270. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 5:1–2 (1993) 115–128.

KOSZTA László: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). In: Koszta László: *Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Capitulum III. Szeged 2007. 23–44.

KOSZTA László: *Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Capitulum III. Szeged 2007.

KOSZTOLNYIK, Zoltán J: The Foreign Policy of Béla III of Hungary in the Light of Papal Correspondence. *Ungarn Jahrbuch* 9 (1978) 1–14.

KROPF Lajos: Árpádházi Jolán, Aragon királynéja. *Századok* 31 (1897) 221–224.

KUMOROVITZ Lajos Bernát: Az autentikus pecsét. *Turul* 50 (1936) 45–68.

KUMOROVITZ Lajos Bernát: A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. In: *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* VII. Szerk. Miskolczy Gyula – Károlyi Árpád – Angyal Dávid. Budapest 1937. 69–112.

KUMOROVITZ Lajos Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban. Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter. Budapest 1944.* (második, bővített és javított kiadás: Budapest 1993.)

LAKATOS Dénes: *A topuszkói ciszterci apátság története az Árpádok korában*. Művelődéštörténeti Értekezések 56. Budapest 1911.

LASZLOVSZKY József: Merániai Gertrúd sirja a pilisi apátságban. Uralkodói temetkezések ciszterci kološtorokban a Magyar Királyságban. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára*, 125–148.

H, I, K, L

L, M, N, P, S

LASZLOVSZKY, József: Local Tradition or European Patterns? The Grave of Queen Gertrude in the Pilis Cistercian Abbey. In: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*. Eds. Jaritz, Gerhard – Szende, Katalin. Abingdon – New York 2016. 81–98.

LASZLOVSZKY József – MÉRAI Dóra – SZABÓ Beatrix – VARGHA Mária: A pilisi „üvegtemplom.” Egy Árpád-kori falusi templom hosszu és változatos története. In: *Magyar Régészet* (online magazin) 2014 tél.

LÉKAI Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest 1991.

LOCK, Peter: *The Franks in the Aegean, 1204–1500*. London 1995.

LONGNON, Jean: *L’empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris 1949.

LONGNON, Jean: The Frankish states in Greece, 1204–1300. In: *A History of the Crusades II. The Later Crusades 1189–1311*. Eds. Setton, Kenneth M. – Wolff, Robert Lee – Hazard, Harry W. Madison, Milwaukee – London 1969. 234–275.

LŐVEI Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. *Ars Hungarica* 20:2 (1992) 3–28.

LŐVEI Pál: *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria*. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. *Akadémiai doktori disszertáció* I–II. + Képmelléklet. Budapest 2009.

LUKCSICS Pál: A veszprémi székeskáptalan levéltára. *Levéltári Közlemények* 8:3–4 (1930) 151–181.

MACHOVICH Viktor: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez. *Egyetemes Philologiai Közöny* 59 (1935) 269–287.

Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Budapest 1987.

III. Béla emlékezete. Budapest 1981. Vál., ford., szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc – Marosi Ernő.

Megpecsételt történelem: középkori pecsétek Esztergomból. Szerk. Hegedús András. Esztergom 2000.

NÉMETH Annamária: A topuszkói apátság pecsétjei. *Folia Archaeologica* 12 (1960) 217–226.

NORWICH, John Julius: *Byzantium: The Decline and Fall*. New York 1996.

NOVÁK Ádám: Izabella (Erzsébet) királyné pecsétjeiről. *Turul* 87:3 (2014) 109–111.

Paloták, kološtórok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai. A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete közös kiállítása. Kiállítási katalógus. Szerk. Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapest 2011.

PAULER Gyula: *A magyar nemzet történelme az Árpádházi királyok alatt* I–II. Budapest 1893.

Pecsétgyűjtemény. V szekció. Repertórium. Összeállította: Sunkó Attila. A Magyar Országos Levéltár segédletei 23. Budapest 2006.

PETKOVA, Ilka: Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert. *Bulgarian Historical Review* 11:1 (1983) 57–65.

RÁCZ György: A Ják nemzetség és monostoralapításai 1. *Vasi Szemle* 54:1 (2000) 7–26.

RÁCZ György: A Ják nemzetség és monostoralapításai 2. *Vasi Szemle* 54:2 (2000) 159–181.

RÁCZ György: A magyar királyi udvar 13. századi oklevelei. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Katalógus. Szerk. Sarobe, Ramon – Tóth Csaba. Barcelona – Budapest 2009. 264–269.

RENZI, Francesco: The relationship between the Kings of León-Castile and the Cistercians. In: *Life and Religion in the Middle Ages*. Ed. Sabaté, Flocel. Cambridge 2015. 113–124.

RÉTHELYI, Orsolya: The lion, the dragon, and the knight: an interdisciplinary investigation of a medieval motif. *Annual of Medieval Studies at CEU* 7 (2001) 9–37.

ROSTÁS Tibor: *Magyarország földjére küldtek: Villard de Honnecourt és az érett gótika megjelenése Közép-Európában. A klosterneuburgi Capella Speciosa és Pannonhalma francia kapcsolatai*. Budapest 2014.

SCHMITT, Jürgen: Balkanpolitik der Arpaden in den Jahren 1180–1241. *Ungarn-Jahrbuch* 17 (1989) 25–52.

SETTON, Kenneth Meyer: *The Papacy and the Levant (1204–1571)* I–IV. Philadelphia 1976–1984.

Sigilla Regum – Reges Sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből. Szerk. Érszegi Géza. Budapest 2001.

SOLYMOSI László: Az Árpád-kori veszprémi püspökök tevékenysége okleveleik tükrében. In: *Veszprém kora középkori emlékei. Felolvasóülések az Árpád-korból* II. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 5. Veszprém 1994. 49–62.

SOLYMOSI László: Az esztergomi érseki oklevéladás kezdetei. In: *Strigonium Antiquum* II., 81–86.

SOLYMOSI László: Az írásbeliség fejlődése a Magyar Királyságban a XI–XIII. században. In: *Magyarság és Európa – Tegnap és Ma. Tanulmányok az Ady Endre Akadémia 15. évfordulójára*. Szerk. Orosz István – Mазsu János – Pallai László – Pósan László. Debrecen 2006. 169–194.

SOLYMOSI László: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején (13. század). In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk. Zombori István. Budapest 1996. 47–54.

SOLYMOSI László: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban: Diplomataikai és pecséttani tanulmányok*. Budapest 2006.

SOLYMOSI László: Istenítélet és pecséthasználat. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácз György. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. Budapest 2009. 359–375.

SOLYMOSI László: Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 527–540.

SOLYMOSI László: Magyarország egyházi viszonyai és a pápai hegemonia (XIII. század). In: *A magyar kereszténység ezer éve: Hungariae Christianae millennium*. Szerk. Zombori István – Cséfalvay Pál – De Angelis, Maria Antonietta. Budapest 2001. 47–52.

SOLYMOSI László: Észrevételek a ciszterci rend magyarországi történetének repertóriumáról. *Levéltári Közlemények* 55:2 (1984) 237–251.

SOLYMOSI, László: La pratique du transfixe dans la Hongrie du XIII^e siècle. *Bibliothèque de l’ecole des chartes* 162:2 (2004) 533–551.

SPEKNER Enikő: Óbuda királyi székhellyé válása II. András korában. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára*, 61–72.

SWEENEY, James Ross: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században. *Századok* 118:1 (1984) 114–124.

SZ. JÓNÁS Ilona – MAROSI Ernő: Francia-magyar kapcsolatok. In: KMTL 225–226.

SZABADOS György: Egy elmaradt keresztes hadjáratról. Magyar-szentszéki kapcsolatok 1198–1204 között. In: *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőс Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 473–492.

SZABADOS György: Imre és András. *Századok* 133:1 (1999) 85–111.

SZABÓ Péter: A Pilis a középkorban. *Magyar Múzeumok* 4:2 (2000) 12–13.

SZENDE László: Szentföldtől Katalóniáig. II. András külpolitikája és dinasztikus kapcsolatai a korabeli Európában. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára*, 29–41.

SZENTPÉTERY Imre: II. Endre király oklevelei a topuszkói apátság részére. In: *Emlékkönyv Fejérpatakы László életének hatvanadik évfordulója ünnepére*. Szerk. Szentpétery Imre. Budapest 1917. 326–354.

SZOVÁK Kornél: A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában. In: *A Szent Domonkos Rend és a kunok*. Szerk. Barna Gábor. A Vallási Kultúrakutatás Könyvei 22. Szeged 2016. 115–126.

SZOVÁK Kornél: Boncompagnus: Adalék a XIII. század eleji magyar történet külföldi forrásaihoz. In: "*Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest 2004. 503–510.

SZOVÁK Kornél: Diversa mundi climata perlustrare: magyarok a középkori nagyvilágban. In: *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae: Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. METEM Könyvek 85. Budapest 2016. 183–192.

SZOVÁK Kornél: Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*, 21–46.

TAKÁCS Imre: Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból. *Ars Hungarica* 16 (1988) 121–132.

S, T

T, U, V

TAKÁCS Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Művészettörténeti tanulmány és katalógus a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete és a Budapesti Történeti Múzeum másolatgyűjteménye alapján.* Budapest 1992.

TAKÁCS Imre: Egy 13. századi kút töredékei a pilisi ciszterci monoštorból. *Művészettörténeti értesítő* 41:1–4 (1992) 1–19.

TAKÁCS Imre: Villard de Honnecourt utazása a művészettörténetben. *Ars Hungarica* 22:1 (1993) 15–19.

TAKÁCS Imre: A pilisi ciszterci apátság. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541.* Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Magyar Nemzeti Galéria. Kiállítási katalógus. Budapest 1994. 236–241. és IV-4.– IV-11. [Takács 1994a]

TAKÁCS Imre: Gertrudis királyné síremléke. In: *Pannonia Regia, 248–255.* [Takács 1994b]

TAKÁCS Imre: Lovag síremlékének töredékei. In: *Pannonia regia, 256–257. és IV-22.* [Takács 1994c]

TAKÁCS Imre: A gótika műhelyei a Dunántúlon a 13–14. században. In: *Pannonia regia, 22–33.* [Takács 1994d]

TAKÁCS Imre: Fragmente des Grabmals der Königin Gertrudis. In: *Die Andechs-Meranier in Franken. Europaisches Fürstentum im Hochmittelalter.* Red. Vorwerk Ursula – Schurr Eva. Mainz 1998. 103–109., 276–280. Kat. Nr. I.21.a-m.

TAKÁCS, Imre: The French Connection. On the Courtenay Family and Villard de Honnecourt apropos of a 13th Century Incised Slab from Pilis Abbey. In: *Künstlerische Wechselwirkungen in Mitteleuropa.* Hrsg. Fajt, Jiří – Hörsch, Markus. Ostfildern 2006. 11–26.

TAKÁCS Imre: A pilisi apátság művészeti emlékei. In: Hervay – Benkő – Takács, *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten,* 39–40.

TAKÁCS, Imre: Transregional Artistic Cooperation in the 13th Century in Accordance with some Hungarian Court Art Examples. *Acta Historiae Artium* 49 (2008) 63–76.

TAKÁCS Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei. Corpus sigillorum Hungariae medievalis* 1. Budapest 2012.

TAKÁCS Imre: A Gertrúd-síremlék rekonstrukciójának kérdései In: *Egy történelmi gyilkosság margójára,* 189–202.

TAKÁCS, Imre: The Tomb of Queen Gertrude. *Acta Historiae Artium* 56 (2015) 5–88.

Tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Budapest 2003.

THALLÓCZY Lajos: Árpádházi Jolán, Aragon királynője. *Századok* 31:7 (1897) 577–592.

THALLÓCZY Lajos: *III. Béla és a magyar birodalom.* Budapest 1906.

TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban.* Bukarešt 1979.

URBÁN Máté: *Világon kívüli hely a világ közepén: Remeterendi és ciszterci tájszemlélet a 11–12. századi elbeszélő források alapján.* Budapest 2013.

VAJAY Szabolcs: Dominæ Reginæ milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv: társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Budapest 1984. 395–414.

VALTER Ilona: A középkori Magyar ciszterci monoštorok alaprajzi és építészeti sajátosságai. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában,* 127–145.

Várady Zoltán: *Romanische und frühgotische Inschriften.* Communicationes Academiae Pædagogicæ Szekszardiensis. Szerk. Bebesi György. Szekszárd 1999. 71–84.

Várady Zoltán: *Románkori, korai gótikus és gótikus maiuscula feliratok a Dunántúlon.* IPF Kiskönyvtár 8. Szekszárd 2000.

Várady Zoltán: *A románkori és a korai gótikus feliratok.* Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 24. évf. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 2002. 147–168.

Várady Zoltán: Zusammenfassung der epigraphischen Untersuchungen an den mittelalterlichen Steininschriften in Transdanubien. In: *„Quasi liber et pictura”,* 615–628. [Várady 2004]

VASZILEVA, Anka D.: Les relations politiques bulgaro-latines au cours de la période 1218–1241. *Bulgarian Historical Review* 7:1 (1979) 75–90.

Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Szerk. Gutheil Jenő. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém 2007.

VESZPRÉMY László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai.* Budapest 2008.

VESZPRÉMY László: II. András magyar király keresztés hadjárata, 1217–1218. In: *Magyarország és a keresztés háborúk. Lovagrendek és emlékeik.* Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő – Gödöllő 2006. 99–112.

VESZPRÉMY László: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztések, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok.* Budapest 2008.

VESZPRÉMY László: Valóság és fikció határán: aragón krónikák és trubadúrok Magyarországon. In: *Királylányok messi földről,* 233–242.

WERTNER Mór: *Az Árpádok családi története.* Nagy-Becskereken 1892.

WOLFF, Robert Lee: The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261. In: *A History of the Crusades* II, 187–234.

WOLLENBERG, Klaus: Die Deutschen Zisterzienserklöster zwischen Rhein und Elbe. In: *Unanimité et diversité cisterciennes. Filiations, réseaux, relectures du XII^e au XVII^e siècle.* Éd. par Nicole Bouter. Saint-Étienne 2000. 321–344.

WOLVERTON, Lisa: *Haſtening toward Prague. Power and Society in the Medieval Czech Lands.* Philadelphia 2001.

ZLINSZKYNÉ Sternegg Mária: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878). In: *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok.* Szerk. Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely 1981. 368–540.

ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36. Budapest 2005.

ZSOLDOS Attila: Egy új II. András-kép felé. In: *II. András és Székesfehérvár,* 21–35.

ZSOLDOS Attila: Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyar Királyságban. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára,* 17–28.

ZSOLDOS Attila: Királynéi birtokok Erdélyben az Árpád-korban. *Mediævalia Transilvanica* 7–8:1–2 (2003–2004) 61–71.

ZSOLDOS Attila: Magyarország II. András keresztés hadjárata idején. In: *Magyarország és a keresztés háborúk,* 91–98.

ZSOLDOS Attila: *Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században.* Magyarország története 4. Budapest 2012.

ZSOLDOS Attila: Óbuda urai a 14. század első felében. In: *In medio regni Hungariae.* 471–484.

ZSOLDOS Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest megye monográfiája 1/2. A honfoglalástól 1686-ig.* Szerk. Zsoldos Attila. Budapest 2001. 31–73.

ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest 2011.

V, W, Z

Összeállította • Jakab Melinda

A kiállítás az **MTA LENDÜLET** Program támogatásával jött létre.

múzeumigazgató **GULYÁS GÁBOR**

kurátorok **DR. BÁRÁNY ATTILA** – Debreceni Egyetem – MTA
DR. BENKŐ ELEK – MTA BTK Régészeti Intézet
KÁRPÁTI ZOLTÁN – Ferenczy Múzeumi Centrum

kiállítás grafika & arculat **KELEMEN RICHÁRD**

térképek **NAGY BÉLA**

videó installáció **JAKUCS JÁNOS**

fotó **DEIM BALÁZS**

fordítás **BÁRÁNY ATTILA, VADAS ANDRÁS, LOVEENGLISH BT, LAPIS JÓZSEF**

restaurálás **MURNER ATTILÁNÉ**

installálás **RESTON KFT, KECSKÉS ROBIN, KÓCZÁN GERGELY**

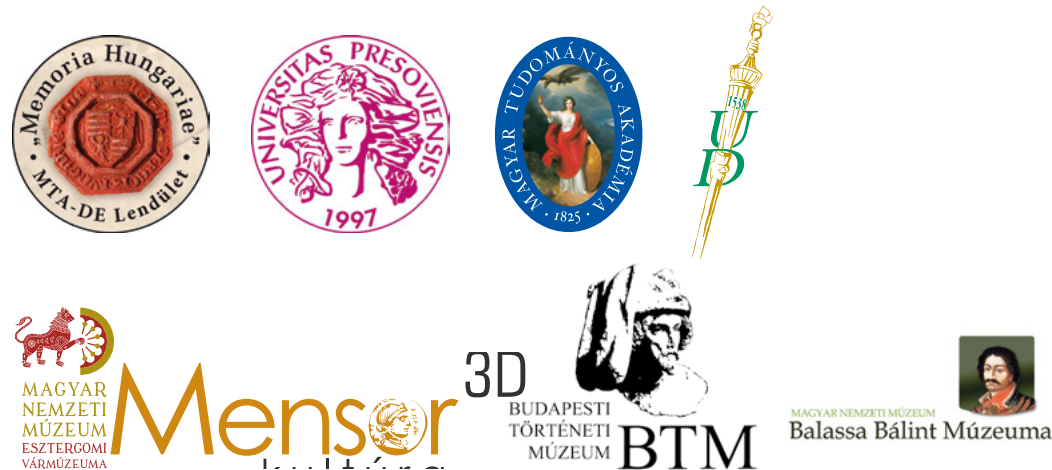
műtárgyszállítás **GOTTLASZ ZOLTÁN, RESTON KFT.**

EGYÜTTMŰKÖDŐ PARTNEREK

Bibliothèque nationale de France, Archives nationales Paris, Archives départementales de l'Yonne Auxerre, Archives départementales de l'Aube Troyes, Budapesti Történeti Múzeum, Szépművészeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, Magyar Nemzeti Múzeum, MNM Esztergomi Vármúzeuma, MNM Balassa Bálint Múzeum, Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár, Magyar Nemzeti Levéltár, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Prímási Levéltár Esztergom, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Régészeti Intézet, Debreceni Egyetem, Prešovská univerzita v Prešove, Pécsi Egyházmegyei Levéltár, Pannonhalmi Főapátság, Zirci Ciszterci Apátság, Pilisszentkereszt Község Önkormányzata, Mensor 3D, Kovács Kristóf, Csornai Premontrei Prépostság Levéltára

KÜLÖN KÖSZÖNET

Andorka Tímea, Arany Krisztina, Baranyák Szilvia, Damásdi Zoltán, Deim Balázs, Dékány Á. Sixtus OCiszt, Fazekas Z. Márton OPræm, Fehér András, Györkös Attila, Hegedűs András, Karlinszky Balázs, Kiss Gergely, Kohut Sára, Koroknai Edit, Kun László, Kurecskó Mihály, Lővei Pál, Marsi Rita, Masika Szilárd, Molnár Mónika, Moór Anikó, Nagy Balázs, Novák Ádám, Rácz György, Rappai Zsuzsa, Spekner Enikő, Szakács János, Tari Edit, Tolnai Gergely, Tóth Csaba, Udvardi György pécsi megyéspüspök, Vajda-Kiss Olga, Veress Orsolya, Véber Zoltán, Végh András



Nyomda & kötészet PRINT CITY EUROPE ZRT. • printcityeurope.hu

Grafika & tipográfia KELEMEN RICHÁRD • be.net/kelemenrichard

Betűtípusok ARNO PRO & NERIS

ISBN 978 963 508 837 9

ISSN 2498 7794



SZERKESZTETTE BÁRÁNY ATTILA,
BENKŐ ELEK,
KÁRPÁTI ZOLTÁN

ISBN 978 963 508 837 9
ISSN 2498 7794